

અંદગીનો ઉપયોગ.

કીમત રૂ. ૧-૮-૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૧૫૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાતી ઉપદેશ

વિષય દર્શક : ૬

પરભોક્ષણથી પરમજ્ઞ સાર બહાદુર શેઠ બહેવરદાસ મંજાડદાસ
સી. એસ. આર્ટ. ના સ્મરણાર્થે.

અંગીનો ઉપયોગ.

સર બેન લખકના “ યુસ ઓફ લાઇફ ” નામના
અન્યત્ર આપાન્તરકર્તા,
છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી, બી. એ.

કપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા,
ગુજરાત બનીકયુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ,
આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ

ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંજાડદાસે છાપ્યું.
દે. પોંચકુવા, ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

ત્રીજી આવૃત્તિ.
સંવત ૧૯૭૭.

પ્રત ૫૦૦
સન ૧૯૨૦

કિંમત રૂ. દોઢ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોના સંગ્રહ

સર્વ પ્રકારના હક્ક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સ્વાધીન છે.

ઉપોદ્ધાત.

અમદાવાદના પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધસ્થ શાંત બહાદુર શેઠ બહેચરદાસ અંબાઇદાસ સી. એસ. આઇ. ઇ સ્ક ૧૮૬૭ માં ગુજરી ગયા. તેઓ દયા, ઉદારતા, પરોપકાર વગેરે સારા ગુણોને લીધે આ શહેરનાં તેમજ મુખ્ય અને બીજાં સ્થળોમાં બહુ માન પામ્યા હતા. તેમના સારા ગુણોને લીધે તેમને સરકારે કાયદા કૌંસીલના એક મેમ્બર નીમ્યા હતા. તેમણે સ્વપરાક્રમથી જીંદગીને ખરેખર ઉપયોગ કરીને ગુર્જરપ્રજામાં સ્ત્રીકેળવણીની વૃદ્ધિ કરવામાં અને દેશાત્મતાનાં કાંમોમાં અગ્રેસર ભાગ લીધા છે. તેમના આવા સહ-ગુણો અને સ્વપરાક્રમના સ્મારક તરીકે, તેમજ આ પુસ્તક પ્રમાણે નું વર્તન અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે એમ સમજી, તેમના સુપુત્ર શેઠ શંભુપ્રસાદ બહેચરદાસ લશ્કરીએ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૨૦૦) એવી શરતે સોંપ્યા કે તે રકમનું ધનામ આપીને આ પુસ્તક તૈયાર કરાવવું અને છપાવવું. એ શરત કબૂલ કરીને સોસાયટીએ આ પુસ્તક તૈયાર કરાવી પરગણુ રાવ બહાદુર શેઠ બહેચરદાસ અંબાઇદાસ સી. એસ. આઇ. સ્મારક ત્રીજી તરીકે છપાવ્યું છે.

અમદાવાદ,

તા. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૮૯૬.

લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી,
એ.નરરી સેક્રેટરી.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

સાંકળિયું.

પ્રકરણ	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ હુ.	મહત્વની ખાખત ...	૧
૨ ભું.	કળવકળ ...	૨૨
૩ ભું.	નાણાં સંબંધી ખાખતો. ...	૪૦
૪ હું.	વિશ્રાન્તિ ...	૬૦
૫ મું.	આરોગ્ય ...	૭૪
૬ હું.	સાર્વજનિક કેળવણી. ...	૯૦
૭ મું.	બાલકેળવણી ...	૧૦૬
૮ મું.	પુસ્તકશાળા (લાયબ્રેરી) વિષે ...	૧૨૧
૯ મું.	વાંચવા વિષે... ...	૧૩૩
૧૦ મું.	સ્વદેશભિમાન. ...	૧૪૩
૧૧ મું.	પૌરાષિકારિત્વ ...	૧૫૬
૧૨ મું.	સાંસારિક છંદગી. ...	૧૭૮
૧૩ મું.	ઉદ્યોગ ...	૧૯૮
૧૪ મું.	શક્તિ ...	૨૧૬
૧૫ મું.	આશા ...	૨૨૫
૧૬ મું.	ઉદારબુદ્ધિ ...	૨૩૬
૧૭ મું.	સદ્ગતિ ...	૨૪૬
૧૮ મું.	સ્વસ્થતા અને સુખ ...	૨૬૩
૧૯ મું.	ધર્મ ...	૨૭૮

હાંદગીનો ઉપયોગ.

પ્રકરણ ૧ લું.

મહત્વની ખાખત.

હાંદગીમાં શીખવાની વધારેમાં વધારે અગત્યની ખાખત કેવી રીતે જીવન ગાળવું એ છે. મનુષ્યને પ્રાણ સમાન બીજું કંઈ પણ વહાલું નથી, તેથી માણસ પોતાનો પ્રાણ જાળવવા જીવે છે. જો તે તેટલો બીજું કંઈ પણ ખાખત માટે રહેતો નથી; તેમ પોતાની હાંદગી સારી રીતે ગાળવાને જીવે છે. મહેનત લે છે તેના કરતાં જોઈ મહેનત કાંઈમાં લેતો હોય તેવી એક પણ ખાખત નથી.

આ કંઈ જોવી તેવી ખાખત નથી. હીપોક્રેટીસે પોતાના વૈદ્યકને લગતાં સૂત્રોની શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે; “આયુષ્ય દંડું છે, વિદ્યા બહોળી છે, તક ક્ષણિક છે, પ્રયોગ અનિશ્ચિત છે, અને નિશ્ચય કઠણ છે.”*

હાંદગીમાં મુખ અને ફેરફાર મેળવવાનો આધાર આપણી

* આપણામાં કહ્યું છે કે:—

अनन्त पारं किल शब्दशास्त्रं
स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विद्मोः ॥
यत् सारभूतं तदुपासनीयम्
हंसैर्यथा क्षीरमिवाब्जमध्यात् ॥

સ્થિતિ ઉપર નથી, પરંતુ આપણા ઉપરજ છે. “જેટલા માણસ સામા માણસને લીધે પાયમાલ થયા છે તેના કરતાં વધારે માણસ પોતાને લીધેજ ખુવાર થઇ ગયા છે; તોફાનો અને ધરતી-કંપોને લીધે જેટલાં ઘરો અને શહેરોનો નાશ થયો છે તેના કરતાં વધારેનો નાશ માણસને હાથે થયો છે.” પાયમાલી એ પ્રકારની છે; એક કાળે કરીને થએલી, અને બીજા માણસને હાથે થએલી. બધા પ્રકારની પાયમાલી પૈકી માણસને હાથે થતી પાય-માલીજ ઘણીજ ભારે અને દિલગીરી ઉત્પન્ન કરનારી છે; અને સેનેકાના કહેવા મુજબ ‘માણસનો મોટો શત્રુ તેના અંતઃકર-ણમાં વસે છે.’ લા બૂએરી કહે છે કે, “ઘણા માણસો પોતાનો ઘણો વખત બીજાઓને દુઃખી કરવામાં ગાળે છે.” ઘણા માણ-સોના સંબંધમાં એવું જોવામાં આવે છે કે “ઉછળતા લોહીના આવેશમાં કેટલાંક કૃત્યો એવાં કરેલાં હોય છે કે જેને માટે તેઓ ઉતરતી વયમાં પસ્તાય છે.” x કેમકે “ગંધ ગુજરી બાબતમાં તથા જે કામ થઇ ગયા હોય છે તેમાં કોઇનો ઉપાય ચાલતો નથી-કસોથો ફરીથી વણી શકે એમ નથી અને એટ્રોપિસ તે વખતને પાછી જોલાવી શકે એમ નથી.” † માણસ પોતાની જાતને આડે છે, પરંતુ તે ડહાપણ વાપરીને આહવાને બદલે હાલ કરતાં વધારે આડે છે.

નજીવમાં જે કંઈ બને છે તે સારાને માટેજ છે એવો મત ધરાવનારો હું (અંધકાર) છું એવો આરોપ મારા ઉપર કેટલાક તરફથી મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ આ દુનિયામાં દુઃખ અને સંકટ પડે છે, એની મેં કદિ ના પાડી નથી અગર તે મારા લક્ષ બહાર

નથી. મેં કદિ એવું કહ્યું નથી કે મનુષ્યપ્રાણી સુખી છે, પણ હું એટલુંજ કહું છું કે તેઓ સુખી થઇ શકે; અને તેઓ સુખી ન હોય તો સાધારણ રીતે તેમાં દોષ તેમનો પોતાનોજ છે; અને આપણે કેટલાક જટલું સુખ ભોગવીએ છીએ તેના કરતા વધારે સુખ ફોગટ ગુમાવી દઇએ છીએ, આ કારણને લીધે આ બીના વધારે ઉદ્વેગ પમાડનારી છે.

“કેમકે મ્હોડે બોલેલા કે લખેલા ખેદ ઉત્પન્ન કરે તેવા બધા શબ્દોમાં ‘આમ થાત’ એ શબ્દો વધારેમાં વધારે દિલગીરી ઉત્પન્ન કરનારા છે.”§

આપણે જને ખોટું કહીએ છીએ તે ઘણી ખરી બાબતમાં ખોટું રસ્તે ઉપયોગમાં લીધેલી અથવા હદપાર લઇ ગયેલા એવી સારી બાબત છે. એક પૈડું અથવા પૈડાના ઘેર ઉપરનો એક દાંતો તેની જગ્યાએથી ખસેલો હોય તો આખા સંખાને અટકાવી દે છે અથવા ખગાડે છે; તેજ પ્રમાણે જો આપણે સૃષ્ટિની યોગ્ય રચનામાં બૃદ્ધ પડીશું તો આપણને તેને લીધે નુકશાન થવાનુંજ એ ધારી રાખવું જોઇએ. હદપાર હિમ્મત દાખવવી એ અક્લ વગરનું સાહસિક કામ સમજવું. હદપાર ધ્યાર એ નબળાઈની નિશાની છે, અને ખરચ કરવામાં હદપાર તપાસ કર્યા કરવી એ દ્રવ્યલોભનું ચિહ્ન ગણાય છે, એક માણસને જે અનુકૂળ પડે છે તે બીજાને અનુકૂળ પડવાનો સંભવ રહેતો નથી, એક ચીજ એકને વિષ સમાન લાગે છે અને બીજાને તે અમૃત સમાન થઇ પડે છે. કુદરતના નિયમોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવાથી ફાયદો થશે એવું એક પણ માણસ કદિ ખતાવી શક્યો નથી.

માણસ ઠેસ વાગવાથી પડે છે અને તેના પગ ભાંગે છે, પરંતુ ગુસ્સાકર્ષણના નિયમમાં ફેરફાર કરવાથી કંઈ પણ સુધારે થનાર નથી.

ધરાનીઓ એમ માનતા કે સારા કામનો આત્મા જે ઓરમઝદ તેને લીધે સુખ મળે છે, અને દુઃખોનો દૈત્ય જે અહિરમાન તેને લીધે માણસોના ઉપર દુઃખ આવી પડે છે. પણ ખરૂં જોતાં આપણી પોતાની ભૂલને લીધેજ આ જીંદગીમાં આપણે દુઃખ હોરી લઇએ છીએ. આ ભૂલ જે પ્રકારની હોય છે એક તો અમુક કામ જોડું છે એવું આપણા જાણવામાં હોવા છતાં તે સતત કરવામાં આવે છે તેથી થતી, અને બીજી આપણી પોતાની જ કસુરથી થતી. પહેલા પ્રકારની ભૂલો અટકાવવાને સાર આપણી અંદરજ એક અચૂક ભોમીઓ રહેલો છે. આપણે જોડું કામ કરીએ તો દેખીતી આંખે કરેલું ગણાશે; કેમકે બુદ્ધિ-પૂર્વક આંખો ખંધ કરી નહિ હશે તેવા પ્રસંગ સિવાય, આપણી આંખો ખુલ્લી નહિ હશે, એટલે જાણી જોઇને કાંઈ ખરાબ કૃત્ય કરીશું નહીં; ત્યારે અ પણે ગેરસમજાતીથી કાંઈ પણ કામ કરીશું તો તે પાપ ગણાશે નહીં.

બીજા પ્રકારની ભૂલો ન થાય તે માટે આપણે આપણી વિચારશક્તિ ઉપર, આપણા માખાપ, મોટરોં દોસ્તારોં ઉપર, આપણી કેળવણી અને આપણા પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ. ખરેખર આપણી કેળવણી એ આપણા પોતાનોજ ભાગ છે; આપણુ દરેકને કંઈ નહિ તો એક શિષ્ય છે કે જેને આપણે શિક્ષણ આપવાનું છે તથા કેળવવાનો છે.

આપણે બીજાની પાસે શિખી લઇએ છીએ તેના કરતાં આપણે પોતાને જ શીખવીએ છીએ તે ઘણું વધારે દરજ્જે

આપણા પોતાનો અંશ બને છે—તેની અસર વધારે કાયમની રહે છે. આપણે શાળા છોડીએ છીએ તે વખતે કેળવણી લેવાનું પૂરું થતું નથી; ખરેખર તે વખતે તો તે બાળ્યેજ શરૂ થઈ હોય છે. કેળવણી લેવાનું તો આખી જીંદગી સુધી ચાલ્યા કરે છે. સેનેકા કહે છે કે, “માણસ પોતાના શરીરને કસરત આપે છે તે પ્રમાણે પોતાના મગજને કસરત આપતા હોય, અને સુખ તથા આનંદને માટે જીંદગી મહેનત કરે છે તેટલી મહેનત સફળતા માટે કરતા હોય તો કેવું સાફ થાત ?”

કેટલીક કોમો ખરેખર પ્રારબ્ધવાદી છે. તેમના મત પ્રમાણે સઘળી ખાખત પહેલાંથી નક્કી થઈ ગયેલી છે અને માણસની મરજી હશે કે નહીં, તો પણ જે બનવાનું છે તે બનશેજ. માણસને તેઓ આત્મચાલકચત્ર તરીકે, એક મહાશક્તિના રમકડા તરીકે, જાળ્યે છે. ત્યારે હવે વિચારવાની પહેલી ખાખત એ છે કે જીંદગીનું શાસ્ત્ર છે કે કેમ? આપણું જીંદગીરૂપી વહાણ વખત રૂપી દરિયામાં આપણે હાંકારીશું? કે જ્યાં તણાય ત્યાં તણાયા જવાનુંજ આપણા નસીબમાં છે? આનો ખુલાસો રૂપજ છે. “માણસ એ માણસ છે અને પોતાના પ્રારબ્ધનો અધિકારી છે,” અથવા તે પ્રમાણે તે ન હોય તો તેમાં દોષ તેનેજ શિર રહે છે. “તમારી જવા થવાની ઇચ્છા છે તેવા તમો છો; કારણ કે સર્વોપરી શક્તિની સહાયતાથી આપણી ઇચ્છાનું બળ એવું છે કે ખરા દિલથી અને ખરા ભાવથી આપણે જવા થવા માંગીએ તેવા આપણે થઈએ છીએ.”

આપણા પ્રારબ્ધ ઉપર આપણે આટલી શક્તિ ધરાવીએ છીએ ત્યારે આપણી શું થવાની ઇચ્છા છે, અને જીંદગી રૂપી કિંમતી જગીરનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ

શી રીતે આપણે કરી શકીએ, તે વિષેનો પ્રશ્ન આપણે પોતાને પૂછવો એ ઘણીજ મહત્ત્વની ખાખત થાય છે. જીંદગીમાં કેટલાક માણસને કાંઈ હેતુ હોય છે અને કેટલાકને સમૂળગો હોતો નથી. આપણા પોતાનો વધારેમાં વધારે ને ઉત્તમોત્તમ લાભ લેવો એવો આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. હુમ્મોદોરે કહ્યું છે કે “પોતાની શક્તિને ઉંચામાં ઉંચી રીતે અને ઘણી સારી ઝોઠવણથી ખીલવવી અને તેમ કરતાં યોગ્ય અને સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં તેને લાવવી એવો ધરાદો દરેક માણસે રાખવો જોઈએ.” વળી જીન પોલ રીક્ટરના કહેવા પ્રમાણે, “માણસનામાં જટલું દેવત હોય તેનો તેણે અને તેટલો સારો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ.” તેમ છતાં પણ સ્વાર્થબુદ્ધિથી આવી ખાખતમાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહીં. નહીંતર આપણે તેમાં નિષ્ફળ થયા વગર રહીશું નહીં. એકને કહ્યું છે તેમ, “માણસે પોતાની ખાનગી મિલકત વધારવી અગર પોતે પૈસાદાર થવું એવો હેતુ તેણે પોતાની હેમતિનો રાખ્યો તો તે કાંઈ પણ રીતે યોગ્ય ગણાશે નહીં.” પ્યેટા, એરીસ્ટોટલ, સેન્ટ પોલ, અને બુદ્ધ જેવા મહાપુરુષો ફક્ત પોતાની જ ખાતર પોતે સંપૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચવામાં સંતોષ માનત નહીં.

ત્યારે આ ઉપરથી હું એમ ધારી લઉં છું કે સામા માણસની ખાતર આપણે આપણામાં શક્તિ હોય તેનો પૂર્ણ અંશે લાભ મેળવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ; અને તેમ કરવામાં આપણે એક આનંદદાયક કામ આદર્યું છે એવું જણાઈ આવશે. બાણીતું શ્રીક સૂત્ર ‘તું તને પોતાને પીછાન’ એ આપણે પોતાને ખરોખર બાણવાની અગત્ય તથા મુશ્કેલી દર્શાવે છે. મોન્ટેધન પોતાની વિચિત્ર પદ્ધતિ જણાવે છે કે “દુનિયામાં મારા પોતાના કરતાં

વધારે મોટો રાક્ષસ કે ચમત્કારિક વસ્તુ મેં કદિ જોઈ નથી;” અને સર ટી. વ્હાઉન જની જીંદગીમાં કંઈ પણ ખાસ નોંધવા જવી કે ઉશ્કેરે એવી બીના બનેલી નહોતી, તે ખાત્રીથી જણાવે છે કે, “તેને પોતાની જીંદગી ત્રીસ વર્ષના એક ચમત્કાર લાગ્યો હતો, અને તેનું વર્ણન કરવું એ ઇતિહાસ જણાય નહીં, પરંતુ કાવ્યસૌહર્યરૂપ જણાય અને તે વર્ણન એક કદિપત વાત્સ્ય જેવું લાગશે.”

રેહોબોથખામથી માંડીને લૉર્ડ ચેસ્ટર્ફિલ્ડના સમય સુધી ઉપદેશ કરવો એ કેટલેક અંશે બેઠકરાઇનું કામ છે એવું સિદ્ધ થયું છે. તેમ વળી ન્યૂ ઝીલૅન્ડના એક વટલેલ માણસના શોથ-નીય હાલ થયેલા તે હું બૂલી ગયો નથી. આ વટલેલના સરદારે પાદરીને જણાવ્યું હતું કે, “એણે અમને એટલો બધો બોધ કર્યો કે આખરે (કંટાળો ઉપજવાથી) અમે તેને મારી નાખ્યો.” તેમ છતાં લીલી કહે છે તેમ ‘જે મહત્તની શિખામણ સીધી રીતે માનશે નહીં તેને આડકતરી રીતે જોખમમાં ઉતરી પસ્તાવું પડશે.” (આપણામાં કહેવત છે તે પ્રમાણે વાર્યું ન કરે તે હાર્યું કરે.) તેટલા માટે જે માણસ હું કોઇ છું એવી જણાવાની અને કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, જે પોતાની શક્તિનો અને જીંદગીનો વધારેમાં વધારે સારો ઉપયોગ કરવા માગતો હોય, તેવા માણસના બલ્લાની ખાતરજ કેટલીક સૂચના કરવાનો મારો ઉદ્દેશ છે.

માણસ પોતાને મળેલી તક ટેવી રીતે ગુમાવી દે છે તે જાણી ખરેખર બેદ ઉત્પન્ન થાય છે. જે સુખ-સાધન મળેલાં હોય છે તે બેદરકારીથી ઉડાવી દેવામાં આવે નહીં અથવા ગુમાવી દેવામાં આવે નહીં તો કેટલાં બધાં માણસો સુખી થઈ શકે?

તમારાં સુખ ખરાં-શુદ્ધ હોય અને કાંઈપત ન હોય તેની તમે સાવચેતી રાખજો. સુખ સમજીને આપણે ઘણાંક કામ કરીએ છીએ, પરંતુ તેનું નામ સુખને ખદલે ખીજું આપ્યું હોત તો આપણે તેનો તિરસ્કારજ કરતા. કંઈ પણ ઉપયોગી કામ કરતા ન હોય તેટલાજ ઉપરથી ઘણા લોકો એમ સમજે છે કે અમે આનંદમાં છીએ, અથવા સુખ ભોગવીએ છીએ. ખીજા કેટલાક ફક્ત એ શબ્દ ધન્વિયસુખને લાગુ પડતો હોય તેવા જ અર્થમાં વાપરતા જણાય છે; પણ ખરૂં જોતાં મનનાં સુખ ઘણાંજ ઉત્તમ પ્રકારનાં અને વધારે લાંબી મુદત પહોંચે તેવાં છે.

જે એકનું એક શરીર આપણને મળેલું છે અને જની તન્દુરસ્તી ઉપર મનની સુખાકારીનો આટલો ખંધા આધાર રહેલો છે, તેને માટે આપણે ખેદરકાર રહીએ છીએ અગર તેને ખેદરકારીથી ખંજાડીએ છીએ; હુન્નરકળાનાં સુંદર કામો બોધ જે આનંદ આપણે મેળવી શકીએ તેમ છે તેના અર્ધોઅર્ધ પણ આપણે મેળવતા નથી; ‘નેશનલ ગેલરી’ (ચિત્રો વગેરેનું સંગ્રહસ્થાન) જોવાને લંડન શહેરમાંના આપણા કેટલા લોકો જોવા ગયા હશે એ જાણીને વિસ્મય પામ્યા વગર રહેવાશે નહીં. શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી થતો આનંદ અનુભવવાને આપણે ટેવાતાજ નથી. બ્રિટિશ મ્યુઝીયમ (સંગ્રહસ્થાન) જોવા કેટલા જણ ગયા છે ? અથવા તે બોધ કેટલા જણ તેનું ઉપયોગીપણું સમજવાને તૈયાર થએલા છે ? જે પૃથ્વી ઉપર આપણે રહીએ છીએ તેનું અથવા આપણા માથા ઉપર આવેલા આકાશનું સૌંદર્ય અનુભવી આપણે આનંદ મેળવતા નથી. ગાયનનો કદાચ આપણે વધારે ઉપયોગ કરીએ છીએ, જો કે તે પણ આપણે કરી શકીએ તેના કરતાં તો ઘણું જ ઓછો. પશુમાં તો ફક્ત પ્રેરણાબુધિ છે અને માણસમાં તર્કશક્તિ

રહેલી છે એવો આપણે ગર્વ કરીએ છીએ, અને તેમ છતાં પણ આપણી બુદ્ધિવડે મનુષ્યપ્રાણીના સુખમાં આપણે કેટલો થોડો વધારો કીધો છે? વળી એકંદર વિચાર કરતાં મને બુદ્ધિ હોવી એ સુખનું કારણ હોવાને બદલે દુઃખનું કારણ તો નથી, એવી પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, અને સાધનીકોએ* ખરેખરે તેવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યોજ છે. પણ કોઈ વાતમાં સંતાપ કરતાં નથી. પણ આપણે કરીએ છીએ. “માણસ પડછાયા પાછળ ફાંફાં મારે છે અને ફોંકટ પોતે ઉદ્દેગ કરે છે. શંકા, ખીક, ચિંતા અને કાળજી રાખીને આપણે આપણી જાતને દુઃખી કરીએ છીએ. આપણે બધી બાબતોએ કર્મથી દેરાએલા છીએ પરંતુ તેથી આપણે અધીરા થવું નહીં.”

તેમ છતાં પણ જો કે આપણે ચિંતા કયાં કરવી ખરોખર નથી તોપણ આપણે સાવધ રહેવું જોઈએ ખરું. જો બાબતમાં આપણે સમજણી ભૂલ કરવાના નથી એવું ધારતા હોઈએ તે બાબતમાં પણ આપણે ચોક્કસ રહેવાની જરૂર છે. લૉર્ડ ચેસ્ટર્ફિલ્ડ કહે છે કે, “મારા સમજવા પ્રમાણે આપણા સદ્ગુણોથી ઉભટા દુર્ગુણો દૂર રાખવામાં જોડેલો વિચાર કરવાની જરૂર છે, તેના કરતાં તે સદ્ગુણોનું ખરોખર આચરણ પાળવામાં વધારે વિચારની જરૂર પડે છે. દુર્ગુણો એના ખરા રૂપમાં એવા બદ-સુરત દેખાય છે કે તે પહેલવહેલા જોતાં આપણને કંટાળો છૂટે છે, અને શરૂઆતમાં કોઈ પણ સદ્ગુણનું કૃત્રિમ રૂપ ધારણ કરેલું ન હોય તો તેથી કવચિત જ આપણે આડે રસ્તે દોરાઈશું.” કેટલાક સારા ગુણ હોવા છતાં કઠણ હૈયાના અને સામાને માટે

*યુનાન દેશના પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓમાં એક પંથ હતો, તે પંથના લોકો (તેઓ ધન, વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય, ને મોજમઝને ધિક્કારતા હતા.)

પ્રેમ રહિત થઇ ગયા હોય એવા માણસોના સમાગમ આપણે બધાને થએલો છે. સઘળાં છોકરાં જન્મે છે તે વખતે લલાં હોય છે એવું નિશ્ચયપૂર્વક બોલવાને લીધે ડૉક્ટર પામરસ્ટન ઉપર ડેટલાઈ ઇન્ફરશાસ્ત્રવેત્તાઓએ એક વાર ટીકા કીધી હતી; પરંતુ એટલું તો ખરું છે કે અગાઉથી ડેટલાઈ પ્રયાસ કીધા વગર માણસ તદ્દન દુષ્ટ થઇ શકતો નથી.

“દુનિયાના દુર્ગુણથી ભરેલા કાર્યવ્યવહારમાં આપણે એક દમ વગર વિચારે દુષ્ટ થતા નથી; પરંતુ આપણી વૃત્તિ બદલવાને ડેટલાઈ વખત લાગે છે ને મહેનત પડે છે. સ્વર્ગમાંથી વલ્કન ગ્રગડી પડ્યો તે પ્રમાણે એક દિવસમાં આપણે સદ્ગુણથી ભરેલા થતા નથી.”*

બ્યક્તિ ઉપરથી આખી કેમ સંબંધી હવે વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આપણને મળે એવા લાભ માટે આપણી ગફલત વધારે અમકાવનારી છે. ન્યૂટનની માફક મનુષ્યપ્રાણી કબૂલ કરશે કે દરિયા કિનારા ઉપર રમનારાં, અને રોજ જોવામાં આવે તેના કરતાં વધારે સારી દેખાતી છીપણીઓ અગર વધારે નાજુક દરિયાઈ છોડો અહીં તહીંથી એકઠા કરનારાં છોકરાં જેવાં ફક્ત આપણે છીએ, અને આપણી સામે તો સત્યનો વિશાળ મહાસાગર વગર શોધાયેલો આવી રહ્યો છે. એવો એક પણ પદાર્થ નથી કે જેના સઘળા ઉપયોગ અને ગુણ આપણા જાણવામાં હજી આવી ગયા હોય. સવારથી તે સાંજ સુધી આપણે મહેનત કરીએ છીએ અને તેમ છતાં પણ કુદરતના બળ અને પદાર્થના ગુણના હાલના કરતાં વધારે પૂર્ણ રીતે લાભ મેળવી શકીએ તો આપણી સઘળી શારી-

રિક અને યોગ્ય તાંગીઓ એક કે બે કલાક કામ કરવાથી પૂર્ણ રીતે પૂરી પડે, અને મનની અને વૃત્તિઓની કેળવણી માટે આપણને ઘણો જ વખત મળે એવો સંભવ લાગે છે, વરાળનો ઉપયોગ તો બંધ શકે તેથી ઘણે અંશે હજી કમી થાય છે; વિજળીનાં કાર્યો આપણી બાંહેધારીવારમાં જણાએલાં પણ નહોતાં અને તે આપણે છેક હમણાંજ સમજવા લાગ્યા છીએ; નદીનો પ્રવાહ પણ ઘણે ભાગે ઉપયોગ કર્યો સિવાયનો રહે છે. એનીસ્થેટિકસની* ક્રિયાનો વધારે લાંબી મુદત પર શોધ થયો હોત તો કેટલાં બધાં બારે દુઃખ અને સંકટ દૂર કરી શકાયાં હોત? આવા પ્રકારનાં ઉદાહરણો બધાં આપવા બેસીએ તો એક મોટો ગ્રંથ બરાય. આપણી સામેજ, કદાચ આપણી પોતાની નજર તળે જ, ખીલે હજારો શોધો કરવાની બાકી રહેલી છે એમાં કોઇને શંકા લાગશે નહીં, આવું છે ત્યારે પ્રજાઓ એક બીજાનો નાશ કરવામાં અને નબળા નવા પ્રદેશ મેળવવાની ખાતર પશુની માફક લડવામાં લાગે. રૂપિયાનો ઘણુ વાળે છે, અરે તેના કરતાં પણ વધારે ખરાબ ઉપયોગ કરે છે અને “સત્યનો વિશાળ મહાસાગર વમર શોધાએલો તેમની સામે આવી રહ્યો છે” એ શું અર્થનો પમાડનારી વાત નથી?

ગયા જમાનામાં આપણે આપણાં છોકરાંઓને વાંચતા લખતાં શીખવ્યા વગર મોટાં થવા દેવામાં સંતોષ માનતા હતા. હમણાં પણ કેટલાક લોકોને ‘અતિ કેળવણી’ માટે દિલગીર થતાં જોઇએ છીએ; પણ તેમને ન્યાય આપવાની ખાતર કહેવું જોઇએ કે ઘણે ભાગે તેમનો કહેવાનો હેતુ એવો છે કે હાલ કેળવણી

* એનીસ્થેટિકસ—હારે રોગવાળાને દુઃખ સમાવવાને બેથબ કરી વાદમપ વગેરે કરવાની રીત—હોસ્પિટલમાં જવાનો જેમાં ઉપયોગ થાય છે.

અપાય છે તે લોકોના નિત્યના વ્યવહારને અનુસરતી અપાતી નથી. હજી પણ કેટલાક લોકો એવા છે કે જ્યોત્ષી પોતાનાં છોકરાંને કેળવણી આપવા માટે પૈસા ખર્ચવા આનાકાની કરે છે, પણ તેઓ સમજતા નથી કે કેળવણીના કરતાં અજ્ઞાનતાથી તેમને વધારે ખર્ચ થાય છે. પરંતુ હાલમાં આપણાં લગભગ બધાં છોકરાંને થોડી ઘણી કેળવણી મળે છે તો, (જે કે આ જગ્યાએ એ પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરવા મારી ઇચ્છા નથી) હાલમાં પણ આપણે બધી રીતે યોગ્ય હોય એવી પદ્ધતિ દાખલ કરેલી છે કે કેમ એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલું તો મારે કહેવું જોઈએ કે આપણી શાળાઓમાં નીતિની કેળવણી આપવાનું આપણે લક્ષમાં જ લીધું નથી, અને તેનું એક પરિણામ એ થયું છે કે લોકોના મનમાં સાધારણ રીતે નીચે પ્રમાણેનો સિદ્ધાંત ભરાઈ ગયો છે—“જે તમે કેટલીક આજ્ઞાઓનો ભંગ કરશો તો બેશક તમે ખોટું કામ કરશો અને કદાચ ખીજાઓને દુઃખી કરશો, પણ તમે પોતે આ હાંદગીમાં તો વધારે સુખી થશો અને તમારી સ્થિતિ વધારે સારી થશે. ઇન્દ્રિયાદિક વૈભવ, લોભ, અમિતતા, આળસ અને ખીજા ‘આનંદ આપનારા દુર્ગુણો’ ગેરવાળખી ગણાય; પરંતુ તેથી જો કે સામા માણસને નુકસાન થાય તો પણ પોતાને તો લાભજ થવાનો. જો દરેક માણસ દેહ પોતાનાજ સંબંધનો વિચાર કરે, તો સ્વાભાવિક રીતે તે આરામવાળી અને સુખમય હાંદગી ભોગવવાની ઇચ્છા રાખશે; અને ભલા અને સદ્ગુણી થવું એ ગમે તેટલું વાળખી અને હિમદા છે તો પણ તેમાં નિર્દોષ આનંદ અને ગમ્મતની બાબતમાં પણ ભારે આત્મસંયમની જરૂર પડે છે, અને એકંદરે જોતાં તેવી હાંદગીમાં જાતે નુકસાન વેઠવું પડે છે.”

પરંતુ સત્ય વાત તો આથી તદ્દન ઉલટીજ છે. દુર્ગુણને અંકુશ અને ખંધન વગર હોવાની છૂટ નથી, એટલુંજ નહીં પણ દુષ્ટ માણસ નકારામાં નકારો ધણી, જે તેનો પોતાનો મનો-વિકાર છે, તેનો ગુલામ છે.

તેમજ વળી કેટલાક જીવાનીયાઓ એમ ધારે છે કે દુર્ગુણમાં કંઈ “મદીધ” રહેલી છે. પરંતુ ગમે તેવા નખળા મનનો મૂર્ખ માણસ પણ દુરાચારણી થઈ શકે એમ છે. સદાચરણી થવાને માટે તમારામાં માણસપણાની જરૂર છે; સદાચરણી હોવા-માંજ ખરેખરી સ્વતંત્રતા રહેલી છે; દુરાચરણ એ ખરેખરી ગુલામગીરી છે. અમુક પ્રકારનું આચરણ ઝોટું છે તેથી તે અધમ સ્થિતિએ આણે છે એમ નથી; પણ તે અધમ સ્થિતિએ આણે છે તેથી તે ઝોટું છે. નીતિની કંઈ અસાધારણ ઉચ્છવા-થલથી ઝોટું એ ખરું થાય, અધર્મ તે ધર્મ થાય, તો પણ તે સુખ અને મનની શાન્તિને નાશકારકજ ગણાશે.

પાપ અને શોક અવિભેદ—એક ખીજથી જૂદાપાડી શકાય નહીં એવા છે, એ સિદ્ધાંતની સાબિતી માટે હું કોઈ ધર્મ શાસ્ત્રવેદાનો અભિપ્રાય આપતો નથી પરંતુ આવી ખાખતમાં લોર્ડ એક્ષ્ફર્ડેલ્ડે જવા ફ્રાન્સના ઘણા અનુભવી પુરુષના વિચાર ઉપર હું આધાર રાખું છું. પોતાના પુત્રને લખેલા એક પત્રમાં ખીજ કેટલીક ડાહી શિખામણ આપ્યા પછી તેણે નીચે પ્રમાણે છેવટના ભાગમાં લખ્યું છે:—“સદ્ગુણને આવા પ્રકારનો હમણાં ખદ્દો મળે છે, અને મોટો માણસ તથા સારો માણસ થવાની તારી ધમ્મી હોય, કે જથી માણસ સુખી થાય છે, તો આવાજ પુરુષોર્તુ તારે અનુકરણ કરવું જોઈએ.”

સંસાર વ્યવહારના પોતાના નિયમોનો ડીરક્ટર્સે આર

સૂત્રમાં સમાવેશ કીધો હતો:—એક, જે કાયદા અને ધર્મમાં પોતે જાણી હોતો તેને તાબે રહીને ચાલવું. ખીજો, જે જે પ્રસંગે ઉલટભેર, સત્વર અને પોતાને ઉત્તમ લાગે તે રીતે કામ કરવું અને કંઈ પણ ખેદ કર્યા વગર જે પરિણામ થાય તેની રાહ જોવી. ત્રીજું મનકામના વૃક્ષ કરવાના ચત્ન કરી સુખ મેળવવાના કરતાં તેને અમુક હદમાં રાખી સુખ મેળવવું; અને છેલ્લું સત્યની શોધ કરવી એજ જીવગીતનું ખરૂં કાર્ય છે એવું ગણવું અને તે પ્રમાણે વર્તન રાખવું.

“યુક્યુએસ” નામના લોકપ્રિય ગ્રંથમાં લીલી પોતાના ઉપદેશનો સાર નીચે પ્રમાણે આપે છે:—“અલવાન હૃદયે તે વખતે હૃદયે જવાનું અને લાર્ક પક્ષી જાહે તે વખતે જાહેવાનું રાખો; આનંદી રહો પણ તે મર્યાદામાં હોવું જોઈએ; ગંભીર થાઓ પણ ઉદાસ નહોં; હિમ્મતવાન થાઓ પણ ઘણાં સાહસિક નહોં; તમારો પોશાક સુંદર રાખો; તમારો ખોરાક ગુણકારી જોઈએ, પણ તે જરૂર કરતાં વધારે લેવો જોઈએ નહોં; તમારી રમત ગમત નિર્દોષ આશાએ મળે તેવી રીતે વખત ગાળવાની રાખવી; કંઈ પણ કારણ વગર કોઈનો અણુવિશ્વાસ કરવો નહોં, તેમ ખાતરી થયા વગર જોળા દિલથી તેમનો પૂર્ણ વિશ્વાસ કરવો નહોં; દરેક માણસના અભિપ્રાય સુગળ ચાલવાનું અસ્થિર મન રાખવું નહોં; તેમ તમારા પોતાના વિચારનેજ વળગી રહેવાની હક કરવી નહોં; ઇશ્વરની ભક્તિ કરો, ઇશ્વરથી ખીતા રહો, ઇશ્વરને આહો એટલે તમારા અંતઃકરણની ઇચ્છા હશે અગર તમારા મિત્રો ઇચ્છા રાખતા હશે તેવી રીતે ઇશ્વર તમારૂં કલ્યાણ કરશે.”

વળી પોતાનોજ સ્વાર્થ જેમાં સમાયેલો સમજતા હોય

તેવાં કામો આચકો ખાધા વગર ખોટી રીતે જાઓ કરવા ઇચ્છા રાખે તેવા અવિચારી, સ્વાર્થી, અને દુષ્ટ માણસોજ પોતાને તથા સામા માણસને દુઃખી કરે છે એમ નથી. ઘણાક સંજ્ઞન પુરુષો અને ઘણાક સારા વ્રથોનો હેતુ શુદ્ધ અને સારો હોવા છતાં આવાજ પ્રકારની ભૂલમાં પડે છે. પાપમય જીવનને તેઓ આનંદ-મય જીવન રૂપજ દર્શાવે છે. તેઓ સદગુણને આત્મખોષનું અને દેહદમનને ધર્મનું ચિત્ર આપે છે. 'ધન્કવીઝીશન+' થયું એ તો એક કવચિત ખનતોજ ખનાવ હતો; તેમાં ખેઠેલા ઘણા જુહસ્થો ખેશક ઉમદા માણસ હતા, અને તેઓ દયાળુ સ્વભાવના હતા, પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મના તત્વનો અર્થજ તેમણે તદન ભૂલેલો લીધો હતો. દરરોજના વ્યવહારમાં આપણે કેટલા એવા સંજ્ઞન પુરુષો જોઈએ છીએ કે જાઓ એમ સમજે છે કે 'જ જ આનંદ આપે એવી ખાખત છે તે અયોગ્ય હોવી જોઈએ; ધર્મનું ખરું રહસ્ય જીદાસી ઉત્પન્ન કરનારું છે. આપણી આસપાસ જ આનંદ-મય, પ્રકાશમય ને તેજસ્વી કુદરત આવી રહેલી છે તે આપણને લાભકારી નહીં પણ દુઃખકર્તા છે, અને સઘળી સારી વસ્તુના કર્તાએ ઘણોજ આનંદ આપનારા પદાર્થો જથાખંધ આપણા સ્વાધીનમાં મૂક્યા છે, તેના જીવી તે નથી, પરંતુ તે દુઃખ અને સંકટમાં ફસાવનારી એક લાલચ છે."

કુપર કવિએ ખે સુંદર લીટીમાં જણાવ્યું છે કે,

"જ્યાં શોક જાણવામાં નથી તેવા પ્રદેશમાં શોકનો

રસ્તો, અને ફક્ત તેજ રસ્તો, લઈ જાય છે."

+ રોમન કેથોલિક ધર્મના માનનારા કેટલાક દેશોમાં તે ધર્મથી જોડે મત રાખનારા માણસોની તપાસ કરી શિક્ષા દેનારી સભા અથવા કોર્ટ.

આતો ખેશક ખરું છે કે આપણી જીંદગી શોકરહિત ગાળી શકાય તેમ નથી. તરફે હોય ત્યાં છાંયડો હોયજ, પ્રત્યેક માણસની જીંદગીની અવધ હોવાથી આપણા વહાલા માણસોના મોતને લીધે આપણને જે દુઃખ ને દિલગીરી થાય છે તેનો વિચાર નહીં કરીએ તો પણ, આપણી હૈયાતીમાં એટલી બધી ગુન્ચવણવાળી બાબતો નીકળી આવે છે, દુનિયા હજી એટલી જુવાન જેવી છે, આપણી પોતાની જીંદગી જરૂરિયાતો સંબંધી આપણી આસપાસ રહેલા પદાર્થો અને બજોના પ્રકાર અને ગુણો સંબંધી આપણી સમજ હજી એટલી ઠાવી છે કે દુનિયામાં દુઃખ અને શોક આવી પડવાની આશા રાખવીજ બેઠાએ. પરંતુ કૂપર જણાવે છે કે શોકનો રસ્તો, અને 'ફક્ત તેજ' રસ્તો સ્વર્ગમાં લઇ જાય છે, તેથી આ દુનિયામાં જીંદગી સુખમાં ગાળી હોય તો અવશ્ય દુઃખ આવી પડવાનુંજ. આ તદ્દન ભૂલભરેલા વિચારને લીધે ઘણાક કાળજીવાળા માણસોના મનમાં ઘણી ફીકર પેડી છે, તેમને કિચાટ થાય છે અને હંમેશાં તે બાબતના પ્રશ્નો તેમના મનમાં જાગી થાય છે. પોતાને સુખ પ્રાપ્ત થયું તે માટે બુદ્ધિશાળી જુવાનિયાઓએ ઉપકાર માનવો બેઠાએ, અને જેમને શોક અથવા રોગને લીધે એવા આનંદ અને સુખનો લાભ મળ્યો હોતો નથી તેમને દિલાસો આપી ખુશી રાખવાની અમૂલ્ય તક મળી છે, એવું સમજવું બેઠાએ. તેમ છતાં તેવા બુદ્ધિશાળી જુવાનિયાના મનમાં ફક્ત સુખ મળવાને કારણેજ પસ્તાવો થાય છે અને તેઓ રિખાય છે. કૂપર ખરેખર પ્યુરીટન? તો નહોતોજ, તોપણ 'રોજને દુઃખ

૧. એકલું બાઇબલમાંજ કહેલું માનવું અને ઇસુખ્રિસ્તે તથા તેના પ્રેરિતોએ આપ્યેલા આચાર પાળવા અને તેના આધાર વિના ઇશ્વરનો સંસ્પર્શરહિત ભક્તિનો પ્રકાર ન માનવો એવો ૧૭ મા સૈકામાં મત રાખનાર માણસ-પંથી,

થાય તેટલા માટે નહીં, પણ જોનારાઓને આનંદ થાય તેટલા માટે' રીંછનો શિકાર કરવામાં વાંધા લેનારા, મેકાલે કહે છે તેવા, માણસોના વિચારની છાયા શું કૂપરના ઉપદેશમાં નથી જણાતી ?

આ જીંદગીનો મર્મ શો છે તે જણવાને ઘણા લોકો કાંફા મારે છે, ને દુઃખી થાય છે. તેમ છતાં પણ “એક સારો માણસ અને એક ડાહ્યો માણસ કાંઈ કાંઈ વાર દુનિયા પર ગુસ્સો લાવે અને કાંઈ કાંઈ વાર તેને માટે જોદ પામે; પણ દુનિયામાં રહીને જ માણસ પોતાની ફરજ બજાવે છે તે તો કદી પણ દુનિયાથી નારાજ થયો નથી કે કંટાળ્યો નથી એ ખાતરીથી માનજો.”^૨

“પરમેશ્વર સારો છે એવી લાજણી જના મનમાં થાય છે

તેજ માણસ ફક્ત દુનિયાનું રહસ્ય-મર્મ-સમજે છે.”^૩

સેનેકા કહે છે કે “એવી ફરજ કાંઈ નથી કે જે બજાવવાથી આપણે વધારે સુખી થતા નથી, અને એવી લાલચ એક નથી કે જેને માટે કંઈ ઉપાય નથી.” બિલ્ટન કહે છે કે કુદરતનો દોષ કાઢતા નહીં. તેણે પોતાને કરવાનું કામ કર્યું છે. તું હવે તારી ફરજ અદા કર.”

આટલું તો ખાતરીથી માનવું જોઈએ કે આપણે આ સૃષ્ટિનો પૂર્ણ રીતે ઉપભોગ કરવો એવું સરજનહારે ધાર્યું ન હોત તો તેણે આંખને સૌંદર્યરૂપ અને કાનને મધુર ગાયનરૂપ એવી આખી સૃષ્ટિને બનાવી હોત નહીં. વળી ‘માણસ પોતે સારી રીતે વર્તવાથી, સામા માણસને કેટલી શાન્તિ આપી શકે છે, અને પોતે કેટલો આનંદ અનુભવી શકે છે, તેનો ખરો ખ્યાલ આવવોજ મુશ્કેલ છે.’*

૨. સાહી. ૩. વિહીઅર.

* ઇમીટેશન ઓફ કાઈરિટ.

આ દુનિયામાં કદી ન થએલો એવો આ યુગ ઘણાજ અમત્કારિક, મનોરંજક અને સુધરેલો હોય (અને ઘણી ખાખતમાં તે તેવો છે એવું મને લાગે છે) તો તે આપણું મોટું ભાગ્યોદયનું ચિહ્ન સમજવું, પણ તે આપણા પોતાનો કંઈ કાર્ય કે મહેનતને લીધે થએલું સમજવું નહીં; એથી અભિમાન આણવાનું નથી, પરંતુ ઇશ્વરના તેને માટે પાઠ માનવાનો છે.

આ પ્રમાણે આપણે કૃતજ થવું જોઈએ અને જીંદગીનાં અગણિત સુખ પૂર્ણ રીતે આપણે ભોગવવાં જોઈએ, તેની સાથે દુનિયામાં કંઈ શોક કે ચિંતા રહેજ નહીં એવી આશા આપણે રાખવી જોઈએ નહીં. વોલ્ફપોલે જીંદગીનું વર્ણન આપતાં કહ્યું છે કે, “ જો આ વિચાર કરે છે તેમને તે હાસ્યરસપ્રધાન નાટક રૂપ છે અને જો આ અનુભવ લે છે તેઓને તે કરુણરસપ્રધાન નાટક રૂપ છે. ખરેખર જીંદગી કેટલીક વાર કરુણરસપ્રધાન નાટક રૂપ છે અને ઘણી વાર હાસ્યરસપ્રધાન નાટકરૂપ છે; પણ સાધારણ નિયમ તરીકે તેને આપણે જોવી કરવા માગીએ તેવી થાય છે. સોક્રેટીસે કહ્યું છે કે, ‘ સારા માણસને આ જીંદગીમાં કે મૃત્યુ વખતે કંઈ પણ દુઃખ થતું નથી ’ નહાઈ ભવિષ્યમાં ભાખનારાઓના કરતાં આશા રાખનારાઓનું કહેવું ખરેખર ઘણી વાર ખરું પડેલું છે; પણ આપણો સ્વભાવ એવો છે કે સુખનાં વર્ષ ક્યાં વહી જાય છે તે આપણે જોતા નથી અને દુઃખ કે દિલ્લખીરીની દરેક પળ આપણે ગણ્યા કરીએ છીએ.

દરેક પ્રસંગે આપણે ફતેહ પામવાની આશા રાખવી એ ખરેખર નથી; કુદરત સુદ્ધાં કેટલીક વાર નિષ્ફળતા પામે છે, પરંતુ “ તારી આરોગ્યતા અને ચઢતીના સમયમાં ગર્વથી છઠ્ઠી જતો નહીં, તેમ પડતીના સમયમાં સારી સ્થિતિએ પહોંચાશે

નહીં એવી રીતે આશા છોડી દેતો નહીં.”*

ખાઈબલમાં એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે ‘નાશને રસ્તે લઇ જવાનો દરવાજો પહોળો છે; તેમ તે રસ્તો પણ પહોળો છે, વળી તે રસ્તે થઇને જનારા પણ ઘણા છે; કેમકે જાંદગીનો ખરો રસ્તો તથા દરવાજો એ જાને સાંકડો છે, અને તે થોડા માણસોને જડે છે.’

પણ મને લાગે છે કે આનો અર્થ ઘણી વાર ઉલટો લેવામાં આવે છે. ખરો રસ્તો વધારે પથરાવાળો અને ત્રાસ આપનારો છે એમ આપણને નથી કહેવામાં આવ્યું, પણ એટલું જ કે તે સાંકડો છે અને સહેલાઇથી જડે તેવો નથી. ખરો રસ્તો તો એકજ છે અને ખાકીની બધી દિશાઓ તેને પહોંચવાની ખરી જગ્યાથી દૂરજ લઇ જવાની. આ ઉપરથી એમ નથી નીકળતું કે ખરો રસ્તો એ ખોજ કરતાં વધારે તોફાનમાં નાંખે તેવો તથા મોટાં મોટાં મોજાવાળો છે.

જો ખોટું અથવા અવિચારનું કામ છે તે ઘણી વાર ખુશ કરે તેવું અને કેટલીક વાર તો આલ્લાહક છે, આ કપૂલ કયાં વગર ચાલે તેમ નથી. એ પ્રમાણે કપૂલ ન કરવું એ અક્કલ વગરનુંજ કહેવાય. મારે તો એટલું જ ખતાવવું છે કે આવી રીતના આવેશને વશ થવાથી ક્ષણિક આનંદની ખાતર આપણે લવિબ્યનો શોક હોરી લઇએ છીએ. એવા થોડા નજીવા લાલની ખાતર ઘણા મોટો લાલ આપણે ગુમાવી દઇએ છીએ, અને ‘ઇસો’ ની માફક માંસનું ડાબું મળે તેને મોટે આપણો જન્મ-

* ‘ખાઈબલ’ નું આલ્ફ્રેડ રાન્સે કરેલું લાખાન્તર.

કવિ દલપતરામે પણ કહ્યું છે કે:—

‘જર્વ મટે સુખ અવસરે, દુઃખ અવસર હરખાય,
જો રાખે અક્ષર લખી, આ દિન પણ વહી જાય.’ ભા. ક.

ધિકાર વેચી દઇએ છીએ અને ‘હવે પછીનાં વર્ષોમાં લાંબી મુદત સુધી પરિતાપ’ કરવાનું કબૂલ કરી એકાદ કલાકનું આનંદી ગાંડપણ ભોગવીએ છીએ. ખરેખર આપણે સુખી થવું હોય તો આપણે સારા થવાનો યત્ન કરવો જોઇએ, એ કહેવું કાંઈ પણ રીતે અતિશયોક્તિભરેલું નથી. આ માફં કહેવું હાલની જીંદગીના સંબંધમાં જ ફક્ત છે. ઇન્દ્રિયાદિક વૈભવ ભોગવવાથી જીવન સુખ મળે છે તેના કરતાં વધારે સુખ આત્મસંયમથી મેળવાય છે.

ચઢતી દશા અને સુખ એ બે હંમેશાં એકજ જગ્યાએ જોવામાં આવતાં નથી અને ઘણા લોકો પાસે સુખી થવાને માટે જે જે સાધનો જોઇએ તે હોય છે તે છતાં તેઓ દુઃખી છે. ‘નશીબ ઘણું આપી શકે છે પરંતુ તે ખસ છે એમ ગણાવું એ તો મનના હાથમાં છે.’

‘મને માફં મન એજ એક મોટું રાજ્ય છે; કેમકે

તેમાંજ મને ઘણા પ્રકારના આનંદ ભોગવવાના મળે છે.’

યોવીનારગ્યુસ કહે છે કે “દોલત, પત્ની, અથવા માન મેળવવું એ કંઈ દરેક માણસની સત્તાની વાત નથી; પરંતુ દરેક માણસ સારો, ઉદાર અને વિવેકી થવા માગે તો થઇ શકે છે. આપણી પાસે જે હોય તે કંઈ ખરી દોલત-સમૃદ્ધિ ગણવાની નથી, પણ ખરી દોલત તો આપણે કેવા છીએ તેમાં સમાયેલી છે; અને જે જે ફાયદા આપણને મળે છે તેના સંબંધમાં તેટલે અંશે જવાબદારી પણ આપણે માથે આવે છે. સેન્ટ કીસોસ્તોમ કહે છે કે, “હાલની સ્થિતિ એ તો ફક્ત નાટકનો એક એક છે તેમાં સમૃદ્ધિ અને ગરીબાઈ, રાજ અને પ્રજા, અને એવી ખીજ ખાખતો નાટકના વેષ છે; પરંતુ આ દિવસ વહી જશે ત્યારે નાટકગૃહ ખંધ થશે

અને ધારણ કરેલો વેષ દૂર કરવામાં આવશે. તે વખતે પ્રત્યેક માણસ અને તેની દોષતનો નહીં, પ્રત્યેક માણસ અને તેની પદ્ધતિનો નહીં, પ્રત્યેક માણસ અને તેની પ્રતિષ્ઠાનો નહીં, પ્રત્યેક માણસ અને તેની સત્તાનો નહીં પરંતુ પ્રત્યેક માણસ અને તેનાં કૃત્યોનો ન્યાય થશે. ” આવી ઠસોટીમાં આપણાં કૃત્યો સંતોષકારક કરે તેવી આશા આપણે રાખવી જોઈએ.

આ ઠસોટી કેવા પ્રકારની થશે ? આપણે કેટલું કામ કર્યું છે તે ખદલની નહીં પણ કેટલાકને માટે યત્ન કીધો છે તેની ઠસોટી થશે. જીંદગીમાં પાર જિતયાનું જ કહેવાય છે, તેવી રીતે આપણે પાર જિતયાં છીએ કે કેમ તે બાબત નહીં, પરંતુ તે પ્રમાણે પાર જિતરવાને આપણે પાત્ર થયા છીએ કે કેમ તે બાબતની ઠસોટી થવાની છે.

‘જ ખીજ માણસનીજ વૃત્તિને અનુસરીને કામ કરતો નથી અને પોતાના પ્રમાણિક વિચાર તેજ તેનું બખતર છે તથા સરલ સત્ય એજ એની બારેમાં બારી ચાતુરી છે.

એવી રીતે જન્મેલો અને કેળવાયેલો પુરુષ કેવો સુખી છે !* દુષ્ટ અને વિષયી જીવન નહીં પણ વિવેકી અને સદ્ગુણી જીંદગી એજ ખરેખરી સુખી જીંદગી છે, અને પાપ એજ ખરો આત્મભોગ છે. સોલોમન કહે છે કે—

“મારા પુત્ર, મારો કાયદો ભૂલી જતો નહીં, પણ મારી આસાઓ સતત લક્ષમાં રાખજ; કેમકે તેમ કરવાથી તારા દિવસ લાંબા થશે, તારી જીંદગી લાંબી થશે અને તારા મનની શાન્તિ થશે.”*

પ્રકરણ ૨ જી.

કળવકળ.

સંસારમાં કાર્યસિદ્ધિ માટે ક્તોહ મેળવવાને સાફ બુદ્ધિના કરતાં કળવકળ વધારે ઉપયોગી છે, પરંતુ જમનામાં તે સ્વાભાવિક હોતી નથી તેથી તે સહેલથી મેળવી શકતા નથી. તેમ છતાં પણ સામા માણસ ઘણું કરીને કેવી ઈચ્છા રાખે છે તેનો વિચાર કરવાથી કંઈક અંશે એવા માણસ ક્તોહ મેળવી શકે છે.

બીજાને આનંદ આપવાને પ્રસંગ મળે તો તે કદી જવા દેશે નહીં. ખંધા સાથે વિવેકથી વર્તો. લેડી માન્ટેજે કહ્યું છે કે, “ સહ્ય થવામાં કંઈ પૈસા બેસતા નથી અને તેથી દરેક વસ્તુ ખરીદ થઈ શકે છે. ” ખરેખર ગમે તેટલો પૈસો આપતાં જે ચીજ મળી શકતી નથી તેવી ઘણી ચીજો વિવેકથી મેળવી શકાય છે. તેટલા માટે જે જે માણસનો તમને પ્રસંગ પડે તે દરેકને મેળવી લેવાનો—તેમનું મન સંપાદન કરવાનો—યત્ન કરો. એલિઝાબેથ રાણીને બર્લેએ કહ્યું હતું કે, “ તમે માણસોનાં મન હરી લો એટલે સઘળાં માણસોનાં મન અને ધન તમારે તાબેજ થયાં સમજાવો. ”

જે કામ બળથી નથી થતું તે ઘણી વાર કળથી થાય છે. લીલી સૂર્ય અને પવનની જૂની વાતોનો દાખલો આપે છે. “ એવું જણાવવામાં આવે છે કે પવન અને સૂર્ય એ બે વચ્ચે એક વાર તકરાર પડી કે, બેમાં જાણે કેાણ ? એટલામાં એક માણસ રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો તેનો અહોહા ઉડાડી દેવાનો પવને વિચાર કર્યો. ભારે અપાટા અને સુસ્વાદ કરી તે કઢાવી નાખ-

વાનો પવને જમ જમ પ્રયત્ન કર્યો તેમ તેમ તે પોતાના શરીરને વધારે વિંટાળી દેવા વાગ્યો. પછી સૂર્ય પોતાનું જોર અજમાવવા માંડ્યું. ઘણા તાપથી પ્રકાશીને સૂર્ય એ માણસને ખાળવા લાગ્યો, એટલે સહેજ વારમાં આવી ગરમ હવાથી તે લોથપોથ જવો થયો, અને તેથી તેણે પોતાનો અહો કાઢી નાખ્યો એટલુંજ નહિ પણ પહેરેલો અંગરજો પણ તેણે કાઢી નાખ્યો. આ જોઇને સૂર્યે જીત મેળવી એવું પવને ઠબૂલ કર્યું. ”

એટલું તો હમેશાં યાદ રાખવું કે, ફરજ પાડવાને બદલે સમજાવવાથી માણસો પાસે કામ સહેલાઈથી કરાવી શકાય છે, અને દરેક બાબતમાં ફરજ પાડવાના કરતાં અમુક રસ્તે દોરવવા એ વધારે સારું છે.

“ તારે જે કામ કરાવવાની ઇચ્છા હોય તે તરવરના જવા થા કરી કરાવવાનો વિચાર ન રાખતો, પણ હમી ખુશીને કરાવવાની તજવીજ કરજે. ”*

જે જે માણસોના સંબંધમાં તમે આવો, જની સાથે તમને કામનો પ્રસંગ પ્રડે, તેના વિશ્વાસ મેળવવાનો અને તેના વિશ્વાસને પાત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરો. ઘણા માણસોની સત્તા તેમની શક્તિ કરતાં પ્રતિષ્ઠાને લીધે વધારે ચાલેલી છે. ફ્રાન્સિસ હોર્નર, જે કોઇ જાંચી પદ્ધતિએ નિમાએલો હતો, તેપણ રાજકીય સભામંડળમાં જનો મોલો ઘણોજ હતો, તેના સંબંધમાં સિડની સ્મિથ કહેતો કે, તેની મુખમુદ્રા ઉપર (ખ્રિસ્તી ધર્મની) મોટી દશ આજ્ઞાઓની છાપ પડી રહેલી હતી.

વિવેકથી અને વાજબી રીતે બને તેટલે દરજ્જે બીજાઓની

ધરૂછા પાર પાડવાનો યત્ન કરો. પરંતુ (પોતાથી ન ખને તો) 'ના' પાડવાને ડરવું નહીં. 'હા' તો દરેક માણસ પાડી શકશે, જો કે દરેક માણસ કંઈ ખુશીની સાથે 'હા' કહી શકતો નથી; પરંતુ 'ના' કહેવી એ તો તેના કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે કહી ન શકવાને લીધે ઘણા માણસનું નખોદ વળી ગયું છે. 'પ્રુડાર્ક' જણાવે છે કે, એક અક્ષર જે 'ના' છે તે ખોલી શક્યા નહીં તેનેજ લીધે એશિયા માધનરના રહેવાસીઓના ગુલામની સ્થિતિએ પહોંચવું પડ્યું હતું. સંસાર કાર્યમાં જો ના કહેવાની અગત્ય છે, તો સામાને સંતોષ આપે તેવી રીતે તે કહેવાની ભાગ્યેજ ઓછી જરૂરની વાત છે. જમની સાથે આપણે કામકાજ કરવાનું હોય, તે દરેકને આપણી સાથે કામ પાડવાથી આનંદ મળે છે એમ લાગે, અને આપણી પાસે ફરીથી આવવાની ધરૂછા થાય, એવી રીતના આપણે હમેશાં પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. ઘણા ધારે છે તેના કરતાં વધારે અંશે કામકાજમાં વિચાર અને લાગ-ણીની ખાખત સમાજેલી છે. સામા માણસ માયાભાવથી અને વિવેકથી વર્તે એવી દરેક જણની ધરૂછા હોય છે, અને જ્યાં અર્ધો ટકો વધારે મળતો હોય ત્યાંના કરતાં જ્યાં નિખાલસ અને આનંદ આપનારી રીતભાત હોય છે ત્યાં વધારે સરળતાથી ઘણી વખત સાટું નક્કી થાય છે.

ગમે તેવો માણસ જો સામાને ખુશ રાખવાની ધરૂછા રાખતો હશે તો તે પ્રમાણે કરી શકશે. " ખુશી કરવાની ધરૂછા એજ કંઈ નહીં તો તેમ કરવાની અર્ધી કળા છે, "¹ તેમ ખીજી તરફથી જોતાં જે સામા માણસને રાજી કરવાની ધરૂછા રાખતો

નહોં હશે, તે તેમ કરી શકશે નહોં. આ મોટી બક્ષીસ બે તમે ભરજીવાનીમાં મેળવશો નહોં, તો પાછળથી તે મેળવવી ઘણી વધારે મુશ્કેલ લાગશે. ખરેખરા ગુણના કરતાં ઘણે દરજ્જે સારી રીતભાતને લીધે ઘણા માણસોએ પોતાની જીંદગીમાં બહારની ફતેહ મેળવેલી છે. તેમ તેથી જીલ્લું એવું બને છે કે ઘણાક લામક માણસો, સાફ દિલના અને સારો ભાવ રાખનારા હોય છે છતાં પોતાની કરડી રીતભાતને લીધેજ ફક્ત ઘણાના દુઃખન થાય છે. સામાને ખુશ કરવાને શક્તિમાન થવું એજ વળી મોટો આનંદ છે. એની અજમાયશ કરી જુઓ, અને તેમાં તમે નારાજ થવાના નથી.

તમારા કામમાં તમે સાવચેત રહો, અને શાંત વૃત્તિ રાખો. સામાને માટે લાગણીવાળા અંતઃકરણની જોટલી જરૂર છે તેટલી જરૂર શાંત પ્રકૃતિની છે. દરેક કામમાં સ્થિરતા અને શાંતવૃત્તિ અમૂલ્ય છે, અને આકૃત તથા સંકટના પ્રસંગોમાં એ બે ગુણને લીધે માણસ સલામત રહી શકે છે.

તમારા કરતાં જોછા હોંશિયાર માણસ તમારા પ્રસંગમાં આવે તો તેમને તુરંજ ગણવાનો તમને કંઈ હક્ક નથી; મોટી મિલકત મેળવવા કરતાં ભારે શક્તિ હોવી એમાં મગરર થવાનું કંઈ વધારે કારણ નથી. એ દરેક બાબતમાં, બે તેના ઉપયોગ સારો કર્યો હોય તોજ માન છે વળી ઘણાક માણસો બહારથી દેખાય છે તેના કરતાં વધારે હોશિયાર હોય છે. માણસ પારખવાં એ કંઈ પુસ્તકો વાંચવા જેવું મહેલું કામ નથી. સામા માણસના લક્ષણનું અધ્યયન કરવામાં તેની આંખ ઘણે દરજ્જે મદદ કરે છે (તેની આંખ એ મોટા ભોમિયા તરીકે છે.) “ જ્યારે આંખ

એક વાત કહે છે અને જીમ બીજી વાત કહે છે, ત્યારે અનુભવી માણસની આંખની ભાષા ઉપર આધાર રાખે છે.”^૧

પરોપકારબુદ્ધિ કે અત્યંત સદ્ભાવ હોવાનું કહેવામાં આવે તો તે ઉપર ખડુ ભરોસો રાખતા નહોં. એક માણસને બીજા માણસ માટે કે એક સ્ત્રીને બીજી સ્ત્રી માટે પહેલીજ મુલાકાતે પ્યાર ઉત્પન્ન થઈ જતો નથી. જો કંઈ અજાણ્યો માણસ ઘણાજ જોસથી વિશ્વસ મત દર્શાવતો હોય, કે મોટી મોટી આશાઓ આપતો હોય, તો તેના કહેવા ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખતા નહોં. જો તે કપટી નહોં હશે તોપણ ઘણું કરીને તે પોતાના મનમાં ભાવ હોય તેના કરતાં વધારે કહે છે, અથવા કદાચ તમારી પાસેથી તે પોતાનું કંઈ કામ કાઢી લેવા માગે છે, એમ નક્કી સમજજો. તેટલા માટે મોઢેથી મિત્ર છું એવું કહેનાર દરેક માણસ તમારો મિત્ર છે એવું માનશો નહોં; તેમજ કંઈ પણ માણસ તમારો દુરમન છે એવું કારણ વગર ધારી લેતા નહોં.

તર્કશક્તિવાળા અને બુદ્ધિવાળા પ્રાણી હોવાનું આપણે અભિમાન રાખીએ છીએ, પરંતુ માણસ હમેશા બુદ્ધિથી દોરવાય છે એવું ધારવું એ મોટી ભૂલ છે, આપણે વિચિત્ર ચંચળ મનના પ્રાણી છીએ, અને અજાણ્યો ખંધાઇ ગએલા વિચારને અનુસરીને કે બુસ્સાના આવેશમાં આપણે ઘણી વાર કામ કરીએ છીએ. આનું પરિણામ એ થાય છે કે સામા માણસના મનની ખાતરી કરીને નહોં પણ તેમની લાગણી ઉશ્કેરીને તેમના મનનું વલણ ઘણી વાર તમારા તરફ દોરવી લેા છો. વળી અમુક વ્યક્તિના કરતાં આ બાબત માણસના સમુદાય કે સમાજને વધારે લાગુ પડે છે.

વાદવિવાહ કરવો એ હંમેશાં કંઈક જોખમ ભરેલું છે. ઘણી વાર તેને લીધે અભાવ અને ગેરસમજુતી થાય છે. વાદવિવાહ કરવામાં તમે જીતો ખરા, પણ તેમ કરવામાં તમે એક મિત્ર ગુમાવો છો, અને તે ઘણું ભાગે સાફ પરિણામ કહેવાય નહીં. જો વાદ કરવાની જરૂર લાગે તો સામા માણસની ખરી વાત હોય તે અને તેટલી કબૂલ રાખો, અને અમુક મુદ્દા ઉપર તેનું લક્ષ રહ્યું નથી તે ખતાવી આપવાનો યત્ન કરો. વાદવિવાહમાં પોતે કયા મુદ્દા ઉપર ખોટા છે તે ઘણા થોડા માણસો જાણી શકે છે; તોપણ તે તેમને પસંદ પડતું નથી. વળી પોતે હાર ખાઈ ગયા છે એવું તેઓ સમજ્યા હોય તોપણ એમ કહી ન શકાય કે પોતે ખોટા હતા એવી તેમની ખાત્રી થઈ છે. ખરેખર કોઈ પણ માણસના વિવાદથી ખાત્રી કરવાનો યત્ન કરવો એનો ઉપયોગ ખરૂં જોતાં કંઈ નથી એમ કહેવું ભાગ્યેજ વધારે પડતું ગણી શકાય. તમારા મુદ્દા અને તેટલે દરજ્જે સ્પષ્ટ રીતે અને દૃઢતામાં દર્શાવો, અને તેથી તેને પોતાના મત માટે ચંકાશીલ કરી શકો તો એના કરતાં કંઈ વધારે આશા તમારે રાખવી નહીં. તમારી ધારણા પાર પાડ્યાનું તે પહેલું પગથિયું સમજવું.

વાતચિત્ત એ એક પ્રકારની કળા છે, અને જમને વધારે વાત કહેવાની છે તેઓજ સારા વાત કરનારા છે, એમ કોઈ રીતે સમજવું નહીં; તોપણ લૉર્ડ એસ્કર્ફિલ્ડ કહે છે તે પ્રમાણે કહેવું એ તો ખરેખર હદપાર જવા જેવું ગણાશે. “ડિસ્કર્ટીસ અથવા સર આઇઝાક ન્યૂટનના કરતાં ઘણાંખરાં કેપ્ટનસ એફ ફૂટ (લશ્કરી ખાતાના કમાન)ની સોખત વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે.”

સારા વાત સાંભળનારા થવું એ સારા વાત કરનારા થવા

જેટલું મુશ્કેલ છે એવું હું કહી શકતો નથી, પણ ખેશક તે કોઈ પણ રીતે સહેલું નથી, અને લગભગ તેટલુંજ અગત્યનું છે. જે જે વાત તમારા આગળ કહેવામાં આવે તે સઘળી તમારે ટીકા-કાર તરીકે કે ન્યાયાધીશ તરીકે સાંભળવાની નથી, પણ તમારે તમારો વિચાર ખાંધવો નહીં અને બોલનારની લાગણીની કદર કરવાનો તમારે યત્ન કરવો. તમે જે માયાળુ અને દાઝ બાળનારા હશે, તો તમારી સલાહ ઘણીવર લેવામાં આવશે; અને ચિંતા તથા સંકટના સમયમાં ઘણા માણસને તમે મદદ અને આશ્વાસન આપી શકો છો એવું તમને લાગવાથી તમને ઘણો સંતોષ અને આનંદ થશે.

જીવાન હો ત્યારે ઘણુંજ માન મેળવવાની અપેક્ષા રાખતા નહીં ખેસો, સાંભળો, અને ખેલ બેચા કરો. આ તો જગબાણીતી વાત છે કે તમાસગીર હોય છે તે ખેલનો ઘણો ભાગ બોધ શકે છે; અને જ્યારે તમારા ઉપર કોઈનું લક્ષ ગણેલું હોતું નથી, ત્યારે તમે બેવામાં આવ્યા હો તે વખતના કરતાં વધારે નહીં તોપણ તેટલે અંશે તો સારી રીતે ત્યાં ચાલતી ખાખત તમે બોધ શકશો. જાણે તમે અદૃશ્યતાનું ઢાંકણ ઓઢીને રાખ્યું ન હોય તેવું આ પ્રસંગે લાગશે.

વિચાર કરવો એ વાત ઘણા માણસોને કંટાળા ભરેલી લાગે છે, અને તેટલા માટે વિચાર કરવાની તસ્દી ન લેવાની ખાતર તેઓ તમારું મૂલ તમારી પોતાની આંકણી પ્રમાણે કપૂલ રાખશે.

તમારે પોતે કોઈને દુશ્મન કરવા નહીં; એના કરતાં વધારે ખોટું કામ બીજું કંઈ થવાનું નથી.

“એક મૂર્ખને તેની મૂર્ખાઈના પ્રમાણમાં ઉત્તર આપવો નહીં; કેમકે તેમ કરવાથી તમે પણ તેના જેવા બ

થઇ જશે. ”*

આટલું યાદ રાખજે કે, “ સહ્યતાવાળો જવાબ રોષ ઉતારી નાખે છે, ” પરંતુ ગુસ્સાવાળો ઉત્તર એ હાંસી કરતાં ઓછી મૂર્ખતાવાળો છે. કોઇ સામે માણસ પોતાની હાંસી કરે તેના કરતાં ગાળો દે કે નુકસાન કરે તે સેંકડે નેવું માણસ વધારે પસંદ કરશે. કોઇ પણ બીજી વાત માણસ જલદીથી વિસરી જશે, પણ હાંસી થઇ હોય તે ભૂલતો નથી.

“ બાન્તિ દૂર થવી તેના કરતાં છતરાવું એ વધારે આનંદ-કારક છે. ” એથન્સ શહેરના વતની ટ્રાસિલાસનું મગજ ખશી ગયું હતું તે વખતે તે એમ ધારતો હતો કે પિરીઅસમાંનાં સઘળાં વહાણ એનાં પોતાનાં હતાં પરંતુ ક્રિટોએ તેને સારો કથો ત્યાર પછી તે સખત ફરિયાદ કરવા લાગ્યો કે તેનાં વહાણ કોઇએ લુંટી લીધાં છે. લોર્ડ ચેસ્ટર્ફિલ્ડ કહે છે કે, “ એક ઠકાની ખાતર મિત્ર ગુમાવવો એ મૂર્ખાંધ છે; પણ મને લાગે છે કે એક નિસ્પૃહી અને ત્રાહિત માણસને ટોળની ખાતરજ દુશ્મન કરવો એ કંઈ ઓછી મૂર્ખાંધ નથી. ”

જરા જરામાં તમારું અપમાન થાય છે એવો વહેમ લાવવો નહીં, અગર સામા માણસ તમને હસે છે એમ ધારવું નહીં. ‘ ઓસ્ટ્રેટેન્જમ ’ નામના પુસ્તકમાં સ્ક્રમ કહે છે તેમ પણ કહેવું નહીં કે, “ તેઓ મારા તરફ જોઇને હસતા હતા તેથી તેઓ મારીજ વાતો કરતા હતા એવું મને ખાતરીથી લાગે છે. ” બીજી તરફથી જોતાં જો સામા માણસો તમારીજ મજાક કરતા હોય તો તેમાં તેમને મજાત કરવાનો પ્રયત્ન કરો. જો તેમની

સાથે તમે ખરા દિલથી સામેલ થઇ જશો તો તમે તેમની ખાજી ફેરવી નાખશો; અને એમ કરવાથી તમને નુકસાનને બદલે લાભ થશે. જે માણસની મજાક થતી હોય તે પોતે ખીજાઓની સાથે દાખલ થઇ જાય છે તો તેને સલામ આપે છે; અને તે ખરેખર છે, કારણ કે તેના આવા વર્તન ઉપરથી તે ખુશમિજાજનો અને સારી સમજ-બુદ્ધિવાળો માણસ છે એવી ખ્યાની ખાતરી થાય છે. વળી તમારાં પોતાનાં આચરણ માટે તમે પોતે હસશો તો ખીજા માણસો તમને હસશે નહીં.

તમારા પોતાના જે અભિપ્રાય હોય તે ખરેખરા કહેવાની હિંમત રાખવી જોઇએ. કેટલીક વાર તમારા વિચાર માટે લોકો તમને હસશે એવું ધારીજ રાખવું; પરંતુ તેથી તમને કંઈ નુકસાન થવાનું નથી. તમે ખરેખરા જેવા હો તેવા બહાર જણાવવામાં કંઈ પણ હસવા જેવું નથી; પણ છતાં ન છતાં ડોળ ચાલવું એ ઘણું હાસ્યજનક છે. ઘણીક વાર કંઈક કલ્પિત કરકતની ખાતરજ લોકો મનમાં સંતાપ કરે છે, ગુસ્સે થાય છે, અને સામા માણસ માટે મનમાં અભાવ લાવે છે.

નિખાલસ દિલના થાઓ, છતાં સંકેતવૃત્તિવાળા રહેવું જોઇએ. તમારી પોતાની વાતો તમારે બહુ કરવી જોઇએ નહીં; તમારા સંબંધની, તમારા લાભની, કે તમારા વિરુદ્ધની વાતો ન કરવી; પરંતુ સામા માણસને પોતાના સંબંધની વાતો કરવી હોય તેટલી કરવા દેવી. એ પ્રમાણે તેઓ કરતા હશે તો તેનું કારણ એજ કે તે તેમને પસંદ છે; અને તેથી તમે તેમનું કહેવું સાંભળશો તો તમારે માટે તેઓ સારો મત ખાંધશે. જો તેમ હો પણ તમારી ખાસ કરજ ન હોય તો, સામા માણસ તમને મૂર્ખ કે જડભરત જેવો લાગે છે એવું તેને જણાવશો નહીં. એ

પ્રમાણે તેને જણાવશે તો તેને ફરિયાદ કરવાનું ખરું કારણ મળશે. કદાચ તમારો ખાંધેલો વિચાર ખોટો પણ હોય; તમારે માટે તે માણસ એવોજ વિચાર ખાંધશે અને તે કંઈક અંશે કારણસર પણ ગણાશે.

બહેન એક વખત કહ્યું હતું કે આખી પ્રજાની સામે તે કંઈ તહોમત મૂકી શકતો નહોતો, અને કોઇ પણ વર્ગ કે મહાજનના ઉપર ટીકા કરવી એ ઘણુંજ અવિચારનું અને ગેરવ્યાજબી કામ છે. અમુક વ્યક્તિ ઉપર ટીકા થઇ હોય છે તો તે ઘણી વાર તે વાત વિસારી દે છે, ને ખોલનારને માફ કરે છે; પરંતુ મંડળી-આ કે મહાજન તે પ્રમાણે કરી શકતા નથી. વળી માણસો પણ પોતાનું અપમાન થયું હોય છે તેના કરતાં ઇજા કે નુકસાન થયું હોય છે તેને માટે જલદીથી માફી આપશે. જાણે કંઈ અકલજ નથી એવું કોઈને માટે ખતાવવામાં આવ્યું હોય, તે તેના મનમાં ઘણુંજ સાલે છે. સામા માણસને ચીઠવવાથી કે હાંસી કરવાથી કદી પણ તમારો અર્થ સરવાનો નથી.

‘એકરમેન સાથે વાતો’ નામના પોતાના ગ્રંથમાં ગીતેએ અંગ્રેજ લોકોનાં વખાણ કીધાં છે. તેણે કહ્યું છે કે મંડળીમાં તેઓ પ્રવેશ કરે છે તે રીત અને તેમાં તેનું વર્તન એવું હિંમત-વાળું અને નિશ્ચિંત હોય છે કે, તેઓ દરેક જગ્યાએ પોતેજ માલિક હોય અને આખી દુનિયા તેમનાજ તાબાની હોય, એવું કોઈના ધારવામાં આવે. એકરમેને જવાબ આપ્યો કે ‘જીવાન જર્મનો કરતાં જીવાન અંગ્રેજો વધારે હોશિયાર, વધારે કેળવાયેલા અથવા વધારે છાતીવાળા તો ખેંશક નથીજ.’ ગીતેએ આનો ઉત્તર વાળ્યો કે, “મુદ્દાની વાત કંઈએ નથી. આવી બાબતોમાં તેમનું અદિયાતાપણું નથી; તેમ તેમની જન્મ સ્થિતિ અને સંપ-

તિમાં પણ તે રહેલું નથી, પરંતુ કુદરતે તેમને જવા બનાવ્યા છે તેવા રહેવામાં તેમનામાં હિંમત રહેલી છે; ત્યાંજ ખરેખર અઢિયાતાપણું છે. તેમનામાં કોઇ પણ પ્રકારે અધકચરાપણું રહેલું નથી. તેઓ પરિપૂર્ણ માણસ છે. કંટલીક વાર તેઓ પૂર્ણ મૂર્ખ પણ છે, એ હું તુરત કબૂલ, કરું છું, પરંતુ તે પણ કંઈક છે, અને તેમાંજે મહત્ત્વ રહેલું છે.”

દરેક કામ અથવા ભાંજગડમાં ધીરજ રાખવી જોઈએ. ઘણા માણસને તેમની માગણી પ્રમાણે ન થાય તોપણ તેમની વાત સાંભળી લેવાથી સંતોષ મળે છે. (ઘણા માણસને એમ થાય છે કે અમારી માગણી સ્વીકારવામાં ન આવે તો અડચણ નહીં, પણ અમારે જો કહેવાનું છે કે તે સઘળું સાંભળી લેવામાં આવે તોપણ સારું.) આ પ્રમાણે કરવાથી ઘણા સામાવળિયા માણસોને થકવી નાખવામાં આવેલા છે.

વિશેષ કરીને તમારે કદી પણ મિબજા જોવો નહીં, અને કદી મિબજા જાય તો કોઇ પણ રીતે મુંગા તો રહેવુંજ, અને મિબજા ગયો છે એવું જણાય નહીં એવો પ્રયત્ન કરવો.

‘ગુસ્સે થવું નહીં, અને કોપ દૂર કરો; કોઇનું જોતું થઇ જાય એટલે સુધી કદી ચીડવાવું નહીં.’ *

કેમકે—‘સહ્યતાવાળો જવાબ રોષ છતારી નાખે છે; પણ ભારે શબ્દો કોપને જગૃત કરે છે.’ †

જ્યાં તમારી જરૂર નહીં હોય તેવા કામમાં કે તેવી જગ્યાએ કદી માથું મારતા જવું નહીં. ખીજી કોઇ જગ્યાએ કામ કરવાના પ્રસંગ તમને પુરુષ મળશે. માખીને જેમ્સ રાજાએ

* સામ (ખ્રિસ્તિ ભજન) † કહેવતો.

કહ્યું કે, 'શું, મારા તાબામાં પણ રાજ્ય નથી? અને તેમ છતાં પણ તારે મારી આંખમાં પડવાની જરૂર છે?' ૧

ભલતીજ વાત કરવાની અથવા દિલગીરી ઉત્પન્ન કરે તેવી પાછલી વાતો યાદ કરાવે, કે મતફેર કરાવે તેવા કોઈ વિષયની વાત કાઢવાની કેટલાક લોકોમાં ખાસ યુક્તિ હોય છે.

શાસ્ત્રની એક પણ શાખા મનુષ્ય સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની શાખા કરતાં વધારે ઉપયોગી નથી. કયા માણસને વિશ્વાસ કરવો અને કોનો ન કરવો એ જાણવાને સાફ કક્ષ નહીં, પણ તેમને કેટલે અંશે અને કઈ ખામતમાં વિશ્વાસ કરી શકાય, તે જાણવાને સાફ વિવેકથી નિશ્ચય કરવાની શક્તિ હોવી એ ઘણી અગત્યની ખામત છે. આ વાત કોઈ પણ રીતે સહેલી નથી. જે માણસો તમારી સાથે અને તમારા તાબામાં કામ કરવાના હોય તેમની સારી પસંદગી કરવી. જે કામને જે માણસ લાયક હોય ત્યાં તેને ગોઠવવો એટલે ચોખ્ખા ખાકામાં ચોખ્ખા માણસ મૂકવો અને ગોળાકાર ખાકામાં ગોળાકાર માણસ મૂકવો, એ કામ ઘણું અગત્યનું છે.

“કોઈ માણસને માટે તમને શંકા આવતી હોય

તો તેને તમારા તાબામાં નીમશો નહીં. જે તેને નીમો

તો તેને માટે વહેમ રાખશો નહીં. ” ૨

જે અણુવિશ્વાસ રાખે છે તેના કરતાં જે વિશ્વાસ રાખે છે તે ઘણીવાર ખરા કરેલા છે.

સામા માણસ પર વિશ્વાસ રાખે તો તે પૂરો રાખવો, પરંતુ તેમાં વિવેકની હદ છોડવી નહીં. મર્ડિન સમજી હતો તો

૧ સેલ્ડન કૃત 'ટાઇલ ટાક'.

૨ કોન્ફ્યુસિયસ.

પણ વિવીચ્છને તેને કહ્યું કે, ‘ મારા પર ભરોંસો રાખો તો એમનો એમ સંપૂર્ણ રાખો, અગર સમૂળગો ન રાખો. ’ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી તે વગર વિચારે તેને આધીન થઇ ગયો તેથી તેણે પોતાની જીંદગી ગુમાવી હતી.

હમેશાં વિચારશીલ રહો. તમારા પોતાના મનની છાની વાત મનમાં રાખવી જોઇએ. જે એવી વાત તમે પોતે છાની રાખી નહોં શકશો તો બીજા તે વાત છાની રાખે એવી તમારાથી આશા રાખી શકાય નહોં. “ એક સુઝ પુરૂષનું મ્હોં તેના હૈયામાં છે. એક મૂર્ખનું હૈયું તેના મ્હોમાં છે; કેમકે જે વાત તે જાણે છે અથવા જોના વિચાર તે કરે છે તે તે મ્હોડેથી કહી દે છે. ”

તમારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ. તમારી તર્કશક્તિ ચલાવી જોવી જોઇએ. આ શક્તિ કદી ભૂલ ન કરે એવું નથી, પરંતુ તે પ્રમાણે ચાલવાથી થાપ ખાવાનો ઓછા સંભવ છે ખરો.

ભાષણ (બોલવું તે) ઉત્તમ છે, અગર હોતું જોઇએ, પણ મૂંગા રહેવું તે ઉત્તમોત્તમ (ઉમદા) છે.

ઘણાક માણસો વાત કરે છે તે કંઈ કહેવાનું હોય છે તેથી કરે છે એમ નથી, પણ ફક્ત કરવાના શોખની ખાતરજ એમ કરે છે. વાત કરવી એ જીભની કસરત હોવાને બદલે મગજની કસરત હોવી જોઇએ. વાતોડિયાપણું-વાત કરવાની ખાતરજ વાત કરવાનો શોખ-એ કાર્ય સફળ કરવામાં ઘણું ભાગે આડે આવનારી બાબત છે. માણસ “ વાત કરવાના બુરસામાં પોતે ધારી હોય તેથી ઉલટીજ વાત કરવાને, અને પછવાડેથી જોને માટે ન કહેવાઇ હોત તો સાંઝે એવું ઇચ્છે છે તેવી કરવાને દોરવાઇ જાય છે; અગર તો અયોગ્ય બાબતો તેનાથી બોલાઇ જાય છે કે જે કહેવામાં તેમને કાંઈ હેતુ હોતો નથી, પણ જીમ

ચલાવવાની ખાતર જ તેઓ કહે છે.....અને આવી નિરંકુશ વાક્યપદ્ધતા તથા છુટી જીભને લીધે તે સંસારમાં અનેક જણને દુઃખ તથા સંતાપ કરે છે. જે માણસના સંબંધમાં આવી વાત કરી હોય છે, તેના મનમાં ઘણો ગુસ્સો પેદા થાય છે; ખીજા કેટલાકોમાં માંહોમાંહે કળઓ ને કંકાશના ખો રોપાય છે; અને કેટલાકના મનમાં જે કંટાળો કે નાખુશો થએલી હોય, અને જે આ પ્રમાણે ન થયું હોત તો ધીમે ધીમે વિસરી જવાત, તે આ કારણથી જન્મી જાય છે—તેમાં વધારો થાય છે. ” ૧

ટેમરેસ સંબંધી વ્હૂટાકે એક વાત કહેલી છે કે, “ તમે મૂર્ખ છો તેથી કે જોઈએ તેવા શબ્દો વાપરી નથી શકતા તેથી તમે મૂંગા રહો છો. ” એવું એક મેળાવડામાં જ્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે “ મૂર્ખ માણસ કદી ચૂપ રહી શકતો નથી. ” સોલોમને કહ્યું છે,

“ હતાવળમાં ગમે તેવા શબ્દો બોલી જતો હોય તેનો માણસ તં જોયો છે ? આવા માણસ કરતાં મૂર્ખ માણસ માટે વધારે આશા રાખી શકાય. ” ૨

તમે પોતે ખીજા કરતાં વધારે ચઢિયાતા છો એવું દેવાને કદી યતન કરશો નહીં. ખોળ આગળ હલકા પાડવા આવે એ વાત કોઈને પસંદ પડતી નથી; લોકોને એના કાંઈ દુઃખ ત્રગાડનારી વસ્તુ થોડી મળી આવે છે.

તમે જે હકીકત જણાવો તે ખરીજ છે એવું થડકપણે કદી કહેવાની ટેવ રાખતી નહીં. તમારી ખાતરી હોય તોપણ તમે કદાચ ખોટા હો. યાદ રાખો—

શક્તિ આપણને ઘણી વાર વિચિત્ર રીતે છેતરે છે; અને આપણા કાન તથા આંખ પણ ઠેકઠીક વાર છેતરે છે. (ઘણી વાર કાનોકાન સાંભળેલું કે આંખે જોયેલું પણ જોડું પડે છે.) આપણા જે અભિપ્રાય બંધાયા હોય છે, ને તેમાં જે દૃઢ યોગ્યતા હોય છે તે પણ મજબુત પાયા પર બંધાયેલા હોતા નથી એવું નીકળી આવે છે. વળી તમે જો ખરા હો તોપણ પૂરેપૂરી ખાતરી છે એવું નહીં માનવામાં તમને કંઈ નુકસાન થવાનું નથી.

કાર્ય કરવામાં પણ જરૂર કરતાં વધારે ભરોસે રહેવું નહીં, તેમ આવેલી તક કદી ગુમાવી દેવી નહીં.

એવું કહેવાય છે કે જે માણસ રાહ કેવી રીતે જોવી તે જાણે છે, અને જ્યારે તક આવે છે ત્યારે તેના ઉપયોગ કરી લાભ કે, તેને સઘળી ધારેલી વસ્તુ મળી આવે છે.

‘માણસ પોતાનું ધારેલું કામ કરી શકે એવું હોય છે તે વખતે જો તે કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી, તો જો વખતે તે કરવાની પોતે જ ઇચ્છા ખતાવશે તે વખતે તે કરી શકશે નહીં. (પાર પાડી શકશે નહીં.)’ હાથ આવેલી તક એક વખત ગુમાવી દીધી તો ફરીથી તે તમને કદી મળવાની નથી.

“મનુષ્ય પ્રાણીના કામકાજમાં એક વાર જીવાળ ચઢે છે, તેથી તેવા ચઢતા જીવાળનો લાભ લીધો હોય, તો તેનું નસીબ ખુલી જાય છે. જો તે તક ચૂકી ગયા તો તેમની આખી જીંદગીની સફર આકૃત અને દુઃખથી ભરેલી નીવડે છે. આવા ચઢતા જીવાળમાં આપણે ઝાલા ખાઈએ છીએ, અને તેટલા માટે

તેનો અને તેટલો લાભ લઇ લેવો ઠીક છે, નહીંતર
ખધો માલ વગેરે ગુમાવી આશા છોડી બેસવું બેઠએ.” ૧

આપણા કામમાં સાવધ રહેવું બેઠએ, પરંતુ હદપાર સાવધ
રહેવાની જરૂર નથી. ચૂક કરવાની અતિ ઘણી ધાસ્તિ રાખવી
નહિ. ‘જે માણસ કઠી પણ ચૂક કરતો નથી’ તે કંઈ કામ કરી
શકવાનો નથી.’

હમેશાં તમારે તમારો પોશાક ઠીકઠાક રાખવો બેઠએ;
પોશાક પહેરવાની તો આપણને જરૂર છે. તેટલા માટે ઘણા
દખદખાવાળો નહીં, પણ સાધારણ રીતે સારો હોવો બેઠએ ખરો.
આ પોશાકથી વખતનું કે પૈસાનું જીડાડિપણું જણાવું ન બેઠએ;
પરંતુ પોશાક સારી જાતના કપડાનો બનાવેલો હોય એટલી
કાળજી રાખવી બેઠએ. પહેરેલાં કપડાં ઉપરથી લોંકા એટલે સુધી
અનુમાન ખાંધે છે કે આપણને અચંખો ઉત્પન્ન થાય છે. તમે
જે માણસોના સંબંધમાં આવે છો તેમાંના ઘણાક તો મુખ્યત્વે
કરીને બહારના દેખાવથીજ મારી ખાય છે, અને તેથી વધારે
માણસો તમારા પોતાને માટે અભિપ્રાય ખાંધવાને તમારા બહારના
દેખાવ સિવાય બીજો કંઈ આધાર નથી. ખાંધે જોયા પરથી અને
કાને સાંભળ્યા પરથી અંદરનો-મનનો-લાવ નક્કી થાય છે; અને
તમને એક માણસ ખરોખર એ.જીબી શકે છે, તો સો માણસ
બહારથીજ જાણી શકે છે. વળી તમે તમારા પોતાના જ સંબં-
ધમાં અવ્યવસ્થિત અને કાળજી વગરના હશે તો સાધારણ અનુ-
માન તો એવું જ થવાનું કે ખોટા બાબતમાં પણ તમે તેવા
કાળજી વગરના થશો.

૧ શેક્સપીઅર. ૨ આપણાના કક્કરના જ ક—‘અચવસનું માણસને
નીશ વસાનાં હુગડાં’ તથા ‘જે તુર તદની હજર તુર કપડા.’

કોઈ મંડળીમાં તમે દાખલ થાઓ ત્યારે જે માણસોની સહયતા ઉત્તમ અને આનંદ આપનારી માલમ પડે તેમનું વર્તન લક્ષ પૂર્વક ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તવાનું શીખો. ‘સહયતા એજ માણસ બનાવે છે,’ અને ‘આનંદ આપનારી વર્તણૂક એ હમેશને માટે લલામણનો આધાર છે;’^૧ આવું જે જૂની કહેવતમાં કહેલું છે તેમાં કંઈક અતિશયોક્તિ છે તોપણ ઘણું ભાગે તે ખરૂં છે. ‘સહયતા એ દરેક માણસને કંઈક લાભકારી છે, અને કેટલાકને તેજ મુખ્ય લાભકારી છે.’^૨ જ્ઞાન અને ગુણ એથી સામા માણસનું મન હરી લેવાતું નથી, જે કે તેમ થયા પછી તેને લીધે તે જળવી રખાય છે ખરૂં. “તમારી અપજતા, ડાળ, અને ચાલવાની રીતથી સામા માણસની નજર તમારા તરફ રહે તેમ કરો; તમારી બોલવાની મધુરતા અને પદલાલિત્યથી તેમના કાનને ખુશ કરો; આમ થવાથી તેમનાં મન નિઃસંય (ઘણું કરીને—એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે) તમારા તરફ દોરવશે.”^૩ દરેક માણસને આંખ ને કાન છે, પણ પાંડો કરેલ વિચાર ખાંધવો એ ગુણ દરેક જણમાં હોતો નથી. આ દુનિયા એક રંગભૂમિ છે, તેમાં આપણે જુદો જુદો ભાગ લેનારાં પાત્રો છીએ, અને તેથી દરેક જણના જણવામાં છે કે નાટક જે રીતે ભજવવામાં આવે છે તેની ઉપરજ તેમાં ભજવવાની ફતેહને આધાર છે.

પોતાના પુત્ર વિષે બોલતાં લોર્ડ ચેસ્ટર્ફીલ્ડે કહ્યું છે કે, “તેઓ મને જણાવે છે કે જ્યાં જ્યાં ત બોળખાએલો છે ત્યાં ત્યાં તેને માટે સઘળાને સારી પ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાયેલી છે; અને

૧ મેકન. ૨ બિરાપ નિડલટન

૩ લોર્ડ ચેસ્ટર્ફીલ્ડે.

આ સાંભળી હું ખુશી થયો છું; પરંતુ તેની ઓળખાણ થયા પહેલાં તેને માટે લોકોને ભાવ ઉત્પન્ન થાય, અને પછી તેને માટે પ્રીતિ થાય એ હું વધારે પસંદ કરું છું.....આ ખાખતો તમે ઘણી ઓછી અગત્યની ધારતા હશે તો મારે કહેવું જોઈએ કે મનુષ્યની પ્રકૃતિ તમે સારી રીતે સમજ્યા નથી. આ ખાખતો ઉપર જન્મ વધારે લક્ષ અપાય તેમ સાહે. માણસનું મન હંમેશાં તે તરફ રોકાયેલું રહે છે, અને તે ખાખતની સમજણ એ પર-પોતા જેવી વાત છે.”

સરસ્વતીદેવી જટલે અંશે માણસને દુનિયાદારીમાં મદદગાર થાય છે તેટલે અંશે લગભગ સૌન્દર્ય પણ મદદગાર થાય છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે, “એક માણસ ઘોડો ચોરી જાય છે તેમ છતાં બીજે વાડની આશ્પાસ નજર પણ કદાચ કરતો નથી.” આનું કારણ શું? કદાચ એક એક જાણુ ખુશ કરે તેવી રીતે કામ કરે છે, અને બીજો પસંદ ન પડે તેવી રીતે કરે છે. હોરેશ કહે છે કે સૌન્દર્ય વચ્ચે જુવાની અને અપળતા, વક્રત્વ અને સામકામ પણ કામ કરતા અશક્ત હતાં.

પ્રકરણ ૩ જી.

નાણાં સંબંધી બાબતો.

કરકસરનો ગુણ ઈજ્જતના લોકોમાં બેઘએ તેટલો નથી. આ દેશની પ્રજા ઘણી મહેનત કરે છે અને સારા પૈસા કમાય છે, પરંતુ તેના કરતાં બીજી પ્રજાએ પૈસા બળવી રાખવાની બાબતમાં ચડે છે. એક વૃદ્ધ ડાહ્યા કવેકરે પોતાના પુત્રને કહ્યું હતું કે, “તું જે સંત્રહ કરશે તે પરથી નહીં પણ તું જે ખરચ કરશે તે પરથી તું પૈસાદાર થઇશ કે કેમ તે નક્કી થઇ શકશે.”

પૈસાદાર થવાનો પ્રશ્ન બાબુ ઉપર મૂકીએ તો પણ ભવિષ્યમાં જે તંગી પડે તેને માટે બેગવાઈ કરી રાખવાને સાર પૈસા બચાવવા એ ડહાપણનું અને વાજબી કામ છે. “જ્યારે ગરીબી ખારણું આવે છે ત્યારે પ્યાર ખારીએ થઇને નાશી જાય છે,” એ કહેવત નીચા મનની નિશાની બતાવી આપે છે; પરંતુ ખેરી અને છોકરાંને અન્ન, કે કપડાં કે દવાદાર, કે આરામ અને હવા-કેર કરવાની ગુંજસ વગરનાં રાજ્યતાં બેવાં અને તમે વિચારપૂર્વક વર્તન રાખી ઉલોગી રહ્યા હોત, અથવા અટકાવ વગર ભોગવેલા ભોગ, જે કદાચ નિર્દોષ હશે પણ જે જરૂરના નહોતા, તે ભોગવતાં પહેલાં મન પર અંકુશ રાખ્યો હોત તો ખેરી છોકરાં પોતાને માથે આવી પડેલાં દુઃખ ચિંતામાંથી મુક્ત રહ્યાં હોત એવું મનમાં લાગવું, એ ખરેખર બેદકારક છે. ફક્ત પૈસાની ખાતર જ કરકસર કરનાર એ વાજબી અને મદદીય દેખાદનારી બાબત છે.

હંમેશાં ખર્ચનો હિસાબ રાખવો બેઘએ, અને તે કાળજી પૂર્વક રાખવો બેઘએ. હું એમ નથી કહેતો કે દરેક નાની મોટી

વિગત લખી રાખવી જોઈએ, પરંતુ ખરચ કંઈ કંઈ બાબતમાં કેટકેટલો થાય છે અને ખરીદ કરેલી વસ્તુઓની શી કિંમત પડેલી છે તે જાણવાનું સાધન તમારી પાસે રહેવું જોઈએ. પોતાની ઉપજ કેટલી છે અને ખરચ કેટલો છે તે જ માણસ જાણે છે તે કદી હદ બહાર જશે નહીં. ઉડાઉ માણસ આંખો મીચીને ખરચ કરે છે. ખુદી આંખે કોઈ માણસ ખુવારીને રસ્તે ચઢતો નથી.

આ ઉપરથી સમજવાનું છે કે તમે જોઈએ તે રીતે ખરચ કરો, પણ તે કદી આવક કરતાં વધતો ન જોઈએ. દર વર્ષ નાની સરખી રકમ પણ બચાવવી જોઈએ. પરંતુ કોઈ પણ રીતે દેવું તો કરવું જ નહીં. ડિકન્સ કહે છે કે (જે કે આ સલાહ ગ્રંથ કાર મી. મીકાખરને મ્હોડે કહેવડાવે છે તોપણ તેમાં આખું દહાપણ નથી) “ જે માણસની વાર્ષિક ઉપજ વીસ પાઉન્ડ હોય, ને વાર્ષિક ખરચ ૧૯ પાઉન્ડ ૧૯ શીલીંગ ને ૬ પેન્સ હોય તો આખર સરવાળે તેનું પરિણામ સુખ થાય છે; પણ વાર્ષિક ઉપજ ૨૦ પાઉન્ડ હોય, ને વાર્ષિક ખરચ ૨૦ પાઉન્ડ ને ૬ પેન્સ હોય તો આખર સરવાળે તેનું પરિણામ દુઃખ થાય છે.”* આ પ્રમાણે બને છે ને તેમાં તકાવત ફક્ત એકજ શીલીંગનો છે

દેવું એ પરવશતા (ગુલામગીરી) છે એમ કહેવું કોઈ પણ રીતે વધારે પડતું નથી. કહેવત છે કે ‘ જે ઉછીનું માગતો જાય છે તે આખરે પસ્તાવો કરે છે. ’ આ સંસારમાં ઘણીક બાબતો આપણને કંટાળો આપનારી કે નાપસંદ પડતી હોય છે. હોરેસ ગ્રીલા જે ઘણો અનુભવી ગૃહસ્થ હતો તે કહે છે કે તે ખરેખર અને યોગ્ય છે. “ ભૂખ, ઠંડી, ચીંથરા, સખત મહેનત, તિરસ્કાર,

વહેમ, ગેરવાજબી ઠપકો એ બધું પસંદ ન પડે એવું છે; પરંતુ તે બધાના કરતાં દેવું એ ઘણું દરજ્જે નઠાઈ છે. કદી પણ કરજ કરશે નહીં; તમને દર મહિને ચારજ રૂપિયા મળતા હોય ને વધારે મળી શકે એવું ન હોય તો શેર ચણા લાવી શેકીને તે ખાઈ તમારો નિર્વાહ કરજો, પણ પાંચ રૂપિયા કાઢવું દેવું રાખશે નહીં.”

કોબડને કહ્યું છે કે, “આ દુનિયાના લોકોના હમેશાં એ વર્ગ પાડી શકાય છે. એક જગ્યાએ કંઈ બચાવ્યું હોય તે, અને બીજે જગ્યાએ ખરચી નાખ્યું છે તે,—પૈસા બચાવનારા અને ઉડાડિ. મકાનો, કારખાનાં, પૂલો, વહાણો બધાં બંધાયાં છે તે, તેમજ જે જે બીજાં મોટાં કામોથી માણસ સુધર્યો છે અને સુખી થયા છે તે બધાં કામો પૈસા બચાવનારા—તપાસીને ખરચ કરનારાઓ—ને હાથે થયેલાં છે; અને જે માણસોએ પોતાના પૈસા ખુવાર કરી નાખ્યા છે તેઓ તેમના હમેશના તાબેદાર જેવા બનેલા છે. આ પ્રમાણે બનવું એ કુદરતનો તથા ઇશ્વરી નિયમ છે; અને ગાફેલ, અવિચારી કે આળસુ રહેવાથી કાંઈ પણ વર્ગ ચઢતીમાં આવી શકશે એવું હું તમને જણાવું તો ખરેખર હું ઢાંગી માણસ ગણાઉં.”

રુડાર્કે કહ્યું છે કે, “ઈફ્રીસીસ ગામમાં આવેલા આર્ટિ-મીસના દેવળમાં હેલુદારો શરણે જાય છે ત્યારે તેમના લેણદારોથી તેમનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે, અને તેઓ નિશ્ચિંતપણે ત્યાં રહે છે; પરંતુ ડાહ્યા વિચારવંત માણસોને માટે કરકસરનું પવિત્ર આશ્રયસ્થાન દરેક જગ્યાએ ખુલ્લું છે, અને ત્યાં દાખલ થવાથી તેમને પૂરતો આરામ લેવાને આનંદી અને આખરવાળી પુષ્કળ જગ્યા મળી શકે એવું છે. ” આટલા માટે રૌજબારના પ્રસંગ

સિવાય ખીજ કામ માટે કોઇની પાસે ઉછીતું લેવું નહીં કે ધીરવું નહીં. દેવાદાર પાસેથી તમારા પૈસા પાછા મળવાના નહીં, તેમ તે ઉપકાર પણ માનવાનો નહીં, કારણ તે હમેશાં પોતાને નુકસાન થયું જ સમજે છે. તમારી ગુંજસ પ્રમાણે ઉદાર દીલથી જ આપવું હોય તે તેમને આપો, પરંતુ તે પાછું લેવાની આશા રાખશે નહીં.

જો શરૂઆતમાં તમારી પાસે પૈસા થોડા આવતા હોય કે થોડા ભેગા થતા હોય તોપણ તમારે નિરાશ થવું નહીં. પૈસા મેળવવાનો રસ્તો ઘણો લાંબો છે અને તેમાં આડાતેડા વળવાનું હોતું નથી; અને જો કદાચ એવું બને કે શરૂઆતમાં તમારી પાસે પૈસા ઘણી સહેલાઈથી આવી જાય, તો તે ખર્ચા વાપરી નાખશે નહીં, પરંતુ આસમાની સુલતાનીના પ્રસંગ માટે તેનો સંગ્રહ કરી રાખશે. આવે સમયે યાદ રાખવું જોઈએ કે ખરાબ રસ્તામાં વાંક હોય છે તેમ સારા રસ્તામાં પણ વાંક આવે છે; અને વખત જતાં ઘણું કરીને તમારે અનેક પ્રકારનાં કામ માટે પૈસાનો ખર્ચ વધારે વધારે પડતો જશે. વેપારમાં પડેલા ઘણાક માણસો પોતાના હાથમાં શરૂઆતમાં સારા પૈસા ભેગા થવાથી ખુવાર થઈ ગયેલા છે.

ઉતાવળે પૈસાદાર થવાની ઇચ્છા રાખશે નહીં. રસ્કીન કહે છે કે, “ જો તમે છખીની કિંમત કરવાની ભાંજગડમાં પડશો નહીં તો તેની કિંમત મ્હોં માગી તમને ઉપજશે. ”

પૈસાના સંબંધમાં તમારે બહુ કાળજી કરવી નહીં. અગર જો મોટા ધનવાન થવાની આશા થોડાને રહે છે તોપણ ઉદ્યોગ અને કરકસર વડે તો કોઈ પણ માણસ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકશે. આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ કે અમુક માણસ પાસે પૈસા પ્રમાણિકપણે આવેલા નથી; પરંતુ ખરી વાત એ છે કે

ગરીબાઇ કવચિતજ પ્રમાણિકપણે આવે છે. જન્મની પાસે પૈસા થોડા છે, તે ખરેખર ગરીબ નથી; પણ જન્મને વધારે પૈસા જોઇએ છે તેઓ ગરીબ છે.

સર જેમ્સ પેયેટ પોતાના વિદ્યાર્થીઓની કારકિર્દી હમેશા નાંધી રાખતો હતો, તેથી તેણે પોતાના એક રસિક ભાષણમાં તેમને વિષે નીચે પ્રમાણે હકીકત આપી હતી. એક હજાર વિદ્યાર્થીમાંથી ૨૦૦ જણાએ ધંધો છોડી દીધો હતો, ટુંક મુદતમાં ગુજરી ગયા હતા, કે તેમને વારસા મળ્યા હતા. બાકીના ૮૦૦ પૈકી ૬૦૦ ધંધામાં સાધારણ રીતે સારા ફાળ્યા અને કેટલાક તો ઘણી સારી ને ચઢતી સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા. બધા પૈકી ફક્ત ૫૬ જણ કંઈ પણ ફતેહ મેળવી શક્યા નહીં. આમાંથી ૧૫ તો પરીક્ષાજ પસાર કરી શક્યા નહીં, ૧૦ અનિયમિતપણાને લીધે કે ખદેલીને લીધે અટકી ગયા, અને એકંદર ૧૦૦૦ માંથી ફક્ત પચીસજ પોતાની સત્તામાં નહીં એવાં કારણોથી નિષ્ફળ થયા હતા. ખાતરી રાખજે કે વૈષ્ણવમાં છે તેમ સંસારનાં બીજાં કાર્યોમાં પણ તમે સામા માણસને ઉપયોગી થઈ પડવાની તજવીજ કરશો તો લોકો તમારા તરફનો લાભ મેળવવા ઇચ્છા કરશે.

અરે જોતાં જીવનની ખરેખરી તંગીઓ માટે કોઈએ પણ વધારે કાળજી રાખવાની જરૂર નથી. કુદરતને જરૂર થોડાની છે ને આપે છે ઘણું. બીજી તરફથી જોતાં વૈભવ ઘણું ભારે પડતો છે. અને ફ્રાંકિલિને કહ્યું છે તેમ “એક દુર્ગુણને માટે જટિલો ખર્ચ થાય છે તેટલા ખર્ચમાં બે છોકરાં ઉછેરી શકાય છે.” (બે છોકરાં ઉછેરી શકાય તેટલો ખર્ચ એક દુર્ગુણને લીધે થાય છે.)

“બ્યાજ ભારે તો સલામતી ઝોછી” એવું ડ્યુક ઓફ વેલીંગટને કહ્યું છે તે ખરોખર છે ને યાદ રાખવા જોગ છે.

એકજ કામમાં બેઠાંએ તે કરતાં વધારે આશા રાખવી નહીં. તમને ગમે તેવી સારી સલાહ મળે, તમે ગમે તેટલી કાળજીથી તે બાબત વિચાર કર્યો હોય, છતાં તમારી બધી ગણતરી ખોટી પડે એવો કોઈ ખનાવ બની જવાનો સંભવ રહે છે. ઘણા ડાહ્યા વેપારીઓ અને સરાફો પણ થાપ ખાઈ જાય છે. કોઈ પણ ડાહ્યો વેપારી પોતાની ગણતરી વગેરે સાધારણ રીતે ખરી છે એટલીજ આશા વધારેમાં વધારે રાખે છે. બાળપણમાં આપણે શાખીએ છીએ કે બેને બે તે ચાર; પરંતુ તેને સાથે મૂકવાથી ખાલીસ પણ થાય છે. અંકગણિતની રીતે બેમાં બે હમેશીએ તો ચાર થાય એ તદ્દન ખરું છે, પણ સંસાર વ્યવહારમાં તે બાંતિમાં નાખનાઈ છે, અને આ બોધનો વગર વિચારે ઉપયોગ કરવાથી જ માણસો માટે ઘણી સારી આશા રાખવામાં આવેલી તે ખુબાર થઈ ગયા છે.

જે ખનાવ બને તેનો નિવૃત્તિથી અનુભવ લો. એવું કહેવાય છે કે લૉર્ડ ક્લિવ્સમ છત્રી પડાવવાને સારૂ કોઈ પણ વખત હાલ્યા વગર સ્થિર બેસી શકતા નહોતા, અને તેથી દરેક પ્રસંગે તેમની છત્રી ખગડી જતી હતી.

બેગીહોટ કહેતો કે વેપારમાં ઘણા માણસ ખુબાર થયા છે તેનું કારણ એ કે તેઓ એક ઓરડામાં નિવૃત્તિથી બેસી રહી શકતા નહોતા.

દરેક માણસ પોતાની ઇચ્છા હોય કે નહીં તોપણ એક રીતે વેપારી (જેવો) છે. દરેક જણને કંઈ કંઈ ફરજે બંધવવાની હોય છે, ઘર ચલાવવાનું હોય છે, ખર્ચ પર અંકુશ રાખવાનો હોય છે; અને નાની બાબતો પણ કેટલીકવાર મોટી બાબતોના જટલીજ મુશ્કેલ અને દુઃખદાયક માલમ પડે છે.

સારે લાગ્યે વેપારમાં ફતેહ મેળવવાનો મુખ્ય આધાર બુદ્ધિના કરતાં સામાન્ય સમજશક્તિ (પાકી વ્યાવહારિક બુદ્ધિ) દેખરેખ અને એક સરખું લક્ષ (એકાગ્રતા) એના ઉપર વધારે છે. એક જૂની કહેવતમાં કહ્યું છે કે, 'તમે તમારી દુકાનની કાળજી રાખો, એટલે દુકાન તમારે માટે કાળજી રાખશે અને તમને નલાવશે.' "

એનોકને એવીજ મતલબની એક વાત કહી છે:—“ ધરાનના રાજા પાસે એક ઉમદા ઘેડો હતો તે જમ અને તેમ જલદીથી શરીરે પુષ્ટ થાય તો સાફ એવી તેની ઇચ્છા હોવાથી એ વિષયમાં પૂર્ણ વાકેફગાર માણસને તેણે પૂછ્યું કે ઘેડો જલદીથી પુષ્ટ થાથી થાય. આના જવાબમાં તે માણસે જણાવ્યું કે 'તેના ઘણીની દેખરેખથી.' "

વેપારી લોકને જરૂરની ગણાતી ટેવો દરેક માણસે પોતાનામાં આવે એવી તજવીજ કરવી એ ઘણીજ અગત્યની વાત છે. મારા એક નામાંકિત મિત્રે થોડાકજ વખત ઉપર મને ખાતરીથી જણાવ્યું હતું કે સારી શક્તિ ધરાવનારા તથા પ્રતિષ્ઠિત એવા તેના જાણીતા માણસો પૈકી પણ ઘણાક સંસાર વ્યવહારમાં નિષ્ફળ કેમ નિવડયા તેનો વિચાર કરતાં તેને માલમ પડ્યું કે તે નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ તેઓ સુસ્ત, અનિયમિત, સામા માણસ સાથે મળીને કામ કરવાની શક્તિ વગરના, નજીવી ખાખ-તોમાં હડીલા, અને ખર્ચ એતાં આપણે જેને વેપારીની કળ વગરના કહીએ છીએ તેવા હતા તે હતું.

મોટી તેમજ નાની ખાખતમાં કમ અને વ્યવસ્થા એ ઘણાં અગત્યનાં છે. જે વસ્તુ જ્યાંથી લેવી તે જગ્યાએ જ કામ થઇ

રહ્યા પછી તેને મૂકવી ઉત્તમ નિયમ છે. વસ્તુઓનો ખપ થઇ રહ્યા પછી તેને તેની જગ્યાએ મૂકવામાં સહેજસાજ તસ્દી પડે છે; તે સહેજ તસ્દી લીધાથી ત્યાર પછી કોઇ પ્રસંગે તે વસ્તુ જોઇતી હોય તે વખતે તે શોધવાને સાર ઘણી મહેનત બચે છે.

ઝેનોફન કહે છે કે, “જવ, ઘઉં કે વટાણા જરૂર પડે તે વખતે તુરત ઉપયોગ કરી શકાય તેવી રીતે જુદા જુદા ભરી રાખવાને બદલે તે બધું જમ આવે તેમ કોઇ ખેડુત કોઠારમાં એકઠું ભરતો જાય અને પછી જ્યારે જવનો રોટલો કે ઘઉંનો રોટલો ખનાવવો હોય ત્યારે તેનો દાણુદાણો વીણી કાઢે એના જેવી અન્યવસ્થાની રીત ગણી શકાય એવું મને લાગે છે.”*

આના ઉદાહરણ તરીકે તે વહાણોનો દાખલો આપે છે. “ઇશ્વરી કોપથી દરિયામાં તોફાન થાય છે ત્યારે જ ચીજની જરૂર પડે છે તે ગ્રામી કાઢવાનો કે જનો ઉપયોગ કરવો મુશ્કેલ હોય તે આમળ ધરવાનો વખત હોતો નથી; કેમકે બેદરકારી માણસને ઇશ્વર ધમકી આપે છે અને શિક્ષા કરે છે, અને જ્યો કંઈ પણ ખોટું કામ કરતા નથી તેમનો તે નાશ કરે નહીં તો આપણે સંતોષ માનવો જોઇએ; અને જ્યો દરેક કામ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ આપીને તે ખરોખર કરે છે તેમને પણ તે બચાવે છે તો આપણે તેનો ઘણો પાડ માનવો જોઇએ.” આટલા માટે દરેક ચીજ તેને માટે નક્કી કરેલી જગ્યાએ ખરોખર મૂકતા રહો.

એરીસ્ટોટલથી કાલ્કાંધલના કાળ સુધીના સઘળા નહીં, તોપણ ઘણા ખરા તત્ત્વવેત્તાઓએ વેપાર રોજમાર કરનાર માણ-

* ઝેનોફનની ઇકોનોમિક્સ.

સોને વખોડી કાઢ્યા છે; અથવા ખર્ચ કહીએ તો વેપાર રોજગારને જ નીચી અને હલકી પાડનારી વસ્તુ તરીકે વખોડી કાઢ્યો છે. રહેઠોડીએ પોતાના રિપબ્લીક નામના ગ્રંથમાં સઘળા વેપારીને શહેરી તરીકે હક ભોગવવામાંથી ખાતલ કીધા હતા. હલકો ધંધો કરવાનું કામ બહાર ગામના વતનીઓને માટે રહેવા દેવું એવો તેનો મત હતો. પરંતુ વેપાર રોજગારમાં એકંદર ઘણા માણસો રોકાએલા હોવાથી તેમનો દાખલો બીજા લોકોના વર્તન માટે નુકશાનકારક માલમ પડે, અને ખુદ્દિની ખીલવણીની વિરુદ્ધમાં હોય તો એકકારક ગણી શકાય; પણ સારું નસીબે તેમ નથી. વેપારી લોકો બીજા કામમાં પોતાનો દુરસદનોજ વખત ગાળી શકે એ દેખીતું છે, તેમ છતાં પણ શુદ્ધ શાસ્ત્ર અને ભાષાજ્ઞાનના વિષયમાં પ્રવીણ ગણાએલા પુરોષોના દાખલા થોડા નીકળશે નહીં. નૈરમથ એ ખગોળવેત્તા અને કારખાનાનો માલિક હતો; ગ્રાટ સરાઈ અને ઇતિહાસ લખનારે હતો; સર જે. એવન્સ કાગળ બનાવનાર અને પ્રાચીનકાળના પદાર્થોનો સંગ્રહ કરનારાની મંડળીનો પ્રમુખ તથા રોયલ સોસાયટીનો ખજાનચી હતો; પ્રેરટવીચ વેપારી અને પાછળથી ગ્રાન્ડસ્ટ્રીટમાં ભુસ્તર વિધાનો પ્રોફેસર હતો; પ્રેઇડ સરાઈ અને કવિ હતો; આ ગ્રંથના મૂળ કર્તાનો પિતા (મિ. લાખક) સરાઈ અને ગણિતશાસ્ત્રી હતો અને ઘણાં વર્ષ સુધી રોયલ સોસાયટીનો ખજાનચી તથા ઉપપ્રમુખ હતો; આવાં બીજાં અનેક દર્શાત મળી શકે એમ છે.

સસ્તામાં સસ્તા બજારમાં ખરીદ કરવી અને વધારેમાં વધારે કિંમત ઉપજે તે બજારમાં વેચાણ કરવું એ બેરણ સામે કાલાંધણી ઘણો સખત બાંધો ઉઠાવ્યો હતો. સમજ ન પડે એવી

રીતે તે સૂચના કરે છે કે, “ રૂની કમીમાં કમી કિંમત આપણે
 ઠેરવી દેવી જોઈએ. ” અને મને લાગે છે કે એજ પ્રમાણે બીજી
 ચીજો માટે તેના મત હશે. એનું કહેવું એવું છે કે “ હાલ
 હવે રૂ વધારે સસ્તું કરવાની આપણને દરકાર નથી ” એવું
 જાહેર કરવું જોઈએ, અને બીજી પ્રજાઓ કરતાં ઓછી કિંમતે
 વેચવું નહીં. “ ભાઈઓ, તેમના કરતાં કમી કિંમતે વેચવાનું
 અમે બંધ કરીશું; તેમના જેટલીજ કિંમતે વેચાણ કરવામાં અમે
 સંતોષ માનીશું. ” આ પ્રમાણે કરવું અશક્ય છે એટલુંજ નહીં,
 પણ તે જોખમભરેલું પણ છે. સુતરાઉ માલ જો આપણે થોડો
 વેચીશું તો ખોરાકની ચીજો આપણે થોડી ખરીદ કરવી પડશે.
 કાલ્કાબલ એટલું તો કબૂલ કરે છે કે કિંમત કમી કરવામાં આવે
 તો વધારે માલ વેચી શકાય; તેટલા માટે તેના ધોરણ પ્રમાણે
 વર્તવામાં આવે તો જમને લુગડાંની તંગી હોય તેવા, પણ જ
 કિંમત ઠરાવવામાં આવે તે આપવાને શક્તિવાન ન હોય તેવા
 માણસો સંજ્યાબંધ નીકળવાના ખરા. કમી કિંમત લેવાનું આપ-
 ણુને પરવડે એમ છે, તેમાં છતાં પણ તેમ કરવાની ના પાડવા
 તે ભલામણ કરે છે, અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તેટલો
 દરજ્જો બીજા લોકોને લુગડાં મળતાં નથી અને આપણા લોકોને
 ખોરાક મળતો નથી. વેપારનું મૂળ બંધારણ એવું છે કે જ વસ્તુ
 તમે સસ્તી રીતે પેદા કરી શકતા હો કે તૈયાર કરી શકતા હો
 તે બીજાને આપવી અને તેના બદલામાં તમે ન ખનાવી શકતા
 હો તે લેવી. તેટલા માટે સસ્તામાં સસ્તા બજારમાં ખરીદ કરવી
 અને વધારેમાં વધારે કિંમત હિપજ તે બજારમાં વેચાણ કરવું,
 એ વેપારનો જરૂરનો નિયમ છે એટલુંજ નહીં, પણ તે બધામાં
 ઉત્તમ નિયમ છે; કેમકે તેમ કરવામાં જ લોકોને પોતાને ત્યાંની

પેદાશ વેચવાની ઘણીજ જરૂર છે તેમની પાસેથી તમે ખરીદ કરે છો, અને જે લોકોને તમારા માલની ઘણીજ જરૂર છે તેમને તે વેચાતો આપો છો. આ સિવાય ખીજ કોઈ રીતે વેપાર કરવો એ હુવારવાડે સોય વેચવા જવા જેવું ગણાય.

મોટામાં મોટા, સુખીમાં સુખી અને ઉત્તમ માણસો પૈકી ઘણા ઘણી ગરીબ સ્થિતિના માલમ પડેલા છે. વર્ડઝવર્થ અને તેની બેન ઘણાં વર્ષ સુધી અઠવાડિયે ૩૦ શીલિંગ ઉપર પોતાના નિર્વાહ ચલાવતાં હતાં, અને મને લાગે છે કે તેમની જાંદગીમાં ખરે સુખનો વખત તેજ હતો.

જે તમારા નસીબમાં ધનવાન થવાનું ન હોય તોપણ સંખંધ અને સ્નેહને લીધે ઘરની કોઈ જગ્યા, કોઈ નાનું ઝુપડું કોઈ આનંદી-મનોહર ચહેરો એ તમને આખી દુનિયા જેવું થઈ પડશે (આખી દુનિયા જેટલો આનંદ આપશે.)

“ધૈર્ય રે ઘેટાના વાડા સિવાય ખીજ જગ્યાએથી કહી એગંખર શોધી કાઢ્યો નથી,” એવું મહામહે કહ્યું છે તેટલે અંશે આપણે કહીએ નહીં તોપણ મૂળમાં ગરીબ હોય એવા મોટા માણસોની સંખ્યા એટલી મોટી છે કે આપણને ખરેખર અચંપો લાગ્યા વગર રહેતો નથી.

પૈસાથી આપણી ગરજ કેટલે અંશે સરે છે એ બાબતમાં અતિશયોક્તિ કરવાની સાધારણ રીતે ઘણા લોક ભૂલ કરે છે.

ઝોરાકના સંખંધમાં શું પૈસાથી સઘળું થાય છે? “જે ધનવાન માણસને તન્દુરસ્ત થવું હોય તો તેણે ગરીબ માણસની માફક રહેવું જોઈએ.” જમવામાં તથા તાણ કરવામાં સાદા અને હલકા ઝોરાક જેટલો ફાયદો પકવાન કે ભારે ઝોરાકથી

થતો નથી. સાદું જમણું સારી રીતે તૈયાર કરેલું હોય અને ખરેખર ભૂખ લાગેલી હોય તો મોટા વરાના જમણું જટલો આનંદ આપશે, ખાવામાં ઘણીજ માફક આવે તે અને ઉત્તમ ચીજ મોસમનો વખત હોય તો પ્રમાણમાં ઘણી થોડી કિંમતે મળી શકે છે, અને કમોસમની હોય તો તેમાં સ્વાદજ હોતો નથી. જમને ખપતું હોય તેમને એક બેદું મળે તો તે સાધારણ રીતે મીઠાખાની જેવું અને ઘણી વખત તેનાથી પણ સારું ગણાય છે.

પુસ્તકના સંબંધમાં શું પૈસાથી પૂર્ણ કામ સરે છે? માણસ પોતે જટલાં પુસ્તક વાંચી શકે તેટલાં ખરીદ કરવાની જો તેનામાં શક્તિ ન હોય તો તે ખરેખર ગરીબ ગણાય. હાલના સમયમાં ઉત્તમ પુસ્તકો બાહ્યબલ, તેમજ શેક્સપીયર, મીલટન ઇત્યાદિ ગ્રંથો? ઘણીજ જુજ કિંમતે મળી શકે છે.

પૈસાથી શું તન્દુરસ્તી, બુદ્ધિ, મિત્રો, સૌન્દર્ય અથવા સુખી ઘર ખરીદ થઈ શકશે?

કોન્ડ્યુસીયસ કહે છે કે, “એવો યુવક ધનાઢય હતો, છતાં તેને કોઈ પણ ચાહતું નહોતું; પૈ—કે ભૂખથી પીડાઈને મરી ગયો હતો અને અઘાપિ તેને માટે લોકો શોક કરે છે.”

વિશેષે કરીને—

“સંપત્તિ શું સુખ આપી શકે છે? તમારી આપ-પાસ નિહાળો અને જુઓ કે લોકો આનંદી દેખાય છે; છતાં કેટલાક દુઃખી છે, અને તેઓ ભપકા મારે છે તેમ છતાં તેમના પર કેટલાં સંકટ આવેલાં છે; તેમના ઠાકમાઠ ને દમામ માટે હું ધર્ષી કરતો નથી;

તેઓ પોતે દુઃખી છતાં ખઠારથી આનંદી ને સુખી હોવાનો ડોળ કરે છે તે માટે હું તેમની ઈર્ષા કરતો નથી.”

જે માણસો પાસે પુષ્કળ ધન હોય છે તેઓ બેકનના કહેવા પ્રમાણે પોતાની જાત-શરીરને માટે દરકાર રાખતા નથી. તેઓ વેપારમાં મશગુલ થઈ ગયા હોય તે વખતે માનસિક કે શારીરિક તન્દુરસ્તી જાળવવાનો કે તે પર લક્ષ આપવાનો તેમને વખત જ નથી મળતો.

સઘળી જાતની બેડી-પછી તે સોનાની હોય તોપણ-ખરાબ છે. પૈસા એ બેશક ઘણી જ ચિંતાનું મૂળ છે. ગરીબ માણસને જમ ફિકર ચિંતા હોય છે તેમ પૈસાવાળાને પણ ઘણી ચિંતા રહે છે. અને ઘણા ધનાઢ્ય માણસોના સંબંધમાં આપણે બહુએ છીએ કે તેઓ પૈસાના ઘણી નથી, પણ ખર્ચે જોતાં તેઓ તેમના ગુલામ જેવા છે. બ્રિસપ વિલસન કહે છે તે પ્રમાણે ઘણાખરાના સંબંધમાં પૈસા “ચિંતા ઉત્પન્ન કરાવે છે એટલુંજ નહીં, પણ જની પાસે તે હોય છે તેમને તે ભારે દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે.”

બેશક ઘણા માણસો પૈસાને લીધે ખુવાર થઈ ગયા છે, અને એકંદરે નાણાં સંબંધી બાબતોમાં ગરીબોના કરતાં ઘણું કરીને પૈસાદાર વધારે ચિંતાતુર રહે છે. સંપત્તિ એ ડાહ્યા માણસ સિવાય બીજા કોઈને સુખ આપતી નથી. જે માણસ ધનવાન થવાને ખડુ આતુર રહે છે તે હમેશાં ગરીબ જ રહેવાના. રસ્કીન કહે છે કે, “વોરીક ટેસ્ટલ (વોરીક નામના મહેલમાં) રહીને કોઈ પણ વસ્તુ અકિત થવા જેવી રહે નહીં, તેના કરતાં નાના ઘરમાં

રહેવું અને વોરીક ડેસ્ટલ બેંક વિસ્મિત થવા જેવી સ્થિતિ રહે એ ઘણું કરીને વધારે સુખકારી છે. ’

દોલતનો ઉપભોગ કરવો હોય તો તેના ઉપર તમારે આસક્તિ રાખવી નહીં. સાદીએ કહ્યું છે કે, ‘બેંકએ તેટલું હશે તો તે તેમને દોરવી જશે, વધારે હશે તો તમારે પોતે તેને ખેંચી લઇ જવું પડશે.’

“હું જાંટ ઉપર બેસી ફરતો નથી, પણ હું બોબ અને બંધનમાંથી મુક્ત છું; કોઈ પ્રબળને હું રાબ નથી પણ કોઈ રાબના હુકમની મને ધાસ્તી નથી; કોઈથી મારે ખીવાનું નથી; કાલે સવારે શું થશે તેની મને ફિકર નથી, તેમ ગઇ ગુજરી વાતો હું યાદ લાવતો નથી; આ પ્રમાણે હોવાથી કળ્યા કંકાસથી મારું મન હુટું છે, અને હું નિરાંતથી મારી જીંદગી ગાળું છું.”

બેંકને કહ્યું છે કે, ‘મેળવવાની ધરણા રાખવા જેવી વસ્તુ થાડી હોય અને બીક ઘણી વસ્તુઓની હોય એવી મનની સ્થિતિ હોવી, એ ખરેખર દુઃખદાયક છે.’

“જે તું પૈસાદાર છે, તો તું ગરીબ છે; કેમકે સોના રૂપાની લગડીથી જેની પીઠ નમી જાય છે એવા ગંધડાંની માફક તું સુસાફરીમાં તારી દોલતનો ભાર વહે છે, અને આખરે મૃત્યુ થાય છે ત્યારે તારો ભાર ખાલી થાય છે (ઉતરે છે).” ૨

ત્યારે શા માટે

“ભવિષ્યને માટે દોલત એકઠી કરવાના હેતુથી

ચિંતા અને ફિકરમાં આપણે આખી જીંદગી ગુમાવીએ છીએ? રોમથી પીડાતા હોમએ ત્યારે આ સંગ્રહ શું આપણા હુંખી અંતઃકરણને સુખ આપી શકશે કે તેથી હું આરામ ખરીદ કરી શકાશે? એથી શું એક ક્ષણ વર પણ વધારે શ્વાસ ચલાવી શકાશે કે અંતઃકાળની પીડા શાન્ત કરી શકાશે?” *

હાલત એ લોભનો દુર્ગુણ લાવનારી મોટી લાલચ છે. ઓલીવર વેન્ડેલ હોલ્મસ હાસ્યજનક રીતે કહે છે તે મુજબ—

“સોનાની કે જમીનની મને ખડું પરવા નથી; કંઈ ઇંધર ઉધર ગીરવી મૂકેલી ચીજ મને આપો, કે સારી પેઢીમાં થાપણ આપો, કે કંઈ ખત લખેલું આપો અથવા થોડા ઘણા રેલવેના શેર આપો; હું ખરચી શકું તેના કરતાં થોડુંકજ વધારે મને મળે એટલું જ હું માગું છું.”

સેનેકાએ કહ્યું છે કે, “ગરીબ માણસને ઘણી વસ્તુઓની જરૂર પડે છે, પરંતુ લોભી માણસને દરેક વસ્તુ એકાએક છે.”

એકન કહે છે કે, “માણસને પૈસા કરતાં વધારે ઉમદા વસ્તુઓનું અવલોકન કરવાનું છે, તેથી પૈસા મેળવવા પાછળ સતત અને અચળ વૃત્તિથી મંડ્યા રહેવામાં તેનો ઘણો વખત ફાકટ બચ છે;” કારણ કે જીંદગીમાં વધારે કરે એટલે અંશે જ હાલત ઉપયોગી છે, પણ હાલતમાં વધારે કરવાને સાફ જીંદગીનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. (હાલત વધારવી એ જ જીંદગીનું સાર્થક નથી) ગરીબાઇને વિદ્યાર્થીની વધુ કહેવામાં આવે છે. અને “જેની પાસે પાંખરૂપી ગાડી છે તેને ખચ્ખર અને તે પર મૂકવાના કંડીયાની ટોપલીની જરૂર પડતી નથી.”^૧

નાણાના સંબંધમાં જે શબ્દો આપણી (અંગ્રેજી) ભાષામાં છે તે પણ મર્મવાળા છે. અમુક માણસે પૈસા ભેગા કર્યા છે, કે દોલત મેળવી છે, તે પૈસા બેડે છે, સંગ્રહ કરે છે ઇત્યાદિ, એવું આપણે સાંભળીએ છીએ; પણ અમુકે દોલત ભેગવી એવું ક્વચિત્ સાંભળીએ છીએ; અને જ્યાં પૈસા એકઠો કરે છે તેમાં ખરેખર પોતાને માટે ભાગ્યે જ તેમ કરે છે. “ પૈસા માણસ પૈસાનો ઢગ ખૂબ એકઠો કરે છે પરંતુ તેના ઉપભોગ કોણ કરશે એ તેના જાણવામાં નથી.”

ઝેનોફોનની બક્ષતમાં ચારમિડિસે કહ્યું હતું કે ધનવાનના કરતાં નિર્ધન અવસ્થા વધારે સારી છે, કેમકે “ એટલું તો કપૂલ કરવામાં આવ્યું છે કે બીકમાં રહેવું તેના કરતાં સ્વતંત્ર હોવું એ વધારે સારું છે; પોતાના દેશી બંધુઓનો અણવિશ્વાસ હોવા કરતાં તેમનો વિશ્વાસ હોય એ વધારે સારું છે, પણ હું આ શહેરમાં જ્યારે પૈસાદાર માણસ હતો ત્યારે મને મોટી ધાસ્તી તો એ હતી કે રખેને કોઈ માફ ઘર ફાડશે, મારી ધન દોલત લુટી જશે, અથવા મને પોતાને કંઈ ઇબ્જ કરશે.....હમણાં તો હું નિરાંતે હું છું. પારિશમાં* નોકરી કરવા મને કોઈ બોલાવતું નથી; મારી પાસે એટલા પૈસા નથી કે સરકારના મનમાં મારે માટે હવે કંઈ શંકા કે વહેમ આવે; મરણમાં આવે ત્યારે શહેર છોડીને જવું કે તેમાં રહેવું એ બાબતમાં હું સ્વતંત્ર છું; મારી પાસે પૈસા હતા તે વળા બે સોફ્ટીસ અને બીબ્જ હલકા મનના તત્ત્વવેત્તાઓ સાથે હું સમાજમ રાખતો તે માટે લોકો મને ઠપકો આપતા હતા. હવે તો હું મારા મિત્રની પસંદગી મનમાં

* પારિશ-વિલાંયતના ‘પાર્સી’ નામના ધર્મોપદેશીની સત્તા નીચેનો

આવે તેમ કરી શકું છું; કેમકે હું ગરીબ થઇ ગયો છું એટલે મારા તરફ હવે કોઇનું લક્ષ નથી. મારી પાસે ઘણા પૈસા હતા ત્યારે હું હમેશાં દુઃખી હતો; કેમકે હું હમેશાં કંઈ ગુમાવતો હતો. હમણાં હું ગરીબ અવસ્થામાં આવી ગયો છું, હું કંઈ ગુમાવતો નથી, કારણ ગુમાવવાનું મારી પાસે કંઈ છે જ નહીં. અને તેમ છતાં પણ કંઈ કંઈ મળશે એવી આશાથી હરહમેશ મને આશ્વાસન મળે છે અને ખુશી થાઉં છું.”

ચારમિહિસે ઉપર પ્રમાણે જ કહ્યું છે તેમાં ઘણું સત્ય છે ખરું, પરંતુ તે પૂરેપૂરું નથી. વળી આ પ્રમાણે અભિપ્રાય આપતાં વખતે ચારમિહિસે જાદુત કડાવીને અને ગાયન સાંભળીને આનંદમાં બેઠેલો હતો.

પૈસાનો જે સદુપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી ઘણો ફાયદો થઈ શકે છે. સોનું એ એક પ્રકારની સત્તા છે. એક બટકબોલા ફ્રેન્ચ માણસે કહ્યું છે કે, “પૈસા એ મહારાજાઓનો મહારાજ છે.”* જ જ વસ્તુની આપણને અપેક્ષા થાય તે મેળવવાનું સાધન પૈસા વડે આપણને મળે છે. જે તાજી હવા, સારું ઘર, પુસ્તકો, ગાયન ઇત્યાદિ આનંદ આપનારાં હોય તો મૈસાથી તે આપણે મેળવી શકીએ છીએ; દુનિયામાં ફરીને બધું બેવડું એ આનંદ આપનારું હોય તો પૈસાથી આપણી સુસાફરીનો ખર્ચ કરી શકાય છે; આપણા મિત્રને મદદ કરવી, દુઃખમાં-સંકટમાં આવી પડ્યા હોય તેમને તેમાંથી છોડવવા એ ખાસ હક ગણાય તો તે મોટો લાભ આપણને પૈસાથી મળી શકે છે.

કંજુસ માણસ તે એજ કે જ પૈસાને પૈસાની ખાતરજ

ચાહે છે; જે હદપાર કસર કરે છે; જે લોભી માણસ છે અને પૈસા એકઠા કરવો એજ સમજ છે. આ સંસારમાં આપણે જે એક ખાસ બોધ લેવાનો છે તે એ છે કે હલકા પ્રકારની અને નાની નાની બાબતની ફિકર ચિંતાથી આપણે દૂર રહેવું જોઈએ, અને પૈસાને માટે લોભ રાખવો એ નીચમાં નીચ પ્રકારની ચિંતા છે.

પોતાની દોહલત ડહાપણથી વાપરવી એ એક મોટી વાત છે. હોલોનન કહે છે કે, “અનેક પ્રકારે વાવરે અને તેમ છતાં વધારે છે એવા માણસ હોય છે; તેમ ઘટિત હોય તેના કરતાં વધારે સાચવી રાખે-દાખી રાખે-એવા માણસ હોય છે, પરંતુ એમ કરવાથી તે ગરીબ અવસ્થામાં આવી પડે છે.”

ડેવોનશાયરના ડ્યુક એર્લ્ડ કોરટીનેની કબરની પાસે દોટલા પથર ઉપર જે બહોળો લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે:—

“આપણે જે આપ્યું ને આપણું રહ્યું છે;

આપણે જે ખરચ્યું તે આપણી પાસે હતું;

આપણે જે બાકી રાખ્યું છે (ખચાવ્યું છે)

તે આપણે ગુમાવ્યા ખરોખર છે.”

અથવા એજ વિચારનું બીજું રૂપાન્તર થયું છે તે પ્રમાણે—

જે મેં ખચાવ્યું તે મેં ગુમાવ્યું છે;

જે મેં ખરચ્યું તે મારી પાસે હતું;

જે મેં આપ્યું તે મારી પાસે છે.

ઉદાર ધાઓ પણ અનીતિથી ઉડાવનાર તમે ન થાઓ.

“એવા માણસ છે કે જેઓ પૈસા ઘણા ભેગો કરે છે પણ ખર્ચે જોતાં તેની પાસે કંઈ નથી. એવા માણસ છે કે જે ગરીબ અવસ્થામાં આવી પડે, છતાં તેમની પાસે ઘણી પુણ્ય છે. ગરીબને માટે જમને

દયાની લાગણી છે અને તેને જે કંઈ આપે છે, તે ઇશ્વરને આપે છે; અને તેણે જે આપ્યું હોય છે તે ઇશ્વર તેને પાછું આપે છે.”^૧

ધનુ ખ્રિસ્તે પૈસાદાર જીવાન માણસને જે સલાહ આપી હતી તે દરેક ઇસમને લાગુ પડે છે એમ માની ચકાય, કારણ કે આપણે આપણાં છોકરાં તેમજ ગરીબોને યાદ રાખવાં જોઈએ. તમારી ઉપજ એ તમારી છે ખરી; પણ તમારા વડવાઓ પાસેથી તમને જે વારસામાં મળ્યું હોય તે ફક્ત તમારું જ છે એમ ગણવાનું નથી. જેમની પાસે પૈસા છે તેઓ પેલી વાતોમાં ઇશ્વરે જેમને બુદ્ધિ આપી છે તે નોકરના જેવા ગણાય. આ પૈસાનો આપણે હિસાબ આપવો પડશે. એ તો આપણા સ્વાધીનમાં પારકાની મિલકત રહ્યા ખરોખર છે. દોલત હોવી એમાં અભિમાન રાખવા જેવું કંઈ નથી.

“આ દુનિયામાં જોયો ધનવાન છે. તેમને ઉપદેશ કરો કે તેમણે અભિમાની થવું નહીં, અથવા અનિશ્ચિત દોલત-સંપત્તિ પર વિશ્વાસ રાખવો નહીં; પણ ઇશ્વર જે આપણને સઘળી વસ્તુ જોઈએ તેટલી વાપરવાને-ઉપભોગ કરવાને-આપે છે, તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો.

“તેમને વળી ઉપદેશ કરો કે તેઓ બીજાનું ભયું કરે, સારાં કામ પુષ્કળ કરે, બીજાઓને (વહેંચી) આપવાને તૈયાર રહે અને બીજાનાં સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવા તત્પર રહે.

“સનાતન જીવંતી ભોગવવાને યોગ્ય થાય તેવા હેતુથી ભવિષ્યમાં પોતાના કામ માટે ઉપયોગ કરવા સારો સંચય કરી રાખવાનો તેમને બોધ કરો.”^૨

પૈસા નહીં પણ પૈસાનો લોભ એ સઘળા દુર્ગુણના મૂળ તરીકે બાધબલમાં ગણેલું છે. “જે તમારી પાસે દોલત વધે તો તેના પર આસક્તિ રાખશે નહીં”. પર્વત ઉપરથી જે ધર્મોપદેશ કરવામાં આવેલો તેમાં પણ એજ કારણ બતાવેલું છે.

“પૃથ્વી ઉપર તમારી દોલત તમારા પોતાને માટે એકઠી ન કરો, કેમકે ત્યાં ઉધધ અને કાટ તેને ખરાબ કરે છે અને ચોરો ધસી આવીને તે ચોરી જાય છે.

પરંતુ સ્વર્ગમાં તમારા પોતાને માટે દોલતનો સંચય કરી રાખો કે જ્યાં ઉધધ કે કાટ તેને ખગાડી શકે એમ નથી, અને જ્યાં ચોર ધસી આવી ચોરી કરી શકતા નથી; કેમકે જ્યાં તમારી દોલત હશે ત્યાં તમારું મન પણ ચોંટેલું રહેશે.”

પ્રકરણ ૪ થું.

વિચિન્તિ.

સારો દિવસ મહેનત (માનસિક) કરે, અને કંઈ પણ રમત ગમત (શારીરિક કસરત) ન કરે તો 'જક' સુસ્ત છોકરો થઈ જાય છે એવું અંગ્રેજીમાં કહેવતરૂપ સૂત્ર છે, ને તે ખલે કબૂલ રાખવામાં આવ્યું છે. તે જ કામ કરતો હોય તો જો ઘરની અંદરનું જ કામ હશે તો તેથી પણ તે નાજુક પ્રવૃત્તિનો છોકરો રહેવાનો, અને દુર્બળ માણસ થવાનો. રમતો રમવી એ કોઈ પણ રીતે વખત કાઢત ગુમાવ્યા ખરોખર નથી. શરીરને ખીસવવા માટે તે જરૂરની છે, અને શરીરના જીવણા ભાગ, હાથ અને છાતી, જે આપણા ઘણાક સાધારણ ધંધાને લીધે વધવાને ખલે સંકુચિત થાય છે, તેને માટે તો તે ખાસ જરૂરની છે.

રમતોથી માણસની તંદુરસ્તી સારી રહે છે એટલું જ નહીં, પણ તેથી તેનામાં કામ કરવાનો જીસ્સો આવે છે, અને બીજા માણસોના સહવાસમાં રહી શી રીતે ચાલવું તે તે શીખવે છે. જેમકે નજીવી-શુદ્ધક-ખાખતોમાં પોતાના વિચાર છોડી દેવા, સામાના મત પ્રમાણે થવા દેવું, પ્રમાણિકપણે રમવું, અને કોઈ ખાખતમાં વિશેષ લાભ મળ્યો હોય તો તેમાં અંત સુધી પહોંચવું નહીં, આવા પ્રકારનું શિક્ષણ મળે છે.

રમતોથી નીતિ સંબંધી કૌવત આવે છે તેમ શારીરિક આરોગ્ય વધે છે. દાખલા તરીકે સાહસિકપણું અને સહનશીલતા, આત્મઅંકુશ અને ખુશમિજાજ, એ ગુણો પુસ્તકોમાંથી મેળવી શકાતા નથી તેમ કોઈ પણ શિક્ષણથી મળતા નથી. ૯૫૬

આંક વેલિંગ્ટન કહેતો હતો તે ખરાબર છે કે, “વોલ્ટરની લડાઇ ઇટનના મેદાનમાં જીતાએલી હતી.” શાળાઓમાં જે ઉત્તમ અને ઘણાજ ઉપયોગી યોધ મળે છે તે રમવાની જગ્યામાં છોડરાઓ શીખે છે તે છે. રમતોના સંબંધમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે રમતો એ જીંદગીની વિશ્રાન્તિરૂપ કક્ષ ગણવાની છે; પણ તેનું કાર્યજ એ છે એમ ગણવું નહીં.

તન્દુરસ્તીને માટે રમતોની જરૂરિયાતના સંબંધમાં સર્વેન્દ્રિય-શાસ્ત્રમાં કુશળ એવા મહાન વિદ્વાન ગૃહસ્થોનાં વચન હું અત્રે ઉતાડું છું. સર જેમ્સ પેગેટ કહે છે કે, “વિશ્રાન્તિને માટે જરૂરની સઘળી મુખ્ય ખાખતોમાં રમતો એ ઘણીજ ફાયદાકારક અને આનંદ આપનારી છે; પણ તે ઉપરાંત કામધંધામાં અગર દરરોજના ગમે તે કામમાં તે નીતિ સંબંધી ઘણીજ કિંમતી અસર કરી શકે છે; કેમકે પૈસા સંબંધી કોઇ પણ પ્રકારના સામાન્ય ફાયદાની કંઈ પણ આશા કે લાલચ રહિત હોવાથી તેમજ કોઇ પણ જાતના નીચ હેતુ રહિત હોવાથી રમતો છોડરાઓ તથા માણસોને ભેગા કામ કરવા જેવી સ્થિતિમાં લાવે છે. તેમની સાથે જોયેા પ્રમાણિકપણાથી અને સારી રીતે કામ કરશે તે સઘળાને તેમની સાથે સારાં કાર્યોમાં સોખતી તરીકે રહેવાને શીખવે છે; અને વ્યવહારમાં ગમે તે સ્થિતિમાં હોવા છતાં ક્ષેત્ર મેળવવાને જરૂરની ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિઓમાંની સામા માણસ સાથે કામ કરવાની જે શક્તિ તે માણસમાં આવે છે વળી માણસનામાં મૂળથીજ જે પ્રમાણિકપણાનો ગુણ નથી હોતો તે વહિવટથી પ્રમાણિક થવાનું તે શીખે છે. ગમે તેવી ભારે સ્પર્ધા ચાલતી હોય તોપણ રમતમાં લુચ્ચાઈ કરવી એ ખધાના એક મતથી શરમ ભરેલું ગણાય છે, અને જમને પ્રમાણિકપણે મર-

વાની ટેવ પડી હોય છે, તેઓ દરેક પ્રસંગે પ્રમાણિકપણે વર્તવાને હમેશાં તત્પર રહે છે. વિશ્રાન્તિના પ્રસંગમાં પ્રમાણિકપણાનું ધ્યાન ઊંચું રાખ્યું હોય છે તો તેથી કાયદાની ખારિશમાં આવી શકે એવી ઘણીક ખાખતો લોકો ધિક્કારતા જાય છે.....

.....હવે સઘળી સારી રમતો અને વિશ્રાન્તિના પ્રસંગોમાં જ લક્ષણો-ગુણ-માલમ પડી આવે છે અને જોના ઉપર તે રમતોના ઉપયોગનો મુખ્ય આધાર રહેલો છે તે લક્ષણો તપાસીશું તો જણાઈ આવશે કે તે સઘળામાં આ ત્રણ ખાખતોમાંની એક કે વધારે સમાજેલી રહે છે; અનિશ્ચિતપણું, અમત્કાર અને નિયમિત કામથી જૂદીજ પડતી કંઈ ખાખતમાં ચતુરાઈ ખતાવવામાં પ્રસંગ-તક. ઘણાખરા ધંધાર્થી લોકોનો જ રોજનો કામધંધા હોય છે તેની સરખામણીમાં આ ત્રણ વાતને લીધે આનંદ આપનારા ફેરફાર થાય છે, તે ઉપરથી ખાસ કરીને તેની યોગ્યતા સમજાય છે. વળી રોજના કામકાજમાં માણસ પોતાની કેટલીક શક્તિ અને સારા સ્વભાવનો ઉપયોગ કવચિત્ કરી શકે છે તેથી તે નખળાં પડી જાય છે અગર નાશ પામે છે. તેને ખદસે આવા પ્રસંગને લીધે તે શક્તિઓનો અને સારા સ્વભાવનો ઉપયોગ કરવાના તેને તક મળે છે.”

કુતરાવડે શિકાર કરવો, ખંદુકવડે શિકાર કરવો, અને માછલાં પકડવાં એ ત્રણનો સાધારણ રીતે વનકિડા એ શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. આપણામાં (અંગ્રેજોમાં) થી પણ જોના કુતરા, ખંદુક, અથવા માછલાં પકડવાની લાકડી લઈને કસરત કરવા અથવા વિશ્રાન્તિ મેળવવા નીકળી પડતા નથી, તેઓને પણ આ કિડામાં મોહિની તો લાગે છે. આપણા પૂર્વજો આવી ‘કિડા’ વડે અને તને માટેજ આ દુનિયામાં જીંદગી ગાળતા

હતા એટલુંજ નહીં, પણ આવતા જન્મમાં તેનાથી મોટામાં મોટું સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઉમેદ રાખતા હતા; તેમના તરફથી આપણને આ ક્રિડા વારસામાં મળી છે. એસિયન કહે છે કે, “જંગલી હુકર તેમની કબરો ઉપર ધસી આવે છે, પરંતુ તેમના આરામમાં તે કાંઈ ખલેલ પાડતો નથી. પોતાની જીવાનીના સમયની ક્રિડાઓને તેઓ હજી ઘણી આહે છે, અને તેથી આનંદથી તેમાં ભાગ લેવા તત્પર થાય છે.”

સ્વચ્છ પાણીના ઉપર આપણો આધાર છે, તેને માટે ઘણું લાખાએલું છે; પરંતુ સ્વચ્છ તાજું હવાના ઉપર પણ આપણો તેટલોજ આધાર છે આ કેટલી આશ્ચર્યની વાત છે? હવા આપણા શરીરમાં ખંધ વ્યાપી રહે છે, આપણા શરીરની ત્વચા ઉપર ખંધ તે પ્રસરી જએલી છે. તે એટલી નાજુક છે કે આપણે તે જોઈને જાણી શકતા નથી; તેમ છતાં તે એટલી ખળવાન છે કે પુલ અને ફળની સુગંધી આપણા ઓરડામાં ઘસડી લાવે છે, આપણાં વહાણોને દરિયા ઉપર લઈ જાય છે, અને દરિયાની તથા પર્વતોની સ્વચ્છ, ચોકખી ચીજો ઠેક આપણા શહેરોમાં લઈ આવે છે. પવન દ્વારાએ આપણે શબ્દ સાંભળીએ છીએ; આપણે જમને ચાહીએ છીએ તેમના અવાજ આપણે કાને તે પાડે છે અને કુંદરતનું સઘળું મધુર ગાયન આપણે તેને લીધે સાંભળીએ છીએ. પૃથ્વીને જળમય કરનારા વરસાદનું તે વિશાળ તળાવ છે: દિવસની ગરમી અને રાતની ઠંડીને તે નરમ પાડે છે—તેનું જોર કમી કરે છે; આપણા માથા ઉપર સુંદર આસમાની રંગના ધુમટનું આચ્છાદન કરે છે, અને સવારમાં તથા સંધ્યાકાળે આકાશને પ્રકાશમય કરે છે. તે એટલી ખંધી નાજુક અને સ્વચ્છ, એટલી ખંધી મૃદુ અને તેમ છતાં ઉપયોગી છે, કે ખજા કુંદરતી

વિદેહી આત્મા પૈકી એરીઅલ ઘણો જ નાજુક, પ્રીતિપાત્ર, અને મોહક છે એમાં કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી.

જેફ્રીસ કહે છે કે, સુગંધી વાયુના જીવી આનંદદાયક ચીજ બીજી કોઈ નથી, તે આસપાસ બધે વિંટાએલા પુલના જેવો છે. આ-કાશનો ઘુમટ જણે ઘણ્ટાકાર પૂલ હોય, ને તે આપણા માથા ઉપર આવી રહેલું હોય, તથા તેની જાદુઈ ખુશબો પૃથ્વીની બધી ખાલી જગ્યામાં ભરી દેતું હોય તેના જેવું લાગે છે. વનપૂલમાં થઇને આવતી હવા તો બધાં કરતાં વધારે સુગંધીમય લાગે છે. તારાકાર પૂલો કિનારા ઉપર જે જંગલી ઘાસ તેને દબાવી દેતા હતા તેનાથી જાંચે દેખાવાને આગળ ચઢતાં અને જાંચે વધતાં દેખાય છે; બુદ્ધિશાળી પુરુષને પણ હમેશાં આવો પ્રયાસ કરવો પડે છે. આવા વાયુથી ઉત્પન્ન થતા અનેક વિચારોને લીધે સીધો સપાટ રસ્તો પણ સુંદર થયો હતો. તારાના પ્રકાશમય આવા કિનારા આગળ ખેસવાને હું દરરોજ સવારમાં આવતો હતો.

“હમેશાં એજ રસ્તે અને એજ જગ્યાએ હું શા માટે જતો હતો, અને કંઈ પણ ફેરફાર કરવાની ઇચ્છા કેમ નહોતો રાખતો તેનું કારણ કેટલાંક વર્ષ સુધી હું સમજી શક્યો નહોતો. કંઈ પણ ફેરફાર કરવાની મને ઇચ્છા નથી. તેની તેજ જૂની અને પ્યારી વસ્તુઓ, તેજ વનપૂલો, તેજ વૃક્ષ, અને સુવાણું એષ્ટ્રીન, તેજ વિલાયતી કપોત (મધુર ગાનાર) પક્ષી, અને બ્લેકબર્ડ નામનું (મધુર ગીત ગાનાર) પક્ષી, તથા રંબીન ‘ચલો હિમર’ નામનું પક્ષી, એમને જોવાની ઇચ્છા રાખું છું, અને અજવાળું હોય ત્યાં સુધી ગાયા કરે એવી ઇચ્છા રાખું છું. વળી તે બધાં તેજ જગ્યાએ હોય તેવી મારી ઇચ્છા છે.....વસંત-ઋતુમાંથી પગલે પગલે ચઢતા કિનારાની મોટી ચડતર એકઠ

પર જવાનો જાણે તેમના જીવવાળો દાદર અનેલો હોય તેવું મને લાગે છે. વળી આ બધું વર્ષોવર્ષ નિહાળવાની મારી જાણાસા છે.”

સ્વિટઝર્લૅન્ડનાં ખેતરોમાં હોય છે, તેવી આપણા ખેતરોમાં સુશોભિત ફૂલોની ઘણી જાતો જોવામાં આવતી નથી, છતાં કેટલીક વાર તેમાં ખરેખર ખિલી નીકળે છે.

“ અને રૂપેરી ઘોળા રંગના લેડીઝમોક્સ ખીડોમાં પથરાય રહે છે, ને જોનારાને આનંદ આપે છે.”*

અને વન તો વળી એથી પણ વધારે સુંદર અને વધારે મોહક લાગે છે.

“ સ્વપ્નામાં જણાતો પરીઓના વાસનો દેખાવ હોય તેવી રીતનો બધો દેખાવ રાની અને ચમત્કારી લાગે છે.”

આપણે ઘણી વાર હવા ખરાબ હોવાનું સાંભળીએ છીએ, પણ ખરું જોતાં કોઈ પણ હવા ખરાબ નથી. તે બધી જુદી જુદી રીતે આનંદદાયક છે. ખેડુતને કે પાકને અમુક હવા ખરાબ હોય ખરી, પરંતુ માણસને તો બધી જાતની સારીજ છે. તડકો એ આનંદકારી છે, વરસાદ આપણને તાજ કરે છે, પવન ફાવત આપે છે, ખરક ઉદ્ધાસ આપે છે. રસ્કીન કહે છે તે પ્રમાણે, “ ખરાબ હવા એવી કોઈ પણ ચીજ ખરું જોતાં નથી. ફક્ત જુદા જુદા પ્રકારની સારી હવા હોય છે.”

આરામ લેવો એ કંઈ આજસ નથી, અને ઉનાળાના એકાદ દિવસમાં ઝાડોની ઘટા નીચે, પાણીના વહેજાનો ઘુઘવાટ સાંભળવાને, અથવા આસમાની રંગના આકાશમાં ચાલતાં વાદળો નિ-

હાળવાને ઘાસના ઉપર કોઇ કોઇ વાર પડવું એ કોઇ પણ રીતે વખત ફેકટ ગુમાવ્યા જેવું નથી.

વળી હવા અને ઠસરત સાધારણ રીતે સાથેનાં સાથે રહેતાં ગણાય છે; અને તેથી ઠરીને ખંને કાયદા સાથે મળી શકે છે. ઘોડાના ખાદ્ય ભાગને માટે છે તેવું માણસના અંદરના ભાગને માટે આના જેવું ગુણકારી કંઈ નથી. ખરેખર દરેક માણસે દર-રોજ નિદાન એ કલાક ખુલ્લી હવામાં રહેવાની પોતાની મુખ્ય અને પવિત્ર ફરજ ગણવી જોઈએ.

જમ શરીરને માટે છે તેમ કાનને માટે પણ ખુલ્લી તાજી હવા ઘણીજ લાભકારી છે. કુદરતને કંઈ મહત્વની ગુપ્ત વાત આપણને કહેવાની હોયની તેમ હમેશાં આપણી સાથે વાત કરવાને યતન કરતી જણાય છે; અને તે પ્રમાણે તેણે કાધું પણ છે. પૃથ્વી અને આકાશ, જંગલો અને ખેતરો, સરોવરો અને નદીઓ, પર્વતો અને દરિયો એ ઉત્તમોત્તમ શિક્ષકો છે, અને પુસ્તકો ઉપરથી શીખી શકાય તેના કરતાં પણ વધારે કુદરત આપણામાંથી કેટલાકને શીખવે છે. આટલેથી જ ખસ થતું નથી. જો તમે ગામડાંઓમાં ફરવા જાઓ, નદીઓમાં હોડી ચલાવો, વનમાં જઇ ફૂલ તોડી એકઠાં કરો, પત્થર થઇ ગયેલા પદાર્થોના સંગ્રહ કરો, દરિયા કિનારા પર સંખ વગેરે અને દરિયાઇ છોડવા ભેગા કરો, ક્રિકેટ (દડીમાર) અથવા ગોલ્ફ (ગેડીદડા) રમો, અથવા ખીજી કોઇ પણ રીતે તાજી હવામાં ફરી હરીને શરીરને કંઈ ઠસરત આપો, વા તેથી તમારું આરોગ્ય સુધરશે એટલું જ નહીં, પણ તમારી ચિંતા, ફિકર અને જંજળ નાશી જશે, અથવા કંઈ નહીં તો ઘણું ભાગે કમી થશે, કુદરત માણસને શાંત પાડે છે અને તેનામાં કૌવત આણે છે. તેના મનને તે વધારે સ્વસ્થ અને આનંદી કરે છે.

મોજશોખમાં અને આરામમાં જ ગાળેલી જીંદગી આપ-સ્વાર્થી થઈ જાય છે એટલું જ નહીં, પણ અસહ અને અરસિક થાય છે. રમતો અને ક્રિડાઓમાં જીંદગી ગાળવાનો કદી વિચાર રાખવો નહીં જોઈએ, પણ અમુક હદમાં તેમાં વખત ગાળવો એ આળસમાં વખત ગાળ્યો ગણાય નહીં.

અને ત્યારે આરામ-વિશ્રાન્તિ-ના આવશ્યક ભાગો કયા કયા છે? આનંદ એ ખોટો પણ છે અને ખરો પણ છે. પ્લેટોએ પોતાના ગ્રંથમાં 'લુહાર્કસ' પાસે સોક્રેટીસને પૂછાવ્યું છે કે, 'સોક્રેટીસ, ખરા આનંદના પ્રકાર કયા કયા છે?' (આનંદ શેમાં રહેલો છે?) સોક્રેટીસે તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, "સુંદર રંગોથી થતો અને આકૃતિઓથી થતો આનંદ સુગંધીમાંથી પ્રાપ્ત થતો થલો ખરો આનંદ; તેમજ ધ્વનિથી થતો આનંદ. વળી જ કોઈ પદાર્થોનો અભાવ લાગતો નથી તથા દુઃખદાયક નથી, અને પદાર્થો હોય તો જણાય છે, અને સુખ આપે છે, તેના પ્રકારના આનંદને ખરો આનંદ કહી શકાય."

પરંતુ ઇન્દ્રિયો ખરૂં સુખ અને આનંદ આપી શકે છે, તો પણ તેમાં કંઈ ઉત્તમ પ્રકારનું હિત રહેલું નથી. તેણે વધારામાં જણાવ્યું કે, "ફિલીખસનું કહેવું એમ છે કે ઉપલોગ, આનંદ અને ઉદ્ધાસ, અને તેને મળતી લાગણીઓ પ્રત્યેક મનુષ્યને હિતકર છે. પણ માફ કરેવું એવું છે કે તેની જણાવેલી ખાખ-તોમાં નહીં પરંતુ ડહાપણ, જ્ઞાન અને યાદદાસ્ત, અને તેને લગતી ખાખતો, વાજબી અભિપ્રાય અને ખરાવિચાર એ બધા જ માણસો તેનો ઉપયોગ કરી શકે એવા છે તેમને માટે વધારે સારા અને ઇષ્ટ છે, અને જો તોનો ઉપયોગ કરી શકે એવા છે અગર શ્રેષ્ઠ, તેમને તે બધી ખાખતો ઘણી જ લાભકારી છે."

ખરો આનંદ અગણિત વસ્તુમાંથી મેળવી શકાય છે. સગાં અને મિત્રો, વાતચિત, પુસ્તકો, સંગીત, કવિતા, કળા, કસરત અને આરામ, સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, ઉનાળો અને શિયાળો, સવાર અને સાંજ, રાત અને દિવસ, તડકો અને વણ્ટોળીયો, વન અને ખેતરો, નદીઓ, સરોવરો અને દરિયા, પશુ, પક્ષી અને છોડવા, વૃક્ષ અને ફૂલ, પાંદડાં તથા ફળ એ તેમાંની થોડીક છે.

‘પૃથ્વીનાં ઉપયોગી ફળોનો આપણે ઉપભોગ કરી શકીએ,’ તેટલા માટે તે મેળવવાની પ્રાર્થના કરીએ છીએ તે કંઈ સેજ-સાજ ધંધરી ખસિસ માગતા નથી. વળી, “માણસ ન બાણતો હોય તેવાં સુખનાં નવીન સાધનો હજુ ઘણાં છે, અને તે સુધારાને સુંદર રસ્તેજ તેને મળી આવશે.” *

આ જીંદગીમાં સુખનો અનુભવ આપણે નહીં લઈએ તો તેમાં આપણો પોતાનોજ દોષ છે. રસ્કિન કહે છે કે, ‘સઘળા માણસ સુખ મેળવી શકે તેમ છે, પણ થોડાકજ તેમાં ફતેહ પામે છે.’

‘અરેખિયન નાઈટ્સ’ માં મોટામાં મોટી તાલિસ્માતની થીએ પૈકી શેતરંજી હતી; આના ઉપર ખેસનાર માણસ જ્યાં જવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તે ઠેકાણે તેને લઈ જવામાં આવતો. હાલમાં હવે આપણા ખધાનું આવું કામ રેલવે (આગગાડી) થી થઈ શકે છે, અને “આપણી દૃષ્ટિગોચર વસ્તુઓનો વિસ્તાર જમ જમ વધતો જશે તેમ તેમ આપણે કલ્પના કરી શકીએ તેવી ખાખતોનો ભંડાર પણ મોટો થતો જશે.”

વળી સારી રીતની વાતચિત એને આ જીંદગીના આનંદ માં હું જોયું પદ આપું છું. એ એક વખાણવા જોગ કૌશલ્યનું આસર છે. તેથી મન અને તન બંનેને ધોરાક મળે છે. આ પ્રકારે હેરિકને બેન જોન્સન તરફથી ઘણાજ લાભ થયા હતા અને તે બદલ પોતાના ઉપર થયેલો ઉપકાર ઘણી સારી રીતે તેણે સ્વીકારેલો છે. પોતાના મિત્રમંડળનાં ખાણાં થયેલાં તેમાં તે મંડળને લીધે તેઓ ગાંડા નહોતા બનતા પણ નિરંકુશ ઉમદા વૃત્તિના થતા હતા, અને તેની સાથે બેન જોન્સનની દરેક કવિતા તેમના ખાણાની વાનીઓને અને ખુશ મિજાજમાં લાવતા પ્રાણસવને ઢાંઢી દેતી હતી.

સંખ્યાકાળનો વખત આનંદમાં ગુજરેલો હોય તે જણાવવાને માટે જોન્સન કહેતો કે “સાહેબ, આપણે સારી વાતચિત થઈ.” મને પોતાને પણ લાગ્યું છે કે હાર્વિન અથવા લાયલ, કિન્ગસલી અથવા રસ્કિન, હુકર, હક્સલી અથવા ટિન્ડલ સાથે મેં એકાદ કલાક કાઢેલો, તે મને ઘણીવાર તાબ પવનની લહેરના જેવો ઉત્સાહ આપનારો લાગ્યો છે.

સંભાષણની કળામાં માણસ માણસમાં જટલો ફેર પડે છે, તેટલો ખીલ કોઈ પણ ધર્મી બક્ષિસમાં ફેર પડતો નથી. મારા જાણવામાં કેટલાક એવા માણસો છે કે જેઓ ઘણા હોશિયાર છે અને જેઓ મંડળીમાં ખુશ કરે તેવા છે પરંતુ તેમના વિચાર વગેરે ખાસ કઠાવવામાં આવે નહીં તો તેઓ પોતાની મેળે કંઈ પણ બતાવવાના નહીં એવી તેમની પ્રકૃતિ છે. સારા વક્તાને જ્યાં જાય ત્યાં સન્માન મળે છે. ખીલ બધી બાબતોની માફક આ કળા પણ કેળવી શકાય છે. મહાવરા વગર કોઈ પણ માણસે સારી રીતે વાતચિત કરવાની આશા રાખવી ફેલકટ છે.

સર વિદ્યમ ટેમ્પલ કહે છે કે, “સારા સંભાષણને માટે પહેલું સત્ય જોઈએ, બીજું સારી સમજ જોઈએ, ત્રીજું ઉદ્ધાસ-વૃત્તિ જોઈએ; અને ચોથું વાદ્યાતુર્ય જોઈએ.” આમાંની પહેલી ત્રણ બાબતો તો માણસના સ્વાધીનની છે ખરી.

ઘણા માણસોએ જ જ્ઞાન મેળવેલું છે, તેનો ઘણો ભાગ સંભાષણ-વાતચિતથી મેળવેલો છે. એકન કહે છે કે “જે માણસ પૃચ્છક થાય છે, ઘણા પ્રશ્નો પૂછે છે, તે વધારે શીખી શકે છે, અને તેવી રીતે મેળવેલી જ્ઞાનની છાંય તેના મનમાં કાયમ રહે છે. પરંતુ આવો માણસ જે વિષયમાં પ્રવીણ હોય તેના સંબંધના જો પ્રશ્નો પૂછવામાં આવેલા હોય, તો તેનો લાભ અતિ-ઘણો થાય છે. કારણ આમ કરવાથી વાત કરવાનો સામા માણસને ઘણો રસ પડે છે; અને પૂછનાર પોતે હમેશાં વધારે વધારે જ્ઞાન મેળવી શકે છે.”

સૃષ્ટિસૌન્દર્યની ખૂબી સમજવાની બુદ્ધિ આપણે આપણાં છોકરાંમાં ખીલવતા નથી એટલુંજ નહિ, પણ આપણે પોતે પણ તેવો શોખ ઘણું ભાગે ધરાવતા નથી. તેમ છતાં પણ એથી જ આનંદ થાય છે, તેવો નિર્દોષ આનંદ-વગર ખરચનો આનંદ-સુલભ આનંદ-અને તેની સાથે જ્યારે જોઈએ ત્યારે મેળવી શકાય તેવો આનંદ બીજો કયો છે? એક માણસ સૃષ્ટિનો સઘળો દેખાવ વૃક્ષો અને પાંદડાં, ફળ અને ફૂલ, આસ્માની આકાશ, સુંવાળાં વાદળાં, તેજ મારતો દરિયો, સરોવરનાં મોજની લહેર, નદી પરનો ચળકાટ, ઘાસ પર પડતી છાયા, રાત્રે દેખાતા ચંદ્ર અને તારા, એ સઘળું જોઈ, અત્યંત આનંદ અનુભવે છે. બીજા કોઈને આ બધું કાંઈ હિસાબમાં નથી. તે એમ સમજે છે કે ચંદ્ર અને તારા

નકામા પ્રકાશે છે; પક્ષીઓ અને જંતુઓ, વૃક્ષો અને ફૂલો, નદી સરોવર અને દરીયો, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા, એ પૈકી કોઇનાથી પણ તેને આનંદ લાગતો નથી.

“કારણ કે શરીર એ આત્મા (મન) ઉપરથી આકાર ધારણ કરે છે; કેમકે આત્મા એજ આકાર છે અને તે શરીર ધારણ કરે છે.”*

“માણસના સાધારણ હલકા પ્રકારના ગર્વને લપકાથી સંતોષ આપવાને માટે આપણા કૃત્રિમ રંગો ઠીક છે, પણ વિખરાઈ જતાં વાદળો માટે અગર જંગલી ખતકના એક પણ પીંછા માટે તે સારા ગણાશે નહીં.”

રસ્તિકન કહે છે કે, “સંખ્યાકાળનો પ્રકાશ અને ક્ષિતિજ માં લીલા રંગના આકાશમાં પ્રકાશતા રાતા વાદળામાં આવેલી છાંટ, એ પ્રકાશ (તેજ) એવા પ્રકારનો છે કે તે ઉપર આંખ ઠરી જાય છે અને સૌન્દર્યની ઉડી-ખરી-લાગણીથી તે નિહાળે છે.” આકાશના રંગો પૃથ્વીને જાણે તેજોમય કરે છે, અને ‘પેલા પશ્ચિમ તરફના શિખરની ઠાર પર દેખાતા નારંગી રંગો હજારો વર્ષના સૂર્યાસ્તનું જ્વાળા આણે છે.’ સૂર્યાસ્તનો સમય એટલો બધો સુંદર જણાય છે કે આપણે જાણે સ્વર્ગના દરવાજામાંથી જોતા હોઈએ એવું લાગે છે.

ઠાણમુઠના ટીકાકાર જણાવે છે કે રમેત્રામાં દરેક માણસ ને પોતપોતાને પસંદ પડતોજ સ્વાદ લાગતો હતો. આજ પ્રમાણે

* સ્પેન્સર.

૧. યાદમુદ—યાદુદી લોકોનું સદીક ધર્મ તથા વ્યવહારશાસ્ત્ર.

૨. પ્રાચીન કાળમાં અરબસ્તાનનાં જંગલોમાંથી પસાર થતી વેળાએ ધંધાચલ લોકોને અત્કારિક રીતે મળી આવેલો યોરાકનો એક પદાર્થ.

કુદરત-સૃષ્ટિ-માં શોખ રાખનાર માણસને પોતાને જે વસ્તુ ઘણી જ મિત્ર હશે અને જેથી આનંદ થતો હશે તે તેને મળી આવશે.

આમ છતાં પણ ખરા સુખ-ખરા આનંદના પ્રકારની લાંબી ટીપ લખી તે પૂર્ણ ખતાવવા ચત્તન કરવાનો મારો વિચાર નથી; અને વળી જ્યાં નિર્દોષ આનંદ આટલા બધા પ્રકારના છે, ત્યાં ખરાખ હોય તેવા, અથવા શંકા પડતા હોય તેવા, પસંદ કરવાનું પણ પ્રયોજન શું છે? કંઈ નહીં તો સારા છે તે પૂર્ણ કરો; ત્યાર પછી બીજાઓને માટે વિચાર કરવા ઘણાંજ વખત મળશે.

કહેવત પ્રમાણે જમણે ‘દુનિયા જોઈ છે’ અને જગ્યા જોઈ મારે છે કે અમને દુનિયાનો અનુભવ મળી ગયો છે તેમની સમજ ઘણી ભૂલભરેલી છે. પોતાનું ગામડું છોડી જે ખેડુત કોઈ પ્રભુ વખત બહાર ગયો નથી, પણ ત્યાંજ રહીને પોતાની આંખનો ઉપયોગ સારો કીધો છે, જેણે અવલોકન કીધું છે, તેવા ઘણાંક ખેડુતોને આ જીંદગીના ખરા તત્વોનું જ્ઞાન જોટલું છે તેના કરતાં પણ કમી જ્ઞાન આ લોકોને છે.

મોજશોખમાં ગાળેલી જીંદગી, ‘વિલાસી જીંદગી,’ જે ખરે-ખરા સુખનો દુઃખદાયક ટોંગ છે. જે માણસ તેના ભોગ લઈ પડ્યા છે તેઓ આ સંસાર માટે ઠડવી ફરિયાદ કરે છે. પરંતુ આમાં તેમનો પોતાનોજ દોષ છે. ડી મસેટ કહે છે કે “હું જીવાન છું, મેં હજુ અર્ધી જીંદગી કાઢી છે, તેમ છતાં આટલેથીજ હું થાકી ગયો છું; તેથી પાછો ફરી પાછલાં કૃત્યો પર નજર ઠેકે છું.” આ કેવી ખેદકારક કબૂલત? વિવેકથી તે વત્યો હોત તો પોતાની કાઢેલી જીંદગીનો વિચાર કરતાં તે ઇશ્વરનો ઉપકાર માનત, અને હવે પછીની જીંદગી માટે તે સારી આશા રાખી શકત.

છાંદગીની અગત્ય તેમાં કરેલા સારાનરસા કામની કિંમત ઉપરથી ગણાય છે. “વળી જે શરીર આત્માનો સહભોક્તા છે, અને તેમ છતાં તેનાથી ઉતરતું છે, તેના ઉપર આત્મા વિવેકથી હુકમ ચલાવે, અથવા પ્રીતિથી તેના ઉપર અમલ ચલાવે, અને લાભ થાય તેવી રીતે તેની કાળજી રાખે, તથા બેધતી સઘળી વસ્તુ પૂરી પાડે, તેમજ કૃપાદષ્ટિથી તેની સાથે વર્તે તો આત્મા અને શરીર એ બેના મળવાથી મનુષ્ય પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે. પરંતુ જો શરીર અમલ ચલાવવાને યત્ન કરે, અને વૃણાનું જોર વધારી પહેલાં બુદ્ધિને ખગાડે, અને પછી જિંઆ પ્રકારના ધ્રુષ્ટા અને વિવેકના ઉપર અંકુશ રાખવા માંડે તો શરીર અને આત્માનો સમાગમ યોગ્ય થશે નહીં; અને તેવી સ્થિતિવાળો મનુષ્ય મૂર્ખ રહેવાનો, અને દુઃખી થવાનો. આત્મા જ્યારે અમલ ચલાવી શકે એમ હોતો નથી ત્યારે તે સોજતી તરીકે ચાલી શકતો નથી. કાંતો તેણે શરીર ઉપર અમલ ચલાવવો બેધએ, અગર તો આધીન રહેવો બેધએ. ખરોખરીઆ તરીકે હોય તો કદી લાભ થાય નહીં.”*

પ્રકરણ ૫ મું.

આરોગ્ય.

જીવાત્મા એ મનુષ્યમાં ઉમદામાં ઉમદા ભાગ છે; પણ હાલની સાંસારિક સ્થિતિ જ્ઞેતાં તે શરીરની મારફત અને શરીરની સહાયતાથી જ કામ કરી શકે એવું છે. આપણા (ઇંગ્લાંડના) મોટા દેશી ગૃહસ્થ ફેરેડેએ પહેલા પ્રયોગ કરેલા તે ઉપરથી આના સંબંધમાં એક રમુજ દષ્ટાંત આપણને મળે છે. શરૂઆત માં તે રસાયનશાસ્ત્રીની દુકાનમાં કામ કરવા રહ્યો હતો. ત્યાંથી એક દિવસ એક ગ્રાહકને ત્યાં એને મોકલવામાં આવ્યો હતો તે વખતે તેના ઘરના ખાસમાં રાખેલા ઘંટડી તેણે વગાડી છતાં કોઈ તે સાંભળી શક્યું નહોતું. પછી ઘરમાં કોઈ છે કે નહીં તેની જાતે જોઈને ખાતરી કરવા સાફ કઠેરામાં તેણે પોતાનું માથું ઘાટ્યું અને તે ઉપરથી કઠેરાનો કંઈ ખાજુએ પોતે ખરેખરો છે એની તેને શંકા ઉત્પન્ન થઈ. આખરે વિચાર કરી તેણે એમ નિશ્ચય કીધો કે જે ખાજુએ માણસનું માથું હોય તે ખાજુ તરફ તે છે એમ ગણાય. પરંતુ તે સમયે પોતે ત્યાંથી ખસી જાય ત્યાર પહેલાં એકદમ ખાસજી ઉઘડ્યું અને કઠેરાની સાથે તેનો પગ દખાવ્યો. આ ઉપરથી માથું અને શરીરના બીજા અવયવોના સંબંધનું અસલ દષ્ટાંત ખરું છે એવી તુરતજ એને ખાતરી થઈ.

આપણી જીંદગીની હમણાંની સ્થિતિને લીધે આરોગ્યના વિષયને વિચાર કરવાની હાલ ખાસ જરૂર છે. આપણા ખાપ-દાદાઓ આપણા કરતાં વધારે મુદત શહેર ખહાર ગામડાંઓમાં ખુફી હવામાં અને ખેતીના કામમાં રોકાયેલા રહેતા. આપણે

તેમના કરતાં વધારે મુદત શહેરમાં જ ગોંધાયેલા રહીએ છીએ અને તેમના કરતાં વધારે વાર સુધી ઘરની અંદર, દુકાનોમાં અને કારખાનાઓમાં કામ કર્યા કરીએ છીએ; આપણા કામધંધા બેઠાં બેઠાં કરવાનો અથવા વાંકા વળીને કરવાનો છે, અને તે મગજ ઉપર તથા તાંતુ માળા ઉપર વધારે ભારે બોજો નાખે એવા પ્રકારનો છે. મોટા શહેરોમાં વસનારા લોકો તેમના ઘરડાવરડાઓ કરતાં ઓછા કૌવતવાન છે, એમાં ભાગ્યેજ શંકા ઉઠે એવું મને લાગે છે. લાંડન શહેરના ગરીબ વસ્તીવાળા ભાગોમાં અથવા સામાન ખનાવનારા કારખાનાઓવાળા બીજા કોઈ મોટા સ્થળમાં કોઈ પણ માણસ ફરવા જશે તો ત્યાંના સ્ત્રી અને પુરુષ ખંને ચૈતન્ય વગરના, ફીકા મ્હોડાવાળાં અને સંકુચિત છાતીવાળાં બોધને નક્કી તે અજાયબ થયા વગર રહેશે નહીં. વળી લોકોના આરોગ્યના રક્ષણ માટે જે સુધારા દાખલ કરવામાં આવે છે તે રોગી અને દુર્બળ મનુષ્યને હયાત રાખે છે, તેથી તે પણ એક પ્રકારે દહેશત ઉભી રાખનારા છે. સહેજ સંભાળ અને લક્ષ રાખવાથી તેમજ આરોગ્યના નિયમના મૂળતત્ત્વોનું કંઈક જ્ઞાન મેળવવાથી જે કારણો દૂર થઈ શકે એવાં હોય છે તે કારણોને લીધે રોગનું ઘણુંક સંકટ લોકોને ભોગવવું પડે છે.

છેક પૂર્વના જે સમયની હકીકત આપણને મળી આવે છે, તે સમયમાં પણ સુસ્ત રાજનીતિવેત્તાઓ આરોગ્યના વિષય ઉપર ઘણુંજ લક્ષ આપતા હતા. ‘નિરોગી શરીરમાં નિર્વિકાર મન’ એ સૂત્રની અગત્ય તેમને પૂરેપૂરી સમજાએલી હતી. આપણા આરોગ્યની સંભાળ રાખવી એ એક પવિત્ર ફરજ છે. મોઝીસ

ધર્મ સંબંધી જે ઉપદેશ કરતો હતો તેના પેટા ભાગમાં પોતે નક્કી કરેલા આરોગ્યના સંરક્ષણને લગતા નિયમનો સમાવેશ થયો હતો એવું કેટલીકવાર કહેવામાં આવે છે. મને લાગે છે કે આ કહેવું ભાગ્યેજ ખરું હોય. આટલું તો આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે બાહ્યજીવમાં રાજ્યના અને સાંસારીક તેમજ ધર્મ સંબંધી કાયદાઓનો સંગ્રહ છે. તેમ છતાં પણ આરોગ્યના નિયમો જો કે સર્વથા ધર્મના અંગ તરીકે કહી શકાય નહીં, તો પણ તેની લગભગ આવનારા હંમેશાં ગણાયેલા છે. “ શું જાણતા નથી કે તમારા અંતરમાં રહેલા પવિત્ર આત્મા (ધોસ્ટ) ના મંદીર રૂપે તમારું શરીર રહેલું છે ? આ તમને પરમેશ્વર તરફથી ખક્ષિત મળેલું છે, અને તમે પોતે તમારા પોતાના નથી એમ સમજવું.” * મધ્યકાળમાં શરીરને માટે જે તિરસ્કાર ખતાવવામાં આવતો તેના કરતાં ઇસ્લામના લોકોનો શરીર માટેનો પૂજ્યભાવ વધારે ડહાપણવાળો હતો. વળી ચીંધરાં અને ધૂળમાં કંઈ અંતરગુણ રહેલો નથી પણ ખરું જોતાં તેથી ઉલટું જ છે.

ત્રીકે લોકો “ શરીર કેળવણી તેમજ માનસિક કેળવણી એક સાથે તરીકે તેમજ અધ્યયનના વિષય તરીકે ગણતા હતા. તેમની સ્ત્રીઓ લાવણ્યમય ખેલો કરતી અને કેટલીકવાર તો કસરતી ખેલો પણ કરતી હતી. ખુદ્દી જગ્યામાં રહીને અને આરોગ્ય સચવાય તેવી રીતની જીવગીત ગાળીને પોતાના શરીરના ઘાટ તેઓ એવા સુંદર ખનાવતી હતી કે રૂપવતી સ્ત્રીઓ તરીકે તેઓ પ્રખ્યાત થઈ છે અને કોઈ પહોંચી શકે નહીં તેવા સનાતન નમૂના તરીકે ગણાય છે. ”

એક અસલનું સૂત્ર એવું જણાવે છે કે ઇશ્વરભક્તિ પછી સુઘડતા છે. વૈષ્ણવશાસ્ત્રમાં જે પ્રાચીન શાધા થયેલી છે તે આ જૂના વચનને પુષ્ટિ આપે છે એટલુંજ નહિ, પણ એવું કારણ સ્પષ્ટ સમજાવે છે, તેમજ એ પ્રમાણે હોવાનું કારણ શું તે બતાવે છે.

હાલનાં જ્ઞાનને આધારે આપણે જાણીએ છીએ કે ઘણાક રોગો પેશીઓની નિયમ વિરૂદ્ધ થયેલી સ્થિતિને લીધે મુખ્યત્વે કરીને થતા નથી, પણ બહારના જંતુઓને લીધે થાય છે; તેમ ઠાલેરા, શીતળા, અને ઘણું કરીને ખીજ રોગો એમને એમ પેદા થતા નથી, પણ તેના ખીજ આપણા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારેજ થાય છે. આ ઉપરથી આપણામાંજ સુઘડતા બેઠએ, એટલુંજ નહિ પણ આપણે રહેતા હોઇએ તે ઘર, આપણાં પહેરવાનાં કપડાં, આપણે પીવાનું પાણી અને આપણે શ્વાસ લઇએ તે હવા સ્વચ્છ અને નિર્મળ હોવાની ઘણીજ અગત્ય છે.

મનુષ્ય પ્રાણીનું શરીર એ ખરેખર એક સ્થાયી ચમત્કાર છે; મગજમાં જ્ઞાનનો જે અદ્ભૂત ભંડાર ભરેલો છે તેનોજ એક ક્ષણવાર વિચાર તો કરો? માંસના લોચા મગજની જે મરજી હોય તેની ખબર જે તે જગ્યાએ કેટલી ઝડપથી પહોંચાડે છે તેનો વિચાર કરો? સૂર જેમ્સ પેગેટે કહ્યું છે કે મહાવરા-વાળો વગાડનારો દર સેકન્ડે ૨૪ સૂર નીકળે એવી રીતે ‘પીયાનો’ (વિલાયતી વાદિત્ર) વગાડી શકે છે. દરેક સૂરને માટે મગજની ઈચ્છા તાંતુદ્વારાએ આંજળીઓને જણાવવી બેઠએ, અને આંજ-ળીઓ તરફની ખબર મગજને પાછી મળવી બેઠએ. પ્રત્યેક સૂર માટે આંજળીની ત્રણ ગતિ થાય છે; નીચે દાખવાની, ઉંચી કર-

વાની અને નિદાન એક ખાણ તરફ લેવાની, અને આ રીતે એક સેકન્ડમાં કમીમાં કમી ૭૨ ગતિ થાય છે. વળી આ દરેક ગતિ માટે મગજની ધ્રુવોને પ્રત્યેક વેળાએ પહોંચાડવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આ પ્રમાણે અમુક વેગથી, અમુક ખળથી, અમુક જગ્યાએ તે ધ્રુવો અચૂક રીતે પહોંચાડવાની હોય છે.

ત્વચા એ નાણુક અને ઘણા અમથી કરેલી ઇન્દ્રીય છે. એમાં લાખો છિદ્રો રહેલાં છે. શિરાઓ અને નસો, રગો તથા તંતુઓ લાંબાણમાં માઇલના માઇલ થાય એટલાં છે. ત્વચા વખતો વખત ખદલાયા કરે છે, અને તેનું પોતાનું કામ ખરાબર રીતે થાય તેને માટે તેની પૂરતી કાળજી રાખવાની અગત્ય છે, તેમ પુષ્કળ પાણીની પણ જરૂર પડે છે. વળી વાળ સાફ કરવાને ‘બ્રશ’ ની જરૂર પડે છે ને ઉપયોગ થાય છે. તેમજ ચામડીને ઘસીને સાફ કરવાની જરૂર છે. આ અદ્ભૂત ઇન્દ્રિયનું આરોગ્ય જાળવવા માટે તેનાં અંગે વપરાશમાં આવવાં જોઈએ.

મિલકતને હોળસન માટે કશું હતું તેમ ઘણાક દર્દીઓને માટે એવું કહી શકાય કે “આરામ એજ તેનો રોગ હતો.”

“હેનિએલ જે ખરફ અને આદપસ પર્વતથી તે કેમ્પેનિયાના મોજશોખથી નખખો થઇ ગયો હતો, તે લડાઇમાં લડવામાં શૂરવીર અને જીતો મેળવનાર પુરૂષ હોવા છતાં મોજશોખથી પોતે જીતાઇ ગયો હતો.” *

સર્વે ઇન્દ્રિયોથી નિર્દોષ આનંદ ઉપજે છે ખરો, પરંતુ આપણે તેને વશ થઈએ છીએ તો જૂના વખતની સાઈફની

માફક સંસારના ખરાબા ઉપર અથડાવીને તથા તેના વિમળમાં નાખીને આપણા નાશ કરે છે. અને આપણને પાયમાલ કરી નાખે છે. ખોરાકમાં ચુક કરવાથી આપણે કેટલાક રોગો વહોરી લઈએ છીએ. ઉત્તરના દેશોની પ્રજાને ખરાબ કરનાર જે ‘આલ-કાહોલ’-મઘાઈ-તેના પર્યાય તરીકે ઘણી વાર પેય-પીવાના પદાર્થ-એ શબ્દ વપરાય છે. મઘાઈ કેટલીક વાર અસરકારક દવા તરીકે ઉપયોગી છે ખરો, પણ એક વાર એનો સ્વાદ લાગે છે કે પછી તે છૂટતો નથી, અને આપણા, ^૧ ખાંધવાના અર્ધા પાપકર્મ દુઃખ અને સંકટના કારણરૂપ તે છે. નિર્દોષ અને નિર્મળ ખિચારાં પાણીએ કાઢીને પણ પાપકર્મ કરવાને પ્રેરણા કીધી નથી, પરંતુ ગુન્ડો એ લગભગ એકત્ર થયેલો મઘાઈ કહીએ તો ચાલે. ચાહુદીઓની એક અસલ ઠહેવત પ્રમાણે “સેતાન (કળી) જ્યાં તે જાતે જમી શકતો નથી ત્યાં તે દાડને મોકલે છે.

“દૈત્ય (કળી) એક વાર ઘરની અંદર દાખલ થાય છે અને ખારણાની અંદર ઉભો રહે છે કે ત્યાં પછી શાન્તિ, આશા, ઉમેદ અને હરખ જરાવાર પણ થોભતાં નથી.” ^૨

ખિંનની કહે છે કે “દાડ પીવાથી હાથ મુજ છે, આંખમાં પાણી ભરાયા કરે છે. રાત્રી ખેંચેનીમાં કાઢવી પડે છે, નકારાં સ્વપ્નાં આવે છે, સવારમાં મ્હોંમાંથી ખરાબ વાસ નીકળે છે, અને ખીજી બધી વસ્તુ તદન ભૂલી જવાય છે.” સર વૉલ્ટર રેલે આ ફકરાનો ઉતારો કરી વધારામાં જણાવે છે કે, “જને

દાડ પીવાની લત પડી હોય છે તે કાંઈ પણ વાત ગુપ્ત રાખી શકતો નથી તેથી તેનો કાંઈપણ ભરોસો રાખતો નથી. દાડ એ માણસને પણ ખનાવે છે એટલું જ નહિ પણ તેને દિવાનો ખનાવી દે છે; અને જો તેને દાડ બહારો હશે તો તારી પોતાની બી, તારાં છોકરાં અને તારા મિત્રો તને ધિક્કારશે.”

દાડ પીવાની ટેવને વખોડનારાં કેટલાંક લખાણ શૈક્ષણિકોએ ઘણી ઉત્તમ ભાષામાં કરેલાં છે.

“ ઘણી અફસોસની વાત છે કે પોતાના મગજને ચોરી લઈ જવાને સારૂ માણસ પોતાના મ્હોમાં સત્રુને મૂકે છે. ઘણાજ ખેદની વાત છે કે હર્ષ, મોજ, રંજરાગવાળી મીઠાણી અને વખાણ વડે આપણે માણસના પણ સમાન બની જઈએ છીએ.”

“ હમણાં સારી સમજવાળા માણસ હોઈએ, ધીમે ધીમે મૂખ બનીએ અને પછી તુરંતજ પણ બનીએ.” આમ થવામાં પણ ખરેખર પણને આપણે અન્યાય આપીએ છીએ.

આથી ઉલટી રીતે મિત્રપાનનો ખદ્દો કેટલો કિંમતી છે તે તપાસો.

“ જો કે હું ઘરડો દેખાઉં છું તોપણ શરીરે મજબુત અને હુબ્બુટ છું; કેમકે મારી જીવાનીમાં મેં મારાં શરીરમાં લોહીની સાથે ગરમ અને તોફાન કરાવે એવો દાડ કદી ભેળવ્યો નથી.....તેટલા માટે મારી ઉંમર હુબ્બુટ શિયાળાના જીવી ગાંઠવાળી પણ લાભકારી છે.” ૧

આકટાપણના ગેરલાભ ઘણી જગ્યાએ વર્ણવ્યા નથી અને તે વિરુદ્ધ ઘણા લખાણ નથી એના સંબંધમાં કેટલીક-વાર આશ્ચર્ય દર્શાવવામાં આવેલું છે; પરંતુ તે ત્રંધ ગરમ દેશમાં લખાયેલા હોય તે આપણે યાદ રાખવું જોઈએ. આકટા-પણ એ થંડા પ્રદેશનો ખાસ દુર્ગુણ છે. તેમ છતાં પણ સોલોમને તેને વખોડેલું છે.

દુઃખી કોણ છે? અસોસમાં કોણ છે?
હાઝાઈઓ કોણ કરે છે? લવારો કોણ કરે છે?
કારણ વગરના ઘા કોને લાગે છે? આંખો કોની લાલ
ચોળ થાય છે?

જો આંખો વખત સુધી દારૂ પીધા કરે છે તેને ઉપર જણાવ્યો તેવો અનુભવ થાય છે.

જો આંખો દારૂ પીવાની જોળ કરે છે તેને આ પ્રમાણે કાઢાય છે.

દારૂ જ્યારે લાલચોળ રંજનો હોય છે, પ્યાલામાં ઠાઠેલા હોય તે વખતે તેનો જે રંજ હોય છે તેના ઉપર તારે નજર કરવાની નથી.
... આખર સરવાળે તે સાપની માફક કરડે છે, અને ઝેરી સર્પના જેવા ડંખ મારે છે. ” ૧

આકટાપણનો દુર્ગુણ ઘટતો જાય છે, એવી આશા રાખવાને કેટલાંક કારણ હાલ જણવામાં આવે છે. માનસિક ઉલ્લેખ અને રોકાણને માટે વધારે વધારે મળતી તકો, સંઘીતવિધા પ્રાપ્ત કરવાની વધારે સરળતા, ચિત્રો, છબીઓ અને પુસ્તકો જેવા

વાંચવાને વધેલી અનુકૂળતા, અને આપણા લોકોનાં વધારે માનને યોગ્ય તેમજ સવડવાળાં સુરે, એ બધાને લીધે લોકોનું મન ઘાટ વધારે પીવા ઉપરથી ખસતું જઈ મિતપાન તરફ તેમની વૃત્તિ થતી જઈ છે ને થતી જાય છે.

પણ મહાર્કના ગેરફાયદા ઘણા મશહુર છે, તોપણ હદ કરતાં વધારે ખાધાના ગેરફાયદા પણ ઘણા સાધારણ છે. ઘણું કરીને સેંકડે નેવું માણસ ભૂખ હોય છે તે કરતાં વધારે ખાય છે. તેમજ તેમના શરીરના પોષણાર્થે જરૂર હોય છે તેના કરતાં વધારે ખાય છે. કોઈ કોઈ વખત મિજબાની કરવામાં આવે તો તેની હરકત નથી. હરહમેશ હદ કરતાં વધારે ખાવું ને પેટમાં ભાર કરવો તે નુકશાનકર્તા અને શરીરને નાકાવતકર્તા છે. જોઈએ તે કરતાં ઘણું વધારે ખાવું એ તો સહેલું છે, જોઈએ તે કરતાં ઓછું ખાવાની તો ધાસ્તી જ નથી.

મિતતા એ જીંદગી પર્યંત રાખવાની જરૂર છે. “ખંડે જોતાં જ્ઞાન અને કૌવત એ બન્નેને સોનાની માફક શુદ્ધ કરવાની સાથે તે બન્નેની કિમ્મત તે (મિતતા) દશ ગણી વધારી દે છે, અને કૌવતની સાથે નમ્રતાને ઉમેરવાથી તેમજ આવેશ-જુસ્સાની સાથે મિતપણાને ઉમેરવાથી કાર્યમાં ફતેહ મેળવવાનો મોટામાં મોટો ધૂપો ભેદ સમજાય છે. ”

મિતાહાર અને મિતપાન એ નખખાઈ નથી પણ એક પ્રકારનું ખજ છે; આપ અખત્યાર અને આત્મસંયમનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. જમતાં ઘણીજ વાર લગાડવી નહીં, પરંતુ ખાવા દોડાદોડ પણ કરવી નહીં જોઈએ. એમ કહે છે કે જમીને હમેશાં જરા ભૂખે પેટે ઉઠવાની ટેવ રાખવી. જો પેટ ભરેલું હશે તો

મગજ કામ કરી શકતું નથી. “જમ્યા પછી થોડી વાર આરામ લો” એ એક સારો નિયમ છે. “મારીને નાશી જવું ને બાધને સુધ જવું,” એ કહેવત આને અનુસરતીજ છે, પરંતુ બે વખતના જમણુના વચલા વખતમાં આરામ લેવાની જરૂર પડે એટલું બધું ખાવાની તમે ટેવ રાખશો તો તેવા પ્રકારની જીંદગી ખરેખર શોચનીય છે. શરીરમાં પ્રાણ રહે તે માટે ખાવાનું છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. ખાવાની ખાતર જીવવાની આશા રાખવી નહોં જોઇએ. ખાતાં ઘણી વાર લગાડવાની ટેવ રાખનારાની જીંદગી ટુંકી જ હોય છે.

જંગલી લોકો વૈદું કરવાનું શીખે છે ત્યારે શરૂઆતમાં તેઓ અપવાસ કરે છે. આથી તંતુમાળાનું કામ ઘણી ચપળતાથી ચાલે છે અને તે ઉપરથી તેઓ અંદરથી કંઈ પ્રેરણા થઇ હોય તેનું સમજે છે. આ પ્રમાણે તેઓ કેટલીક વાર હદ ઉપરાંત પ્રયોગ કરે છે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ આ પ્રમાણે અજમાવી જોનારની ખાતરી થશે કે ખોરાક કમતી ખાનારો માણસ મૌનસિક ઉદ્વેગ વધારે સારી રીતે કરી શકે છે.

માફકસર ખોરાક ખાધો હોય છે તે માણસનું હૃદય પણ ચપળતાથી કામ ચલાવી શકે છે, વધારે ખોરાક ખાવાથી ઉદાસ વૃત્તિ થાય છે, અને બીજા બધા રોગોને લીધે જેટલું દુઃખ માણસને થાય છે તેટલું દુઃખ એકલા અજીર્ણથી જ ઘણા માણસને થાય છે.

એકત કહે છે કે, “ખોરાકની મુખ્ય ખાખતમાં એકાએક ફેરફાર કરવામાં ઘણા સાવધ રહો. આ પ્રમાણે કરવાની જરૂર પડે તો બીજા પદાર્થો તેની સાથે ફાવે તેવાંજ રાખવા. વળી જમતી વખતે તેમજ ઉંઘતી વખતે અને કસરત કરતી વખતે

ખુલ્લા મનના અને ખુશ મિજાજમાં રહેવું જોઈએ. આયુષ્ય વધા રવાનો ઉત્તમ રસ્તો આજ છે.”

એખનૈશી કહે છે કે “તન્દુરસ્ત રહેવાની તમારી ધૃષ્ટિ હોય તો તમારે રોજ ૬ પેન્સ (ચાર આના) ઉપર ગુજરાત કરવાની અને તે તમારે પોતેજ પેદા કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.” આ ડહાપણવાળા વચનમાં થોડા શબ્દોમાં ખોરાક અને કસરત બંનેના સંબંધમાં અગત્યની ખાખતોનો સમાવેશ થયેલો છે. છ પેન્સમાં હાલના સસ્તા કાળમાં જરૂર પૂરતો અને સારો ગુણકારી ખોરાક તમે ખરીદ કરી શકશો; પણ તેટલામાં તમે દારૂ પી શકો તેમ નથી, તેમ જ જરૂર કરતાં વધારે ખાઈ શકો તેમ નથી. શરીર કસવાની જરૂર પણ તે ખાસ બતાવે છે.

હાલની આપણી સ્થિતિ જોતાં ખુલ્લી હવામાં જે વખત બાળવામાં આવે તે ગુમાવેલો ભાગ્યેજ ગણાય. આવો વખત જીંદગીના ખરા ઉપયોગમાં ગાળેલો ગણાશે એટલુંજ નહીં પણ ખરું જોતાં તેથી જીંદગી લાંબી થશે અને તમારું આયુષ્ય વધશે. રોમન લોક પણ ખુલ્લી હવાના ફાયદા સારી રીતે સમજતા હતા એવું જણાય છે. તમે ઘરની બહાર જાવો વખત રહેશે તે જરૂરના કરતાં વધારે છે એવું ભાગ્યેજ ખનશે.

ઘાંટા પાણી એ તાજી હવાના જેટલુંજ અગત્યનું છે. શરીરની અંદર અને બહાર પુષ્ટળ પાણીનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે, અને ઠંડુ પાણી ખમી શકાય તો તેનો ઉપયોગ વધારે સારો છે. દાંત સાફ રાખવા જેવી ખાખતો હલકી અથવા નજીવી દેખાય છે, પરંતુ શરીરના સુખને માટે તે જાણી અગત્યની સમજવાની નથી.

શરીરનું આરોગ્ય ખરૂં જોતાં દવાથી જળવાતું નથી, પણ ટેવ અને ખોરાકના ઉપર તેનો ઘણો આધાર છે. આપણા વડવાઓ રોજ દૂર રાખવાને સારૂ દવા લેતા હતા. કોલેજ ઓફ ફિઝિશિયન (ડાક્ટરોની સમાજ) અને ખેઠન સુદ્ધાં દવાઓની ભલામણ કરતા હતા. તેમ છતાં પણ તે મોટી ભૂલ હતી. આવી ખોટી સમજ ઉપર લોકે ‘પહેલવહેલું લોકોનું’ લક્ષ્ય ખેચ્યું હતું. વૈષ્ણવશાસ્ત્રે એ નામ ઉપરથીજ દવાઓનો ઉપયોગ કરવાનો ઉદ્દેશ સમજાય છે. પરંતુ આપણે વિચારીને વિવેકથી વર્તીશું તો આપણે પાછળ ઘણાજ થોડો ખર્ચ કરવાની જરૂર રહેશે.

કુદરતને તેને પોતાને રસ્તે કામ કરવા દો અને તેમાં અડચણ નાખો નહીં. કુદરતથી જે પ્રમાણે ચાલતું હોય તે પ્રમાણે ચાલવા દો. નેપોલિયન કહે છે કે, “વ્યવહારના ચાલુ નિયમથી ઉલટું વર્તન રાખો નહીં; તે નિયમને છૂટથી પોતાનો અમલ ચલાવવા દો. આમ થશે તો તે આપધના કરતાં વધારે સારૂ કામ કરશે.”

પુષ્કળ હવા, પુષ્કળ પાણી, ખોરાકમાં મિતાહાર આટલું હોય તો આપણે ઘણાખરા આરોગ્ય અને કૌવતનો આનંદ ભોગવી શકીએ, અને મોટી જિંમરે પહોંચ્યા પછી પણ જીવાનીનો જીસ્સો જાળવી રાખી શકીએ.

પરંતુ આરોગ્ય એ ફક્ત શરીરના સંબંધમાં તપાસવાનું નથી. ક્રોધ, ચીદ, શોક અને ખીઠ એ માણસની શક્તિને નાશ કરનારાં કેટલાંક સાધનભૂત કારણો છે; અને એથી ઉલટી રીતે આનંદી સ્વભાવ, ઉલ્લાસવૃત્તિ અને મનની શાન્તિ-નિવૃત્તિ-એ આરોગ્યનાં મુખ્ય અને આવશ્યક ભાગ છે.

એવું કહેવાય છે કે હાસ્યના દેવના સ્મરણમાં તેનું નાનું ખાવણું ભાષકરંગસે સ્પર્ધાના લોકના ભોજનના દરેક ઓરડા

માટે અર્પણ કીધું હતું. બંદન કહે છે કે, “ઘણા લોકો વૃદ્ધ થતાં સુધી જીવી શકે ખરા, પરંતુ તેઓ ગર્વ અને ચીઢને લીધે વહેલા મરે છે.” બંદનનું આ કહેવું તેના પોતાના દેશી ખાંધવાને માટે હતું, પરંતુ તે ખીજા લોકોને પણ લાગુ પડે છે.

જ્યારે આપણો મિબજ ઠેકાણે હોતો નથી ત્યારે આપણા તંતુઓ ઉપર બહારની વસ્તુઓ દબાણ કરે છે અને ઘણીજ નજીવી અડચણો—અગવડો—મોટી આફતનું રૂપ ધારણ કરી દે છે. આનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે આપણને આવે વખતે આરામ અને તાજા હવાની જરૂર છે.

ખાળકો ઉપર હદ કરતાં જાહે ખોજો નાખ્યાની હકીકત તેમજ પાકી ઉમ્મરના લોકો કામ કરી કરીને મરી જાય છે એ ખબર આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ. ઘણીક ખાખતમાં તો શુદ્ધ મનથી કરેલું કામ શરીરને હાનિકર્તી નથી, પરંતુ આવેશ, જુસ્સો, પજવણી અને ચિંતા એ ત્રણથી શરીરની ખુવારી થઇ જાય છે. સારા તથા મહેનતના કામનાં કરતાં આળસ અને કુ-છંદથી ઘણા માણસ મરી ગયા છે. સ્નાયુઓને કસવાની જમ જરૂર છે તેમ મગજને કસવાની પણ જરૂર છે. સવારમાં વહેલા ઉઠવાનો તમે મહાવરો રાખશો, મિતતા રાખવા માંડશો, અને વિવેકવાળી ટેવ પાડશો, તો કામ, સખત કામ પણ, જો તે હદ ઉપરાંતનું નહીં હશે તો, તે તમને કંઈ પણ ઇજા કરવાને બદલે વધારે ગુણ કરશે.

આપણામાંના ઘણાઓને કોઈ કોઈ વખત પણ હંધ વગરની સ્થિતિ ભોગવવી પડે છે. આવી સ્થિતિ બેશક ઘણી ઉદાસીનતા ઉત્પન્ન કરે છે. કંઈ મોટી વિપત્તિ માથા ઉપર જાણે

આવી પડી ન હોય એવું આવે વખતે લાગે છે; કાંઈ સહેજ-સાજ અડચણ કે હરકત આવી પડે તો ખીજે પ્રસંગે જ દૂર કરવા આપણે આનંદ માનીએ છીએ, તે આવે પ્રસંગે મહાભારત થઈ પડે છે. દરેક આનંદ આપનારી કે ખુશ કરે એવી ખાખત ઉપરથી મન જાણે દૂર જતું રહે છે અને ગઈ ગુજરી કંઈ વાત ખગડી હોય અગર કંઈ વાત કદાચ ખગડી જાય તેના વિચાર મનમાં ઘુટાયા કરે છે. આમ છે તો પણ નિરાશ થવાનું કારણ નથી; નિદ્રાનો અભાવ થવાથી કોઈ માણસ મારા જાણુવા પ્રમાણે કદી મરી ગયો નથી. પણ આટલું તો વિશેષ કરીને યાદ રાખવું કે કંઈ લાવવાની દવા પીવી નહીં; આમાંજ ઘણા નુકશાનનું કારણ રહેલું છે. જમ અને તેમ ઘરમાં કમી વખત રહો અને ખહાર વધારે વખત રહો; જ ખનાવ અને તેના ખહુ વિચાર કર્યો કરવો નહીં, પણ થવા કાળ હશે તે થશે એવું મનમાં ધારી રાખવું; આ પ્રમાણે કરશે તો ખાતરી રાખજો કે નિદ્રાનું સુખ તમને કોઈ દિવસ પાછું મળશેજ. નિદ્રાનો અભાવ લાંબી મુદત ટક્યો નહીં હશે તો તેના ખદલો ઘણે અંશે તમને મળશે; કારણ કે નિદ્રાના સુખની અર્ધી કિમ્મત પણ આપણે સાધારણ રીતે જાણી શકતા નથી, તે આમ થવાથી તમારા સમજવામાં પાકું આવશે.

શરીરના ઘણાક રોગોનું મૂળ કારણ મન માલમ પડે છે. વૈષ્ણવશાસ્ત્રીઓએ દક્ત શરીર સંબંધી લક્ષણોનો વિચાર કરવાનો નથી, પરંતુ નીચેની લીટીઓમાં જણાવેલા પ્રકારનો ખનાવ ઘણી વાર તેના જોવામાં આવશે અને તે ઉપરથી શું કરવું તેના તેને ખ્યાલ કરવો પડશે—

“રોગી ! મનની શું તું સારવાર કરી શકતો નથી ? મૂળ ઘાલેલો શોક યાદાસ્તમાંથી ઉઘેડી શકશે નહીં ? મગજમાં જે પીડાની લાગણી થઇ આવી હોય તો તે દૂર કરી શકાશે નહીં ? અને કોઇ સારા વિચારો કરાવે તેવા ઉત્તારવડે મનમાં ભરાયલી અને અંતઃકરણને ભારરૂપ લાગતી ભયંકર ખાખત કાઢી નહીં નંખાય ?”+

વળી આરોગ્ય એ સુખનું એક મોટું કારણ—અંગમૂત છે એટલું જ નહીં, પણ કામ સાથે થવાને તે જરૂરનું છે. આરોગ્ય ગુમાવવું એ નુકશાનકારક છે એટલું જ નહીં, પણ તે એકલ-પેટાપણું ગણાશે.

હૃદય કરતાં વધારે મહેનત કરવામાં આવે તો સાથે કામ થવું અશક્ય છે અને કંઈ નહીં તો આપણાથી થઇ શકે તેવું ઉત્તમ કામ તો કરવું અશક્ય જ છે. હૃદય કરતાં વધારે પ્રયાસ કરવો એજ પદ્ધતિજ ખોટી છે; કેમકે એવી રીતે કરેલાં સ્વર્ણ કામના ખદલામાં પાછળની વધારે નિવૃત્તિ અને આરામની જરૂર પડવાનીજ; પરંતુ આ ખાખત લક્ષમાં ન લઇએ તો પણ આવી રીતે કરેલું કામ ઉત્તમ પ્રકારનું હોવાનું નહીંજ; તેમાં ચિડિ-યાપણું અને નળજાઈની નિશાની જણાઇ આવવાનીજ; તેમાં વાપરેલો વિવેકબુદ્ધિ સારી હોવાની નહીં, જે તે કામ ખીજ કોઈની સાથે રહીને કરવાનું હશે તો તેની સાથે તકરાર અને અણખનાવ થવાનો ઘણો સંભવ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ ચિત્રનું ખોખું કાઢવાનો યત્ન કરશે તો તેને તુરંત જણાશે કે તેનો કામ સ્થિર રહેતો નથી અને તેના ઉપર તે અરાખર અંકુશ

રાખી શકતો નથી. આ પ્રમાણે થાય તે કદાચ સ્નાયુના થાકને લીધેજ થાય છે એમ નથી, પણ મજબૂતતાં તુના થાકને લીધે થાય છે. મહેનત કરવામાં આવે તેમાં આનંદ મળવો જોઈએ અને તેવો આનંદ મેળવવાને માટે આપણે એક સરખી રીતે ઉદ્યોગથી અને ઉત્સાહ સાથે કામ કરવું જોઈએ, પણ સતત તેજ કામ કરવું નહીં અને ખોરાક તથા આરામને, વ્યાયામ તથા તહેવારને વિસારી દેવાં નહીં.

શરીરની તન્દુરસ્તી પોતાનાં કૃત્યોને લીધે ખજડેલી હોય છે ત્યારે જ નખળાપણું અને હલકું વલણ તેવી સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે ખાસ જણાઇ આવે છે. આથી ઉલટી રીતે કેટલાક માણસ પોતાના કંઈ દોષને લીધે નહીં, પણ જન્મથીજ દુખી અવસ્થા ભોગવે છે. આવાં દુઃખ જેના ઉપર આવી પડેલાં હોય છે, તેને શરીરની નખળાઇનો ખદલો તેની ખુદ્દિ નિર્મળ ને તેજસ્વી ખનાવીને કુદરત પોતે આપતી હોય એવું ઘણી વાર માલમ પડે છે. તેમના આનંદી સ્વભાવ અને ઉદ્ધાસવૃત્તિનો દાખલો આપણે આરોગ્ય ભોગવનારાઓએ લેવાનો છે એટલુંજ નહીં, પણ દુઃખમાં દિવસ કાઢેલા હોવાથી તેઓ જાંચી પદવી ભોગવે છે, અને લોકોમાં પૂજ્ય મનાય છે, એવું જણાય છે.

પ્રકરણ ૬ કું.

સાર્વજનિક કેળવણી.

જેના દાખલા મળી આવે છે એવા જૂનામાં જૂના વખતથી ડાહ્યામાં ડાહ્યા માણસોએ કેળવણી-વિદ્યાની અગત્ય ખતાવી આપેલી છે.

હિતોપદેશમાં કહેલું છે કે—

न चौरहार्यं न च राजहार्यम् । न भ्रातृभाज्यं न व भारकारि ॥
व्यये कृते वर्द्धत एव नित्यम् । विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥

(સર્વ પ્રકારના ધનમાં વિઘાડપી ધન એ મુખ્ય છે; કારણ કે તે ચોરથી ચોરાઈ જાય તેવું નથી, તેમ રાજથી પણ લઇ લેવાય તેવું નથી; ભાઈઓમાં ભાગમાં વહેંચાય તેવું નથી, તેમ બેભાઈપ થાય તેવું નથી; વળી તે જમ જમ ખરચીએ તેમ તેમ તેમાં હિંમેશાં વધારો થતો જાય છે.)

પ્લેટો કહે છે કે ‘સારામાં સારા માણસ કોઈ વખત પણ મેળવી શકે તેવી ઉત્તમ વસ્તુ તે વિદ્યા છે.’

મોન્ટેઇને સામાન્ય રીતે કહ્યું છે કે ‘અજ્ઞાનતા એ દુઃખનું મૂળ છે.’

કુલરે કહ્યું છે કે ‘મોટામાં મોટું દાન એ વિદ્યાદાન.’ *

અજ્ઞાનતાવાળી જીંદગી હિંમેશાં સરખામણીમાં સુસ્ત જીંદગી નીવડે છે. માણસને ફક્ત નિર્વાહને અર્થ નહીં પણ જીંદગીના

* કુલરના વર્ણન.

એક સાધન તરીકે જ્ઞાનની જરૂર છે, એવું કહેવામાં આવેલું છે તે બરોબર છે.

પેટારકે કહ્યું છે કે બીજી બધી બાબત કરતાં વધારે દરકાર જે બાબત માટે તે રાખતો હતો તે વિદ્યા મેળવવાની હતી. વળી લોર્ડ સેના મહોમાં નીચેના જે શબ્દો શેક્સપીયર કવિએ મૂકેલા હતા તે ઘણું કરીને તેના પોતાનાજ વિચાર હતા—

“અજ્ઞાન એ પરમેશ્વરના તરફનો શ્રાપ છે; જ્ઞાન એ પાંખ છે કે જે વડે ભીડીને સ્વર્ગ તરફ આપણે જઈ શકીએ છીએ.” સોલોમને એક સુંદર પદ્યમાં જણાવ્યું છે કે—

“જે માણસ ઉહાપણુ મેળવે છે અને જે માણસમાં સમજ આવે છે તે સુખી છે; કારણ રૂપાના વેપાર કરતાં તેનો વેપાર વધારે સારો છે અને ચોક્ખા સોનાના કરતાં તેમાં મળતો ફાયદો—નફો—વધારે સારો છે.

ઉહાપણુ એ માણેકના કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે અને જે જે ચીજની તમને ઈચ્છા થાય તે સઘળીને આત્મી સાથે મુકાબલો થાય તેમ નથી. દિવસની લાંબાઈ એ તેના જમણા હાથમાં રહેલી છે અને તેના ડાબા હાથમાં પૈસા ને માન રહેલાં છે. તેના રસ્તા એ આનંદના રસ્તા છે, તેમ તેના સઘળા રસ્તા શાન્તિના છે.”^૧ અને વળી—

“ઉહાપણુ એ મુખ્ય બાબત છે, તેટલા માટે ઉહાપણુ મેળવ અને બીજું બધું તું મેળવે છે તેની સાથે સમજ પણ મેળવ.”

આમ છતાં પણ લાંબી મુદત સુધી લોકોમાં આથી ઉલટો અભિપ્રાય ચાલતો હતો અને ખાસ કરીને કન્યાઓના સંખ્યામાં તેમ હતું. એક જર્મન કહેવત એવી છે કે 'લુગડાં મૂકવાનું' કબાટ એજ ઓઝોની લાયબ્રેરી (પુસ્તકશાળા) છે.' અને એક કેન્ચ કહેવત એવી છે કે 'કન્યાઓને ચાર ઇવિંગલિસ્ટો' અથવા ચાર દિવાલની અંદરજ રાખવી એમએ.' એક તરફથી ગરીબ લોકોને અને બીજી તરફથી શ્રેષ્ઠ લોકોને કેળવણી સાથે કંઈ પણ સંખ્યા નથી એવા વિચાર પ્રચારમાં હતા, તેને ઘણાં વર્ષ અર્થાં નથી.

એ દરેક માણસ વાંચતાં શીખશે તો આ દુનિયામાં હાથની મહેનતવાળું કામ કરનાર કોઈ જડવો મુશ્કેલ પડશે, એવા વિચાર પ્રત્યક્ષપ્રમાણ તરીકે ડા. જોન્સન જેવા સુગ અને સારા માણસે દર્શાવ્યા હતા. ડા. જોન્સન વિદ્યાના સંખ્યામાં મોટો આધાર ગણવા યોગ્ય પુરુષ હતા, અને તેથી અમનું પ્રાદેશ કેટલું છે તે તેના ખ્યાલમાં આવ્યું નહોતું.

પ્રથમની સ્થિતિ આવી હતી. ત્યાર પછીની સ્થિતિમાં એવું ગણવા માંડ્યું કે ધંધા ચલાવવાને સાફ દુનિયાના વ્યવહાર સાથે કેળવણીને ખાસ સંખ્યા છે. પોતાની હાલત જેવી હોય તેના કરતાં વધારે ઊંચે દરજ્જે છોકરાંઓ પહોંચી ન જાય તે ઉપર લક્ષ આપવાની જરૂર છે, એવું આ વખતે ધારવામાં આવતું હતું. ગરીબનાં છોકરાંઓને વાંચન અને ગણિત એ ત્રણનીજ ફક્ત જરૂર છે; વાંચન અને લેખન પોતાના ધંધાના

સંખંધમાં કામ પડે તેને માટે અને ગણિત હિસાબ રાખવાને સારૂ ઉપયોગી છે એમ સમજવામાં આવેલું હતું.

આવા વિચાર પ્રત્યેક વેપાર ધંધાના માણસોનો થયો હતો. હાઈ એડ્ડન માટે એવું કહેવાય છે કે લન્ડનમાં જ્યો મૂર્ખમાં મૂર્ખ સરાફો હતા તેમને પોતાના કરતાં કમી મૂર્ખતાવાળા તેણે પસંદ કીધા હોત તો તેઓ તેના હિસાબમાં ગોટાળો કરત, એવી તેને દૃષ્ટિ રહેતી હતી. (હાલના સરાફો-એ-કના માણસો-કરતાં આ ઉપર જણાવેલા સરાફો તદ્દન જૂદા જ પ્રકારના હોવા બેઠ્યો.) હેઝલીટનું કહેવું એવું હતું કે કોઈ પણ ધંધામાં પડનારા છોકરાને કંઈ પણ શીખવવું નહીં બેઠ્યો. તે જણાવતો કે, ધંધા સિવાય બીજી કંઈ પણ વિચાર મનમાં હશે નહીં તો તે માણસ ગમે તેવો હશે તોપણ પૈસા કમાઈ શકશે. '

આ હઠીકત બીજી સ્થિતિની હતી.

હાલમાં આપણે કેળવણી આપવાની હિમાયત કરીએ છીએ, તે ફક્ત માણસ સારો કારીગર થાય તેટલા માટે નહીં, પણ કારીગર સારો માણસ થાય તેટલા માટે છે. 'જે માણસ સાળા સ્થાપન કરે છે, તે કેદખાનું બંધ કરે છે,' એવું વિક્ટર હ્યુગોએ કહ્યું છે તે વાજબી છે. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના એક રાજનીતિવેત્તાએ કહ્યું છે કે 'આપણાં ઘણાં છોકરાં ગરીબ માણસને ત્યાં જન્મેલાં હોય છે, પણ તેઓ અજ્ઞાન સ્થિતિમાંજ ન રહે-મોટા થાય તે વખતે અજ્ઞાન ન રહે-એ બાળતની આપણે સંભાળ રાખીએ છીએ.' ઇંગ્લંડમાં આપણે પણ કેળવણીની અગત્ય હવે સમજવા માંડી છે. ગ્રામ્ય પ્રજાના સંખંધમાં એ કવિએ નીચે પ્રમાણે લખ્યું

હતું. તે હવે લાગુ પડતું નથી.

‘.....જુદા જુદા સમયની અનેક ખાખતોથી ભરપૂર એવો જ્ઞાનાનો ભંડાર તેમના સમક્ષ કદી ધરવામાં આવ્યો નહોતો. અત્યંત દારિદ્ર્યને લીધે તેમના ઉમદા જીવન દબાઈ ગયા હતા, તેમજ તેમને આનંદી આત્મા તેને લીધે ઠંડો થઈ ગયો હતો.’

‘કલ્ચર અને એનાર્કો’ (કેળવણી અને આંધાધુંદી) એ નામના પોતાના ગ્રંથમાં મેથ્યુ આર્નોલ્ડે લખ્યું છે કે, કેળવણી અને મધુરતા અને વિશેષ જ્ઞાન એ બધું ઢમઢાલ ને માંડે પોલ નેવું છે, એવી સમજવાળા માણસો હજી ઘણાં છે, પરંતુ આ લખાણ સન ૧૮૬૯ ની સાલનું છે.

સને ૧૮૭૦ કે જે વર્ષમાં ‘એજ્યુકેશન એક્ટ’-કેળવણીને લગતો કાયદો-પસાર થયો હતો, તે વર્ષ આ દેશના (ઇંગ્લંડના) સાંસારિક ઇતિહાસમાં ઘણાજ નામાંકિત કાળ હતો. સને ૧૮૭૦ માં તે વખતે અહીંની પ્રાથમિક કેળવણી આપનારી શાળાઓમાં ૧૪૦૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરતા હતા. હમણાં તેમની સંખ્યા ૫૦,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત છે. આનું પરિણામ શું થયું છે ? પહેલાં ફોજદારી ગુન્હા સંબંધી હકીકત તપાસીએ. સન ૧૮૭૭ સુધી કેદખાનામાં પડેલા લોકોની સંખ્યામાં વધારો થતો જણાયો હતો. તે વર્ષમાં તેમની સરાસરી સંખ્યા ૨૦,૮૦૦ હતી. ત્યાર પછી તે એક સરખી રીતે ઘટી છે, અને હાલમાં ફક્ત ૧૩,૦૦૦ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે સંખ્યામાં લગભગ એક તૃતીયાંશનો ઘટાડો થયો છે. પરંતુ આની સાથે એ જોવાનું છે કે ઇંગ્લંડની

વસ્તીમાં એક સરખી રીતે વધારો થતો ગયો છે. સને ૧૮૭૦ પછી તેમાં એક તૃતીયાંશનો વધારો થયો છે. જે આપણા ગુન્હેગારો તેજ પ્રમાણમાં વધ્યા હોત તો હાલમાં તેમની સંખ્યા ૧૩૦૦૦ ને બદલે ૨૮,૦૦૦ એટલે બમણી કરતાં વધારે હોત. આ પ્રમાણે હોત તો પોલીસ અને ક્રેદખાનાઓનો ખર્ચ ૪૦,૦૦૦૦૦ પાડીન્ડને બદલે ૮૦,૦૦,૦૦૦ પાડીન્ડ થાત. તરણ ગુન્હેગારોની સંખ્યામાં થયેલો ઘટાડો તો વળી વધારે સંતોષકારક છે. સને ૧૮૫૬ ની સાલમાં ૧૪,૦૦૦ જુવાનીઆને ભારે ગુન્હેગાર તરીકે ઉપલી ન્યાય કોર્ટમાં ધનસાફ માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા. સને ૧૮૬૬ માં તેમની સંખ્યા ઘટીને ૧૦,૦૦૦ ની થઈ; સને ૧૮૭૬ માં; ૭,૦૦૦ ને ૧૮૮૧ માં ૬,૦૦૦ હતી; અને છેલ્લા આંકડા મને મળ્યા છે તે મુજબ તેમની સંખ્યા ૫,૧૦૦ ની જણાય છે. નાદાર વેરાની હકીકત ને આંકડા તપાસતાં જણાય છે કે સને ૧૮૭૦ માં વસ્તીના દર હજારે નાદારની સંખ્યા ૪૭ હતી, ત્યાર પછી તે ઘટીને ૨૨ ઉપર આવી છે, અને હું જાણીને ખુશી થયો છું કે રાજધાનીમાં તેમની સંખ્યા સરેરાશ કરતાં વસ્તુતઃ ઠમી છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આવા નાદારની સંખ્યા પહેલાં રહેતી હતી, તેના કરતાં હાલમાં અર્ધ કરતાં પણ ઠમી છે. નાદાર વેરામાંથી નાદાર પાછળ થતો આપણો વાર્ષિક ખર્ચ ૮૦,૦૦,૦૦૦ પાડીન્ડ છે; અને જે ધોરણે પહેલાં થતો હતો તે ધોરણે કાયમ રહેલું હોત તો કુલ ખર્ચ ૧,૬૦,૦૦,૦૦૦ પાડીન્ડ વધારે થાત. આ એકંદર હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, વીશ વર્ષ ઉપર જે ધોરણે ખર્ચ વગેરે થતો હતો તેજ ધોરણે હાલમાં કાયમ રહ્યું હોત તો આપણા

ગુન્હેગારો પાછળનો ખર્ચ હાલના કરતાં ૪૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ વધારે થાત અને આપણો નાદાર વેરો ૮૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ વધારે થયો હોત.

વળી મારે ઉમેરવું એમએ કે બારેમાં બારે ગુન્હા સંબંધી આંકડા આના કરતાં વધારે સંતોષકારક અને નવાઇ પમાડે તેવા છે. ૧૮૬૪ આખર સુધીના પાંચ વર્ષમાં સાસનિક દાસત્વની શિક્ષા પામેલા ગુન્હેગારની વાર્ષિક સરાસરી ૨૮૦૦ હતી, અને તે સંખ્યામાં એક સરખી રીતે ઘટાડો થતો ગયો છે. સને ૧૮૮૩ ની સાલમાં કુલે ફક્ત ૭૨૯ હતા; એટલે વસ્તીમાં વધારો થયો છે તે છતાં ૧૮૬૪ ની સંખ્યાનો એક ચતુર્થાંશ છે. ખરેખર અપરાધીઓની તુરંતો પૈકી આઠ નકામી પડી છે અને તેનો બીજાં કામોમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ગુન્હો અને અજ્ઞાનતા એનો ગાઢો સંબંધ દર્શાવવાને માટે આટલું પણ ઉમેરવાની જરૂર છે કે મને મળેલા છેલ્લા આંકડા પ્રમાણે કેદમાં મોકલેલાં કુલ ૧,૫૭,૦૦૦ માણસ પૈકી સારી રીતે લખી વાંચી શકે તેવાં ફક્ત ૫૦૦૦ હતાં, અને જમને કેળવાયેલાં કહી શકાય તેવાં ફક્ત ૨૫૦ હતાં.

આ નીચેના ટેાહકમાં આપેલા આંકડા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે બારે ગુન્હાઓ માટે થયેલી શિક્ષાવાળા લોકોની સંખ્યામાં દરસાલ મોટો ઘટાડો થતો ગયો છે, તેમ બીજી તરફથી કુલ વસ્તીમાં જિતાવળે વધારો થતો ગયો છે, તેથી આ આંકડા વધારે અસરકારક જણાય છે.

ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્સમાં વડી જુરોએ લખેલા દોષારોપ પત્ર ઉપરથી શાસનિક દાસત્વની શિક્ષા પામેલા માણસોની વાર્ષિક સરેરાશ સંખ્યા.			ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્સની અડસદે કાઢેલી સરાસરી વસ્તી.	
૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૮૫૯ આખરની પાંચ સાલમાં			૨૫૮૯૧,૯૨,૫૭,૦૦૦	
" ૧૮૬૪	"		૨૮૦૦૨,૦૩,૭૦,૦૦૦	
" ૧૮૬૯	"		૧૯૭૮૨,૧૬,૮૧,૦૦૦	
" ૧૮૭૪	"		૧૬૨૨૨,૩૦,૮૮,૦૦૦	
" ૧૮૭૯	"		૧૬૩૩૨,૪૭,૦૦,૦૦૦	
" ૧૮૮૪	"		૧૪૨૭૨,૬૩,૧૩,૨૫૧	
" ૧૮૮૯	"		૯૪૫૨,૭૮,૩૦,૧૭૯	
" ૧૮૯૨ આખરની ત્રણ સાલમાં			૭૯૧૨,૯૦,૫૫,૫૫૦	

આ ખાખતના સંખંધમાં ખર્ચનું ખડાનું કઠાડી નજી હર-
કત લે છે તેને જવાબ આપવાના હેતુથીજ મેં આ ખાખત અમે
દર્શાવી છે. અલખત હું જાણું છું કે આના સંખંધમાં ખીજ ઘણી
ખાખતો હયાનમાં લઈ ઘટતી છૂટ મૂકવાની જરૂર છે; અને ઉપર
આપેલા આંકડા થોડસા શાખીયરીતે ખરા છે એમ ત્રણી શકાય
નહીં, એ ખરૂં છે; પરંતુ તેની સામે તે ચિતાકર્ષક અને ઘણોજ
સંતોષ આપે તેવા છે ખરા.

ખરૂં તો એ છે કે દેશમાં થતા ગુન્હાઓ પૈકી ઘણા થોડા
વિચારપૂર્વક દુષ્ટપણને લીધે અથવા અનિવાર્ય લાલચને લીધે
થયેલા હોય છે. ઘણા ગુન્હાનાં મુખ્ય કારણ બેઠણું તો કેફ અને
અજ્ઞાનતા જણાશે. જે સંતોષકારક પરિણામ થયેલાં આપણા

જોવામાં આવ્યાં તેનાં કારણ ઘણાં છે. શાળાઓમાં જે સારી રીતભાત શીખવવામાં આવે છે, તેમાં દાખલ થવાથી સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થા રાખવાનું જે તેઓ શીખે છે, તેને લીધે આ પ્રમાણે થાય છે એટલુંજ નહીં, પરંતુ મહોલ્લાઓમાં રખડયા કરવાથી જે દુર્ગુણો આવે તે તેઓ શીખતાં નથી, પણ જીલદું ગુન્હેગાર અને ભામટાઓના નાશકારક યોધ અને દાખલાથી તેમને દૂર રાખી તેમનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે ત્યારે કેળવણીના ફાયદા તરીકે આપણે જોઈએ છીએ કે નાદાર વેરો* કમી થયો છે, તથા આપણાં તુરંગો ખાલી થવા માંડ્યાં છે, અને આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે નાદાર અને ગુન્હેગારો, ને તેમાં ખાસ કરીને જીવાનિયાથી થતા ગુન્હાની સંખ્યામાં ઘટાડો થયો છે.

આમ છતાં પણ સ્વાભાવિક રીતે શંકા ઉઠે ખરી કે હાલ પણ કેળવણી આપવાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ પદ્ધતિ આપણે શોધી કાઢી છે કે કેમ? આ હાંદગીમાં ત્રણ મોટા પ્રશ્નોના ફરી ફરીને આપણે ખુલાસો કરવાનો છે. એ વાજબી છે કે કેમ? એ ખરૂં છે કે ખોટું? એ સુંદર છે કે કદરૂપું છે? આ પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં આપણી કેળવણીએ મદદ કરવી જોઈએ.

છરી, કાંટો અને ચમચો એ જેમ જેમણુ ગણાય નહીં, તેમ લેખન અને વાંચન, ગણિત અને વ્યાકરણ એ કેળવણીના અંશ કહેવાય નહીં. અપ્રાકૃત, આધ્યાત્મિક, જેકળ વાંચી જણુતા

* અહીં આ નાદાર વેરામાં હું ગરીબોના નિર્વાહ માટે વેરા સંબંધીન કહું છું. 'નાદાર વેરો' એ પારિભાષિક રાજ્યમાં બીજા ઘણા ખર્ચોનો સમાવેશ થાય છે.

નહોતા, તેમ લખી બહુતા નહોતા, અને ત્રિરાશિનું તેમને સમ-
જનું જ્ઞાન નહોતું.

પ્રાચીન ગ્રીક અને લાટીન ભાષાની કેળવણી આપવાની વિ-
રક્ષમાં હું ખોલું છું એવો આરોપ મારે માથે મૂકવામાં આવે છે;
પણ આ પ્રમાણે મેં કદી કીધું નથી. પ્રાચીન ગ્રીક અને લાટીન
ભાષાના ગ્રંથોનું અધ્યયન એ કેળવણીનો ઘણોજ અગત્યનો ભાગ
છે, અને તેનો અનાદર કરવો કે તેની અગત્ય ન સમજવી એ
મૂર્ખાઈ ગણાય; પણ આપણી કેળવણી તેથી પૂર્ણ થતી નથી,
અને ચાર્લ્સ બેકસ્ટન કહે છે તેમ, “આપણી કેળવણીમાં
ઘણું ભાગે એ હજાર વર્ષ ઉપર સ્વર્ગવાસ પામેલા ગ્રીકરો જ
શબ્દો વાપરતા હતા તે શીખવામાંજ ફક્ત આપણી કેળવણી
પૂરી થતી હોય એવું ઘણીવાર બને છે.” બીજા વિષયોનો અના-
દર કરવો એ સીસરોના આપેલા રૂપક મુજબ માણસ પોતાની
જમણી બાજુની ફક્ત કાળજી રાખે અને ડાબીને માટે બેદરકાર
રહે તેના જેવું થાય છે. તેમ છતાં પણ પ્રાચીન ગ્રંથોની કહેવાતી
આપણી કેળવણીનો ઘણો ભાગ પ્રાચીન ગ્રંથો પણ નથી. તેના
બાકરણ ઉપર એટલું બધું લક્ષ આપવામાં આવે છે અને વખત
ગાળવામાં આવે છે કે પ્રાચીન ગ્રંથો લખનારાઓનો ખરો ઉદ્દેશ
શો છે તે સમજવામાં જ આવતો નથી. બાકરણ એ શાસ્ત્રીય-
વિજ્ઞાની ખરે જોતાં એક શાખા છે, અને તેમ છતાં તે હમેશાં
પદ્ધતિસર અને તેમાં રસ લાગે તેવી રીતે શીખવાતું નથી. વળી
હાલની પદ્ધતિમાં આપણા છોકરાઓને લાટીન અને ગ્રીકમાં વાતો
કરવાનું શીખવવામાં આવતું નથી; અને અવિચારની પરાકાષ્ટાના
દાખલા તરીકે, અને તે વિષયની કેળવણી બને તેટલે દરજ્જે

નકામી કરવાને માટે છેવટના ઉપાય તરીકે એ જોવામાં આવે છે કે રોમન અને ગ્રીક લોકો પોતે, અગર બીજા કોઇપણ દેશના લોકો, અને ખુદ સ્કોથ લોકો જેવી રીતના ઉચ્ચાર કરતા તેના કરતાં જુદીજ રીતના ઉચ્ચાર હાલના વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવે છે.

હાલની ઠેળવણીની પદ્ધતિ એવી છે કે પ્રાચીન ગ્રીક અને લાટીન ભાષાના ગ્રંથસંગ્રહ માટે શોખળ ઉત્પન્ન થતો નથી. કોર્નહીલથી તે કેરો સુધીની મુસાફરીની પોતાની નોંધમાં થકરેએ એવી ઠંઠપના કરી છે કે સરસ્વતી દેવી તેની પાસે આવે છે અને પૂછે છે કે એથન્સ શહેરમાં આવવાથી તેને આનંદ લાગે છે કે નહીં? આનો જવાબ તે આપે છે તે સહ્ય કરતાં સત્ય વધારે છે—‘દેવી, મારી જીવાનીમાં તમારો સમાગમ એટલો ખર્ચો વિકટ અને અશ્ચિ બરેલો કરી નાખવામાં આવ્યો હતો કે હવે આ મોટી ભ્રમરે પણ તે અજુગમો હું દૂર કરી શકતો નથી.’

પણ પ્રાચીન ગ્રીક અને લાટીન ભાષાનો અભ્યાસ અગત્યનો છે તોપણ તે ઠેળવણીનો એક અંશ ગણાય. ઠેળવણી એ મનુષ્ય લાગણીના સંબંધવાળી, જેથી માણસ માણસના માઠા સંબંધમાં આવી શકે તેવી હોવી જોઇએ એવો જૂના વખતનો વિચાર હતો. શૈક્ષણીકર કવિ લાટીન થોર્ડુ જણતો હતો, અને ગ્રીક તો તેના કરતાં પણ કમી જણતો હતો. મનન અને સંભાષણથી મળતી સહાયતા છતાં પુસ્તકનું જ્ઞાન એ ઠેળવણીનો થોડોક ભાગ જ ગણાય. જે છોકરાએ ફક્ત પુસ્તકોનું અધ્યયન કરીલું છે, જેને કુદરતનું સમૂળજ્ઞ જ્ઞાન નથી, આપણે જે દુનિયામાં રહીએ છીએ તેનું જેને જ્ઞાન નથી, તે કોઇ દિવસ સંપૂર્ણ માણસની સ્થિતિ-એ પહોંચી શકે નહીં.

વળી આપણી કહેવાતી કેળવણી 'છોડવાઓને ઉછેરવા માટે ફૂલના ક્યારા આગળ વનસ્પતિનાં પુસ્તક વાંચવા જવી' + ઘણે અંશે છે, એવું જણાવવામાં આવે છે, અને તે વાજબી લાગે છે.

આપણે ઘણું શીખવાનું છે એટલું જ નહીં, પણ શીખેલું ઘણું જૂઠું જવાનું પણ છે.

આ પ્રમાણે હું મારા વિચાર દર્શાવું છું ખરો, પણ તેથી હું શિક્ષક વર્ગને ગુણ જૂઠું જવા માગતો નથી. તેમને ધંધા ઘણી જ મહેનતનો, થકવી નાખનારો, અને જોખમદારીવાળો છે. છોકરાંઓ જોડે રમતગમત કરવી, એમાં જોડાઓ આનંદ મળે છે, તેટલો ખીજથી મળે તેમ નથી; પરંતુ તેમને શિક્ષણ આપવું એ કેવળ જૂઠું જાત છે.

બ્યાકરણ અને ગણિતમાં શિક્ષણ આપવું તે ઠઠાચ સાધારણ રીતે એ સહેલું ગણાય. “હા, આ સહેલું છે; પણ જીવાન પુરુષને સહાય આપવી, તેનામાં ઉત્સાહશક્તિ ઉમેરવી, તેને આશા આપી ઉત્સાહવાળો કરવો, અને કોયલાને કુંડી કુંડીને કામમાં આવે તેવી જવાળા પ્રગટ કરવી, મન પાછું હટી ગયું હોય તેવે વખતે નવા વિચારથી અને દૃઢતાથી કામ કરાવી તેને ઠેકાણે આણવું: આ કામ દેવી પુરુષોનું જ છે.”^૧

કેળવણીને હેતુ કંઈ વધીલો કે પાદરીઓ, લશ્કરી સિપાઇઓ કે શિક્ષકો, ખેડૂતો કે કારીગરો તૈયાર કરવાનો નથી, પણ માણસ ખનાવવાનો છે. બિદ્યન કહે છે કે, “માણસને પોતાને ખાનગી અને જાહેર લડાઇનાં અને શક્તિનાં જ જ કામો કરવાનાં

હોય તેના સંબંધી જ જ ફરજે બળવવાની હોય તે પ્રમાણિક-
પણાથી, હોશિયારીથી અને ઉદાર મનથી કરવાને તેને લાયક
બનાવે તે કેળવણીને હું પૂર્ણ અને ઉદારવૃત્તિ આણનારી કેળવણી
કહું છું.”

તત્ત્વવેત્તાઓ હમેશાં એમ ધારી લે છે કે કંઈ પણ બનાવ
સંબંધી નિર્ણય ફક્ત ચબ્બોનો વિચાર કરવાથી થઈ શકે છે-
પહેલું શું? મરઘી કે ઇંડું? એ બાબત ઉપર પ્લુટોકે રમુજ
સંવાદ ચલાવ્યો હતો; અને અનેક વિચાર કરતાં એક વિચાર
એવો દર્શાવ્યો હતો કે મરઘી પહેલી હોવી જોઈએ; કેમકે દરેક
જથ્થુ મરઘીનું ઇંડું એ પ્રમાણે બોલે છે, પણ ઇંડાની મરઘી એમ
કોઈ બોલતું નથી,

‘ખડક અને વૃક્ષ, સરોવર અને ડુંગર, એમાં દૈવી સૌન્દર્યની
ખૂબીઓ રહેલી છે તે ચિત્રકારની કેળવાયેલી દષ્ટિ જ સુક્ષ્મ ચતુ-
રાધવડે શોધી કાઢે છે તેનું અજ્ઞાનપણું’? આપણાં છોકરાંઓમાં
મોટા થયા છતાં રહે એ કોઈ રીતે બરોબર નથી.

જેફરીસ કહે છે કે “જે કોઈ એમ ધારતા હોય કે ઘણાં
પુસ્તકોમાંથી વિચારો તો જડી આવશે, તો તેઓ નિરાશ થશે.
વહેળો અને દરિયો, ડુંગર અને વૃક્ષભૂમિ, સૂર્યનો પ્રકાશ અને
પ્રહ્લો પવન, એમાં વિચાર સમાયેલા રહે છે;” પણ કમનસીબની
વાત છે કે વહેળા અને દરિયા, જંગલો ને સૂર્યનો પ્રકાશ અને
તાજી હવા, એ બધાં આપણને જોઈએ તેટલાં સુલભ નથી. વળી
પુસ્તકોમાં પણ ખેશક વિચાર સમાયેલા છે ખરા; પણ તેનો ઉપ-
યોગ વિવેકથી થવો જોઈએ. વિચાર દર્શાવવાને માટે ભાષા એ

ઘણું અપૂર્ણ સાધન છે. દરેક છોકરો કંઈ માણસ થતો નથી. અઠંગશિલ્પિતા સત્ય સિદ્ધાંતો પણ સાવચેતીથી ઉપયોગમાં લેવાના છે.

શાળા છોડ્યા બાદ કોઈ પણ પ્રકારની પદ્ધતિસર જાત કેળવણી-જાત સુધારાની પ્રવૃત્તિ-ચાલુ રાખવામાં આટલા બધા માણસો નિબ્ધ થાય છે-ચાલુ રાખતા નથી, તેનું કારણ ઘણું કરીને મેં ઉપર બતાવી છે તેવી આપણી કેળવણી આપવાની પદ્ધતિમાં રહેલી ખામીઓ જ છે. જીવીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે નવું નવું જ્ઞાન મેળવ્યા કરીએ છીએ ખરા; “જીવો અને શીખો” એ પ્રમાણે જૂની કહેવતમાં કહેલું છે; પણ વર્તમાનપત્રો અથવા નવલકથા ઉપર ચોટિયા ધધરધધર વાંચી તેમાંથી છુટી છવાઈ ખખરો ફક્ત મેળવીએ છીએ, કે સાધારણ રીતે જને જાત-કેળવણી અને વિદ્યાપ્રાપ્તિ કહી શકાય તેવું કંઈ આપણે કરીએ છીએ એ એક સવાલ રહે છે.

માણસ તરફથી કેવી આશા વાજળી રીતે રાખી શકાય તેના સંબંધમાં એક મોટા પુરૂષના વિચાર મેં બીજા જગ્યાએ આપેલા છે, અને તેના જેવોજ અભિપ્રાય ત્રોફસર હુકસલીએ આપેલો છે તે અહીં ટાંકી બતાવું છું:—“આવી કેળવણીથી પંદર સોળ વર્ષની વયનો સાધારણ બુદ્ધિનો છોકરો પોતાની ભાષામાં સરળ અને શુદ્ધ લખાણ લખી શકે, અને આપણા પ્રાચીન ગ્રંથકારોનું અધ્યયન કરવાથી ભાષા સંબંધી જે ઉત્કૃષ્ટતા આવવી જોઈએ તે તેનામાં આવે એવું બનવું જોઈએ; પોતાના દેશના ઇતિહાસની અને સાંસારિક મુખ્ય કાયદાની તેને માહિતી મળેલી હોવી જોઈએ; વળી પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મવિજ્ઞાનનાં મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન

તેને ધવુ જોઇએ; તેમજ અંકગણિત અને ભૂમિતિનું સાધારણ રીતે સાંકે જ્ઞાન તેને ધવુ જોઇએ. વળી ન્યાયશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પુસ્તકો ઉપરથી ઓધરૂપે થવાના કરતાં દૃષ્ટાંત રૂપે થયેલું જોઇએ; અને ગાયનશાસ્ત્ર તથા ચિત્રવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન ખાસ જરૂરના કામના કરતાં શોખ તરીકે મેળવવું જોઇએ.”

આ ઉપર જણાવી તેવી ખાખતોની માહિતી ને તેનું જ્ઞાન ધણું જ ઉપયોગી અને વિનોદ આપનારું છે. મહાન શરીરવ્યવસ્થેદશાએ જોન હુન્કરના જેવો આપણા ઘણાઓનો અભિપ્રાય છે, અને તેના કહેવાને ઘણા અનુમોદન આપશે કે,

“હું છોકરો હતો તે વખતે વાદળો અને ઘાસ સંબંધી ખંધી વાત જાણવાને અને શરદ ઋતુમાં પાંદડાંનો રંગ ખદલાઈ કેમ બળ્ય છે, તે સમજવાને ઈચ્છા રાખતો હતો. હું જૂદા જૂદા લોકોને અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછીને કંટાળો આપતો હતો પણ મને જણાયું કે તે ખાખતમાં કોઈને કંઈ જ્ઞાન નહોતું, તેમ તેઓ તે ખાખતની દરકાર પણ કરતા નહોતા.”

કેળવણી નામના પોતાના ગ્રંથમાં લોક કહે છે કે, ‘પુસ્તકોના સંબંધમાં હું ફક્ત એટલું કહેવા માગું છું કે, પુસ્તકો વાંચવાથી ગમે તેટલા ફાયદા થયલા ખતાવવામાં આવે, પરંતુ મારા વિચાર પ્રમાણે તે અભ્યાસનો મુખ્ય ભાગ નથી; ખીલ ખે ખાખતો તેની સાથે જોડવાની જરૂર છે, અને તે પ્રત્યેક આપણા જ્ઞાનમાં વધારો કરવામાં મદદ કરે છે; આ ખે ખાખત તે મનન અને સંજ્ઞાપણ છે. મને લાગે છે કે વાંચન એ ફક્ત પરચુરણ કાટમાલ એકઠો કરવા ખરોખર છે, અને તેમાંથી ઘણુંક ભાગ નિરૂપયોગી તરીકે કાઢી નાખવો જોઈએ. મનન એ જાણે કાટ-

માલમાંથી કામ લાગે તેવા પસંદ કરવો, બંધબેસતો કરવો, લાકડાંને છોલી સાફ કરવાં, પથરાને ઘડીને બેસાડવા અને આખું મકાન ઉભું કરવું એના જેવું છે. મિત્ર સાથે સંભાષણ (વિવાદમાં સામાસામી ઉતરી પડવું એ કંઈ ઉપયોગનું નથી) તે જાણે ઇમારતનું માપ લેવું, તેના ચારડાઓમાં ફરવું, અને જુદા જુદા ભાગોનું એક બીજ સાથે પ્રમાણ તથા મેળ ખરોબર છે કે કેમ તે તપાસવું, થયેલા કામનું દૃષ્ટાંત તથા તેમાં રહેલી ખોટો ખતાવવી, અને જે જે ખામીઓ હોય તે શોધી કાઢી શી રીતે સુધારવી, એ બધાની ખરોબર છે. વળી સંભાષણથી સત્ય વાતો ઘણીવાર શોધી કાઢવામાં મદદ મળે છે, અને બીજી બે બાબતો (વાંચન અને મનન) માંની પ્રત્યેકની માફક સત્ય વાતો આપણા મનમાં ઠસાવી રાખવામાં તે મદદ કરે છે. ”

પ્રકરણ ૭ મું.

જાતકેળવણી.

આપણી સઘળી શક્તિઓને એક રીતે ખીલવવી એનું નામ કેળવણી છે. તે ખાળગૃહસ્થાન-ઘરમાંથી શરૂ થાય છે, અને શાળા-માં ચાલુ રહે છે, પરંતુ ત્યાં પૂરી થતી નથી. આપણી મરજી હો કે ન હો પણ તે આખી જીંદગી ચાલ્યા કરે છે. આના સંબંધમાં પ્રમ્મ માત્ર એટલો જ છે કે શાળા છોડ્યા પછીના વખતમાં આપણે જે શીખીએ છીએ તે ડહાપણથી પસંદ કરેલું હોય છે કે વિચાર કર્યો વગર જે વખતે જે મળી આવ્યું તે પકડી લીધું એવું છે. ગીબન કહે છે કે, “દરેક માણસને બે પ્રકારની કેળવણી મળે છે; એક તે બીજાઓ પાસેથી મેળવે છે તે, ને બીજી જે વધારે અગત્યની-પોતે પોતાને આપે છે તે કેળવણી છે.”

આપણે આપણને પોતાને જે શીખવીએ છીએ તે હમેશાં બીજા પાસેથી શીખીએ છીએ તેના કરતાં બેશક વધારે ઉપયોગી હોવું જોઈએ. લોક કહે છે કે, “શિક્ષકના અધ્યાપનથી અને અંકુશને લીધે કેાઇ પણ માણસ કદી પણ જ્ઞાનમાં ઘણો જ આગળ વધ્યો નથી કે કેાઇ પણ વિષામાં પ્રવીણ થયો નથી.”

તમે ઈચ્છા રાખતા હશે તોપણ તમારું અંતઃકરણ તમે જ્ઞાનશૂન્ય રાખી શકતા નથી. એમાં જોવાનું એટલું જ છે કે તે સારી ચીજ વ્રાત્ત કરવાને તૈયાર કરેલ કે નહારી ચીજ માટે તૈયાર કરશે.

જમણે શાળામાં પ્રખ્યાતી મેળવી નથી તેમણે તે કારણને લીધે નાહિમત થવાનું નથી. મોટાં ને બળવાન મન જલદીથી

પકવ થાય જ છે એવું કંઈ નથી. જો તમે ખરેખરો પ્રયાસ કીધો હશે, તો હું એમ નથી કહેતો કે તમારે નાહિમ્મત થવું, પણ તેને માટે તમારે શરમાવું જોઈએ ખરું; પરંતુ તમારાથી ખનતી મહેનત તમે કરી હોય તો તમારે ફક્ત આગ્રહ રાખી મંડ્યા રહેવાનું છે; કેમકે જ્યો શાળામાં કોઈ વખત પ્રખ્યાતિ પામી શક્યા નથી તેમાંના ઘણા માણસ પાછળથી ઘણા ફતેહમંદ અને નામીયા થયા છે. એવું કહેવાય છે કે વેલિંગ્ટન તથા નેપોલિયન ખન્ને મંદ બુદ્ધિના છોકરા હતા, અને તેજ પ્રમાણે સર આલ્ફ્રાડ ન્યુટન, ડીન સ્વીફ્ટ, કલાઇવ, સર વૉલ્ટર સ્કૉટ, શેરીડન, અને બીજા ઘણા નામાંકિત પુરૂષોના સંબંધમાં હતું એમ જણાય છે.

શાળામાં જ્યો હોશિયાર અને આગળ પડતા માલમ પડ્યા નથી તેમને દુનિયામાં ઘણો જ કમી ફાયદો થયો છે એવું હમેશાં ખનતું નથી, એ ઉપરની હકીકત ઉપરથી સમજાય છે.

વિશેષ પ્રભાવબુદ્ધિ એ ‘મહેનત કરવાની અપાર શક્તિ છે’ એવું કહેવામાં આવ્યું છે, અને તે વાત સત્યથી ઘણી વેગળી નથી. લીલી વિચિત્ર રીતે કહે છે તે પ્રમાણે “કુદરત પોતાનો વેશ બજવતી નથી તો શ્રમ નકામો થાય છે; તેમ છતાં પણ અધ્યયન કરવામાં આવે નહીં તો કુદરત નકામી છે.”

આથી ઉલટી રીતે તન્દુરસ્તી, ઉદ્યોગ, કે સારાં લક્ષણ નહીં હોવાથી ઘણાક આલ્પ અને હોશિયાર છોકરાઓ કમનશીએ પાછલી વયમાં નિષ્ફળ નિવડ્યા છે. “જમને એવડાં ફૂલ આવે છે પણ કંઈ ફળ આવતાં નથી એવા છોડવાના જીવી આ છોકરીઓની સ્થિતિ થાય છે; એટલું જ નહીં પણ ખમી હાંકવો પર, આરદ્ર-

લિપામાં લેટાનું કિન કાતરવા પર, અથવા ગુજરાન જેટલું જેમ તેમ પેદા કરવા સારૂ લખવાનું કંઈ કામ કરવા પર તેમને રહેવું પડેલું છે; અને પ્રમાણમાં થંડા પણ ઉલ્લેખી અને જાંચી નીતિવાળા ઉપદેશો એક સરખી રીતે ચઢતી સ્થિતિએ પહોંચેલા છે, અને તેમણે પ્રતિષ્ઠાવાળી પદવી ભોગવી છે ને ત્યાં પોતાની આખર ઘણી વધારેલી છે તથા પોતાના દેશને ઘણો લાભ ઠીધો છે.”

કેટલીક ખાખતમાં કેળવણીના લાભ સંબંધી શંકા ઉત્પન્ન થયેલી છે, અને આર્નોલ્ડ જણાવે છે તે પ્રમાણે “અજ્ઞાનતા અને નિર્દોષપણ એ એકજ છે, એવું સમજી ઘણા માણસો સંતોષ માને છે, તે લોટાળાને લીધે આ પ્રમાણે થાય છે. માણસનું જ્ઞાન તમે લઈ લો તો તમે તેને ખાળકની દશામાં લાવી મૂકશો નહીં, પણ પશુની દશામાં લાવશો, અને તે ઘણાજ ઉપદ્રવ કરનારા અને અદેખા પશુની એકાદ જાતની દશાને પહોંચશે.” કેમકે તે ખીજી જગ્યાએ કહે છે તેમ, માણસ પોતાની જીવંતીને માટે જ માર્ગ દર્શાવનાર જણાય તેનો અનાદાર કરશે તો તેઓ પોતાના મનો-વિકારના ગુલામ થઈ જાય છે, અને ખાળકનું અજ્ઞાનપણું તથા માણસના દુર્ગુણ એ બન્ને સમયના ગેરલાભ તેને ભોગવવા પડે છે.

નિશાળમાં જેમની કેળવણીની શરૂઆત સારી થઈ હોય છે તે પછીથી કેળવણી લેવાનું છોડી દેતા નથી. એક નજીવી સગવડ સાચવવાની ખાતર જ આપણે શીખવું જોઈએ અગર જર્મન લોકો કહે છે તેમ ‘રોટલી અને માખણ’ આપનારા વિષયો પૂરતો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ, (જેથી પેટ પૂરતું ખાવાનું મળે તે વિષયનોજ ફક્ત અભ્યાસ કરવો) એમ ધારવું એ કેળવણીનો કલકો હેતુ છે.

સારી કેળવણીનો હેતુ સૌલોભાનના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

“ ઉછાપણુ અને ઉપદેશ સમજવો:

જ્ઞાન આવે તેવા શબ્દોની સમજ લેવી;

ન્યાય, વિવેક, ને નીતિ તેમ ઉછાપણુનું શિક્ષણ લેવું;

ભોળા માણસની બુદ્ધિ તીવ્ર કરવી,

જીવાનિયાને જ્ઞાન આપવું ને તેના વિચાર પકવ કરવા.”

થોરો કહે છે કે, ‘ માણસ ભોંય પર પડેલો રૂપાનો ડોલર (અમેરિકાનું રૂપાનાણું) લેવાની ખાતર પોતાની સરળ રીત છોડી દઇને આડે રસ્તે જવાની જરૂર પડશે તો જશે; પરંતુ આ તો સોનાના શબ્દો છે કે જે પૂર્વે કાળનાં ઘણા જ ડાઘા પુરુષોએ કઢ્યા છે, અને જેની કિંમત ખદલ ત્યારપછીના દરેક યુગના સુઝ પુરુષોએ ખાતર આપી છે. ’

ઉછાપણુથી અપાયેલી કેળવણીથી જીવાનીમાં જ્ઞાન અને મોટી હિંમતે બળ એ બે અગત્યનાં સાધન મળે છે. ફ્રાન્કલિનના કહેવા મુજબ અનુભવ એ “ એક મોંઘી શાળા છે, પરંતુ મૂર્ખ માણસ બીજી કોઇ શાળામાં શીખવાના નથી. ”

જીંદગીમાં પ્રારંભ સારો કરવો એ અર્ધો લડાઇ જીત્યા બરોબર થાય છે.

“ ક્યે રસ્તે ચાલવું તે બાળકને શીખવ્યા કરો અને પછી તે મોટો થશે ત્યારે તે રસ્તો છોડી આડે રસ્તે જનાર નથી. ”

શરૂઆત સારી રીતે કરો, અને પછી જેમ જેમ આગળ

વધશે તેમ તેમ તમને સહેલું પડતું જશે. બીજી તરફથી જો તમે શરૂઆત ખોટી રીતે કરશો, તો તમારી અસલ સ્થિતિએ પણ પાછા પહોંચવાનું કપરું થઈ પડશે. નવું શીખવું એ મુશ્કેલ છે ખરું, પણ શીખેલું ભૂલી જવું એ તેના કરતાં ઘણું મુશ્કેલ છે.

પુસ્તકોમાં, મનુષ્યોમાં, વિચારોમાં, અને જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં ગ્રાહ્ય કરવા જેવું ઉત્તમ શું શું છે તે તમારા મનમાં ખરેખર ઠસાવવાનો યત્ન કરતા રહો. સામા માણસ આપણા કરતાં વધારે જાણુતા હોય, તેમાં આપણે શરમાવાનું નથી; પરંતુ આપણાથી શીખી શકાય એવું જે જે હોય તે ન શીખ્યા હોય એ તો આપણે શરમાવું જોઈએ ખરું.

અનેક ભાષાઓ શીખવી, અને સંખ્યાબંધ હકીકતો જાણવી, એ જ ફક્ત કેળવણી છે એવું સમજવાનું નથી. ફક્ત શિક્ષણથી તે કંઈ જુદી જ છે, અને શિક્ષકના કરતાં તે ઉંચા પ્રકારની છે. શિક્ષણ એ અવિધ્યના ઉપયોગ માટે મેળવેલી ચીજોનો સંગ્રહ કરી રાખે છે; પરંતુ કેળવણી એવાં બી રોપે છે કે જનાં ફળ કેટલીક વાર ત્રીસપટ, કેટલીક વાર સાઠપટ, અને કેટલીક વાર સોપટ મળે છે.

‘સુજ્ઞતા એ મુખ્ય બાબત છે તેટલા માટે સુજ્ઞતા મેળવો, અને બીજું બધું મેળવો તેની સાથે સારી સમજ પ્રાપ્ત કરો.’*

જ્ઞાન એ સુજ્ઞતાથી ઉતરતું છે એવું કબૂલ કરવું પડે છે. પણ એટલું તો મારે કહેવું જોઈએ કે તેને-જ્ઞાનને-કેટલીક વાર ઘણો અપૂરતો ન્યાય મળ્યો છે. દાખલા તરીકે કૃપર કવિએ લખ્યું છે કે—

* કહેવતો.

“ જ્ઞાન એવું ગુમાન રાખે છે કે હું આટલું બધું શીખ્યો છું; સુસતા એવી સમજથી નમ્ર રહેલી છે કે હું કંઈ વધારે જાણતી નથી, (હું ઘણું જ થોડું જાણું છું). ”

પરંતુ ખરી વાત આ પ્રમાણે નથી. જે માણસો ઘણું જ શીખ્યા હોય છે તેઓજ ખરેખર સમજી શકે છે કે પ્રમાણમાં તે પોતે કેટલું થોડું જાણે છે.

વિશાખ ખટલાર પણ જણાવે છે કે, “ ઘણા વિચાર કરી શોધ કરનારા અને જિજ્ઞાસુ માણસો પોતે શું કરે છે તેનો ભૂલાવો ન ખાય તે તેમને યાદ કરાવવાની જરૂર છે. વધારે પુરાવા તરીકે, અનુભવ વધારવાના હેતુ તરીકે, અગર મદદગાર થાય તેવા ઉદ્દેશથી સદ્ગુણ અને ધર્મની ખાખતમાં તેમની શોધો ઉપયોગી થઈ પડતી હોય, અથવા તે શોધોથી સંસારનાં દુઃખ કમી થાય તેમ હોય અને સંસારમાં વધારે આનંદ મળે એવું બનતું હોય, તો એવી શોધો ચલાવવામાં તેઓ પોતાનો વખત ખરેખરા ઉપયોગી કામમાં ગાળે છે એમ ગણી શકાય; પરંતુ આસપાસના સંબંધ વગેરેથી બીજે કંઈ પણ ફાયદો થાય નહીં એવી ફક્ત અજાણી ખાખતો એકલીજ જાહેરમાં લાવવાથી તેનો કંઈ પણ ઉપયોગ નથી; તેથી ગમ્મત મળે કે મન રંજન થાય એ સિવાય બીજે કંઈ લાભ પ્રાપ્ત થતો નથી. ”

વળી જ્ઞાનના સંબંધમાં બીજી અન્યાય ભરેલી ખાખત એ જણાવવામાં આવી છે કે—

“ જ્ઞાન જેમ તેમ એકઠો કરેલો નિરુપયોગી ઢગલો છે, અને તેમાં ફક્ત સાહિત્યો ભેગાં કરેલાં છે; આ સાહિત્યોમાંથી સુસતા જરૂરની ચીજ ખતાવે છે. ”

પરંતુ સાહિત્યોની પસંદગી કરવામાં જે માણસ ગફલત કરે તે ખરેખર ક્રમઅકલનો કારીગર હોવો જોઈએ, વળી ‘અજાણી ખાખતો જાહેરમાં લાવવાથી’ હવે પછી શું પરિણામ થશે તે આગળથી કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. જ્ઞાન મેળવવામાં થયેલી શોધા પૈકી ઘણીક, જે તે વખતે વ્યવહારમાં નિરુપયોગી લાગી હતી, તે પાછળથી ઘણી જ કિમ્મતી થઈ પડી છે.

જ્ઞાન એ ખળ છે. વીજળીના તારના સંચા (ઇલેક્ટ્રિક ટેલીગ્રાફ) નું જ્ઞાન મળવાથી વખતનો ખચાવ થાય છે; લખવાના જ્ઞાનથી માણસને દરેક કામ ખોલીને તથા સ્થળાન્તર હોય તો ચાલીને કરવાની જરૂર રહેતી નથી; ગૃહવ્યવસ્થાના જ્ઞાનથી પૈસા જીગરે છે; આરોગ્યનું રક્ષણ કરવાના નિયમોના જ્ઞાનથી તન્દુરસ્તી અને જીવંતી જળવાય છે; બુદ્ધિ ખીલવવાના અને તેના ઉપયોગના નિયમોના જ્ઞાનથી, મગજનો ઘસારો કમી થાય છે; અને પરમાત્માના નિયમોના જ્ઞાનથી, અહા ! એથી શાનો ખચાવ થતો નથી ? ”*

હર્બર્ટ સ્પેન્સર કહે છે કે, “ પ્રત્યક્ષ આત્મસંરક્ષણ માટે અથવા જીવંતી અને તન્દુરસ્તી જાળવવાને માટે સર્વ રીતે ઉપયોગી જ્ઞાન વિદ્યા અથવા શાસ્ત્રમાંથી મળી શકે એમ છે; જે પ્રત્યક્ષ આત્મસંરક્ષણને આપણે ઉદરનિર્વાહનાં સાધન મેળવવાનું નામ આપીએ છીએ તેને માટે કિમ્મતીમાં કિમ્મતી જ્ઞાન વિદ્યા અથવા શાસ્ત્રમાંથી મળી શકે એમ છે. માતૃપિતાની ફરજ સારી રીતે જાળવવાને સારૂ યોગ્ય માર્ગદર્શન ફક્ત વિદ્યા અથવા શાસ્ત્રમાંથી મળી શકે એમ છે. પૂર્વ કાળની તેમ જ વર્તમાન

કાળની સ્વદેશાભિમાનીયુક્ત જીંદગીને જરૂરનો ખુલાસો, કે જે વચ્ચે નગરવાસી માણસ પોતાનું વર્તન નિયમસર ચલાવી શકતો નથી, તેને માટે આવશ્યક કુંચી, વિષા અથવા શાસ્ત્રમાં જ રહેલી છે, પ્રત્યેક પ્રકારની કળાનાં કામો પરિપૂર્ણ સ્થિતિવાળાં તૈયાર થાય, તેમ જ તે વડે જાંચામાં જાંચા પ્રકારનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તેને માટે જરૂરની જે તૈયારી કરવાની તે પણ વિષા અથવા શાસ્ત્રમાં સમાયેલી છે, અને આ પણ વધારામાં હું કહું છું કે માનસિક, નીતિની અને ધાર્મિક કેળવણી લેવાના કામ માટે ખરે-ખર કાર્યસાધક ને સફળ અધ્યયનનો વિષય, વિષા અથવા શાસ્ત્ર જ છે. ”

ડાક્ટર ફ્રિચ કહે છે કે, “મારી પોતાની જીંદગીના પૂર્વકાળ તરફ હું પાછો નજર કરું છું અને લાંબી મુદત પર શાળા અને કોલેજમાં ગાળેલા દિવસોનો વિચાર કરું છું તો મારી ખાતરી થાય છે કે ઇતિહાસની જે જે ખિનાઓ, ગણિતની જે જે રીતો, વ્યાકરણની જે જે કલમો, કવિતાની જે જે સુંદર અને રસિક કડીઓ, અને વિષા અથવા શાસ્ત્રના જે જે સિદ્ધાન્તો હું તે વખત શીખ્યો હતો તે તદ્દન અણધારી રીતે ફરી ફરીને મારા મનમાં આવ્યા વગર રહ્યા નથી. અને મેં કોઈ વખત પણ ધારેલું હોય તેના કરતાં ઘણા વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યા વગર રહ્યા નથી. હું વાંચું છું તે પુસ્તકો અને મારી આસપાસ ખનતા ખનાવોનો ઇતિહાસ, વધારે સારી સમજવામાં તેણે (મારા તે સમયના શિક્ષણે) મને મદદ કરી છે; અને મારી જીંદગીનો દેખાવ મને વધારે વિશાળ અને વધારે મનોરંજક કરવામાં તેણે સહાયતા આપી છે. ”

ડીન સ્ટેનલીના આના સંબંધમાં વિચાર નીચે પ્રમાણે હતા:—

“સત્યને માટે શુદ્ધ પ્રેમ ! અહા તે કેવો દુર્લભ અને તેમ છતાં કેવો હિતકારી છે ! તેના ગુણ આપણે એકદમ પિછાની શકતા નથી. શાસ્ત્રના જાણનાર પુરુષોને સત્યને માટે શુદ્ધ પ્રેમ હોવાને લીધેજ તેઓ તેની-શાસ્ત્રની-શોધ કરવાને તત્પર થએલા છે. આવી શાસ્ત્રની શોધને લીધે દુનિયામાં હાલની તથા આવતી પેઢીને માટે સુખ કેટલું બધું વધેલું છે તે આપણા લક્ષમાં આવતું નથી.”

આટલા માટે સોલોમને કહ્યું છે તે ખરોખર છે કે, ‘સુઝ માણસ અહારની વાત સાંભળશે અને પોતાનું જ્ઞાન વધારશે.’^૧

ભાગ્યેજ એવી કોઇ હકીકત હશે કે જે કદી ઉપયોગમાં આવશે નહીં, ભાગ્યેજ એવી કોઇ હશે કે જે એક વાર પણ જોવા લાયક હશે નહીં. ખરૂં જોતાં દુનિયામાં નાની-નજીવી-ચીજ કંઈ નથી પણ ફક્ત નાનાં-સાંકડાં-મન છે.

“જ્ઞાન એ પેટ્રિઆર્કને આવેલા સ્વપનામાંની ગુમાર્થવાળી સીડી જેવું છે, તેનો નીચલો છેડો આદિ કાળની પૃથ્વી ઉપર રાખેલો છે; તેનો ઉપલો ભાગ સત્ય લોકના આભાસમય તેજમાં અદૃશ્ય થયેલો છે; શાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાન, કાવ્ય અને વિદ્યા, એ વિષયો જેમણે યુગના યુગ પોતાના જ ગણેલા છે એવા મોટા મંથકારો તે પવિત્ર સીડી ઉપર ચઢતર કરે છે, અને પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ વચ્ચે જાણે વ્યવહાર ચાલુ રાખે છે.”^૨

તેમ છતાં પણ મોટી શોધ કરનારાઓ પૈકી ઘણા તો અ-

જાણુમાં રહેલા છે, એ શોચનીય વાત છે. તે પુરૂષોને પોતાને લાભ ન થયો તેની ખાતર ખેદ થતો નથી, પણ ઉપકારસહિત તેમનાં નામ યાદ રાખવાની આપણી ઇચ્છા થવી જોઈએ (તે નથી થતી) તેથી ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે. મોટા શોધ કરનાર પુરૂષોએ પોતાના ભલાની ખાતર અથવા કીર્તિ મેળવવાની ખાતરજ કવચિત્જ પ્રયાસ કરેલો છે.

“ થાક ખાધા વગર ઉત્સાહપૂર્વક તેઓએ સત્ય શોધ્યું હતું. આનંદરહિત રસ્તે તેઓ ચાલ્યા હતા; સ્તુતિ કે નિંદાની દરકાર રાખ્યા વગર તેમણે પ્રયાસ કીધો હતો; અને ખાકીનું કામ તેમણે ઈશ્વર ઉપર રાખ્યું હતું. પરંતુ જો કે તેમનાં નામ કોઈ પણ કવિએ અમર કાવ્ય અથવા વાર્તામાં જોડેલાં નથી, તોપણ તેમની નોંધ તો ઉપર સ્વર્ગમાં રખાઈ ગઈ છે; તેમના હાર તે કીર્તિના તાજ છે. ”^૧

જીંદગીમાં સુખ ભોગવવાને સારૂ અભ્યાસમાં ચિત્ત લગાડવાની અને આસક્તિ રાખવાની ખરેખરી જરૂર છે. હાથમાં લીધેલા કામમાં તમારું અર્ધજી ચિત્ત લાગેલું હોય, તો તે કામ પૂરું કરવાને તમને જરૂર કરતાં ખમણી મહેનત પડશે.

માનસિક આનંદને લીધે માણસના સુખમાં હજી ઘણોજ થોડો વધારો થયો છે તે જાણીને ખેદ થાય છે, ખાકી ‘સ્કૂલ’ એ શબ્દનોજ ગ્રીક ભાષામાં મૂળ અર્થ આરામ અથવા આનંદ હતો. મી. જે. મોર્લી કહે છે કે ‘ સુખ અને ફરજ એ ખંનેને માટે હમેશાં ડહાપણવાળા વિચાર કરવા અને સારી મનોવૃત્તિ રાખવી ’ એ ખહુજ અગત્યનું છે.

મનુષ્યનું મગજ એ

“ વિચારોનો ઘુમટ હોવો જોઈએ, અને આત્માને
મહેલ હોવો જોઈએ. ”^૧

ડોન કહે છે કે આપણે આપણા પોતાના ખેડુત છીએ;
અને તેમ છતાં પણ જો આપણે સારો સંગ્રહ કરીશું અને આ-
ખાદ સ્થિતિએ પહોંચીશું તો મોટા વસુલાતના (હપ્તો ભરવાના)
દિવસને માટે ઘણી સારી પુલ એકઠી કરી શકીશું. ’

એમર્સન કહે છે કે “ જ્યો વંશપરંપરાથી આવેલા રીવાજ
મુજબ ધર્મરની ભક્તિ કરે છે, પણ જ્યો પોતાની ફરજ સમજીને
પોતાની ખધી શક્તિઓનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરતા નથી એવા નિર્દોષ
અને બહા માણસો ઘણા છે. ”

દરેક ચીજનું માપ માણસ પોતાના માપ ઉપરથી લે છે.
મોટા મોટા પર્વતોની ઊંચાઇ અને મહાસાગરની ઊંચાઇ ફીટમાં
ગણે છે; * ગણિતના અંકની પદ્ધતિ સુદ્ધાં (પહેલા દશ અંક)
આપણી આંગળીઓની સંખ્યા ઉપરથી કરેલી છે; આમ છે તે
છતાં પણ આપણે કેવા નિરાધાર પ્રાણી જેવા છીએ ? આપણે
રંક જીવ છીએ ? અને આપણે કેટલા મોટા થઇ શકીએ એવું
છે ? માણસ એ કેણુ છે ? અને માણસ એ કેણુ નથી ?

પાસ્કલ જણાવે છે કે, “ માણસ એ એક ખરની સોટી
જેવો છે, કે જે સૃષ્ટિમાં નખખામાં નખખી ચીજ છે; પણ તે વિ-
ચાર કરનારો છે. તેનો નાશ કરવાને જગતને ભારે તૈયારી કર-
વાની જરૂર નથી. એક ઉચ્છ્વાસ કે પાણીના એક ટીપાથી તેનું

૧. બાઇરન.

* હાથનું માપ ઘણીક જગ્યાએ હવું અને હજી પણ તે પ્રમાણે છે.

સહજ મોત આવે છે. પણ જો જગત્ તેનો નાશ કરશે તો પણ માણસ જગત્ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તે પોતે સમજે છે કે હું મરી જાઉં છું; અને જગત્ તો તેની સામે ક્ષાવી જવા છતાં પોતાનું ખળ જાળવતું નથી. '

મનુષ્ય પ્રાણીને પરિપૂર્ણ થવાને શું શું આવશ્યક છે? સ્વસ્થ મન, મમતાવાળું હૈયું, શુદ્ધ અને પુષ્ક વિચાર, અને જોડ-ખામી વગરનું તનદુરસ્ત શરીર. સ્વસ્થ મન વગર આપણે ઘણી ઉતાવળથી અનુમાનો ખાંધી દઇએ છીએ, મમતાવાળું હૈયું નહીં હશે તો આપણે જરૂર આપસ્વાર્થો થઇ જઇશું, શરીર જોડખામી વગરનું તથા તંદુરસ્ત નહીં હશે તો આપણે ભાગ્યેજ કાંઇ કામ કરી શકીશું, અને આપણો ધરાદો ગમે તેવો સારો હશે પણ જો વિચાર પુષ્ક નહીં હશે તો તેથી લાભ થવાના કરતાં નુકસાન થવાનો વધારે સંભવ છે.

આપણા કોઈ મિત્રનાં આપણે વખાણ કરવાનાં હશે તો આપણે એમ કહીશું કે તે ઘણોજ સહય પુરુષ છે. થકરે એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે ? અમુક માણસ સહય પુરુષ છે એવું ક્યારે ગણાય? શું તેને માટે માણસે પ્રમાણિક હોવું જોઈએ, નમ્ર હોવું જોઈએ, ખડાદૂર હોવું જોઈએ, સુસ હોવું જોઈએ ? અને આ બધા ગુણો હોઈ બહારની ઘણીજ લાવણ્યભરેલી રીતે તેનો ઉપયોગ કરવો એ શું સહય પુરુષના ગુણ ગણાય ? ' તે વળી એમ પણ ઉમેરે છે કે, ' સહય પુરુષ એ તો આપણે કેટલાક ધારીએ છીએ તેના કરતાં પણ વધારે દુર્લભ વસ્તુ છે. ' રાજાએ બી-જાએને ઇલકાખ આપી શકે છે પરંતુ તે સહયજ પુરુષો બનાવી શકતા નથી. તેમ છતાં પણ જો ઇચ્છા રાખીશું તો ઉદાર વૃત્તિ વાળા પુરુષ થઇ શકીએ ખરા. '

આર્થાડીકન ફેરાર કહે કે, “ જો માણસનું શરીર મિતતા, સંયમ, અને જીતેન્દ્રિયપણાથી ઘણું જ તન્દુરસ્ત અને કૌવતવાળું રાખેલું હોય છે; જેનું મન એ અનુભવથી અને પોતાના દેશી ભાઈઓએ દર્શાવેલા ઉમદા વિચારોથી મેળવેલી વિદ્યાનો કિમ્મતી ભંડાર છે; જેની કલ્પનાશક્તિ એ સઘળી શુદ્ધ અને પવિત્ર ચી-જોનું ચિત્રાલય છે; જેનું અંતઃકરણ પોતાના સંબંધમાં, સર્વશક્તિમાન ધર્મરના સંબંધમાં, અને આખી દુનિયાના સંબંધમાં શાન્ત અને સલાહવાળી વૃત્તિનું છે, અને જેના આત્મામાં પરમાત્મા યોગ્ય નિવાસસ્થાન ગણીને વસે છે; એવો જો માણસ હોય છે તે આ સંસારમાં જટલી પરિપૂર્ણતા મેળવી શકાય તેની લગોલગ ઘણું ભાગે પહોંચે છે. ”

જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ કહે છે કે “ જાત કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાની ખરી રીત પ્રત્યેક ખાખતમાં પ્રશ્ન કરવો એ છે; ગમે તેવી મુશ્કેલી નડે તો તેનાથી કદી હઠી જવું નહીં; અસ્વીકારસૂચક વિવેચનથી ચોક્કસ તપાસ કર્યો વિના આપણા પોતાના તરફથી અથવા બીજા લોક તરફથી કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવો નહીં; કોઈ પણ ખોટું પ્રમાણ, વિરોધ અગર વિચારની અસ્પષ્ટતા, એ-મને અજાણતામાં દાખલ થતાં અટકાવવાં; વિશેષ કરીને કોઈ પણ શબ્દનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં તેનો અર્થ, તેમજ કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત ગ્રાહ્ય કરતાં પહેલાં તેનો અર્થ ખરોખર સમજવાનો આગ્રહ કરવો; આ બધી શિખામણ આપણને પ્રશ્ન કરવાની ટેવ પાડવાથી મળે છે. ” અને આવી શિખામણ, આવો ખોદ, આપણે બધા મેળવી શકીએ એવું છે.

કંઈ નહીં તો કેળવણીની પૂર્વની સ્થિતિમાં સઘળાં માણસ એક સરખાંજ હશે; પદવી કે દોહત આવી ખાખતમાં કંઈ વિશેષ

સગીન લાભ આપતી નથી. સર વિલ્યમ જેન્સ પોતાના સંજન-
ધમાં કહેતો હતો કે “જે કે હું એક ખેડુતના કુટુંબનો હતો,
અને મારી પાસે કંઈ પૈસા નહોતા, તોપણ હું રાજકુંવરને યોગ્ય
કેળવણી લઈ શક્યો હતો.”

વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાને સાર કોઈ પણ રાજ માર્ગ નથી
એવું લાંબી મુદત ઉપર કહેવામાં આવ્યું હતું; અથવા આના
કરતાં વધારે યોગ્ય રીતે એમ કહી શકાય કે સઘળાજ માર્ગ
રાજને લાયકના સરળતાથી ભરેલા છે; અને આનો ખદલો
કેટલો કિમ્મતી છે ! કેળવણીથી આખી દુનિયાનો ઇતિહાસ
આપણા સમજવામાં આવે છે, અને આપણી વૃદ્ધિ થવાનો એક
સુંદર માર્ગ આવા ઇતિહાસદ્વારાએ મળી આવે છે, દુનિયાનું
ભાષાજ્ઞાનનું ભંડોળ કેવું અને કેટલું છે તે સમજવાને આપણે
કેળવણીથી શક્તિમાન થઈએ છીએ; કુદરતનું પુસ્તક આપણા
આગળ કેળવણીજ ખુલ્લું મૂકે છે, અને આપણે ગમે તે જગ્યાએ
હોઈએ તોપણ ત્યાં આગળ, કેળવણી લીધી હોય છે તો આનંદ
આપનારાં સાધન આપણે ઉભાં કરી શકીએ છીએ.

“તે માણસ હતો, તે સર્વ રીતે પરિપૂર્ણ હતો

(માણસમાં જટલા ગુણ જોઈએ તેટલા તેનામાં હતા;)

તેના જેવો મનુષ્ય હું કરીથી જોવા પામીશ નહીં,”*

આ પ્રમાણે કોઈ પણ વખત આપણે માટે કહેવાય એવી
આશા આપણે રાખી શકીએ નહીં, તોપણ આટલું તો ખરું
લાગે છે કે:—

“તેની જીંદગીમાં દરરોજ કંઈ કંઈ ખૂબી
જોવામાં આવતી હતી;”

એ પ્રમાણે કહી શકાય, કારણ કે અવિનાશી આતુર ધર્મી શું આપણામાં હોતી નથી ?

દરેક માણસના સંજ્ઞામાં કેળવણીનો ફાયદો આપણા જીવવામાં આવતો નથી તેમાં કંઈ કેળવણીનો પોતાનો દોષ નથી, પરંતુ ઘણી વાર કેવા ભાવથી-કેવી વૃત્તિથી-કેળવણી લેવામાં આવે છે તેના ઉપર તેનો આધાર રહે છે. લૅડ' એકન કહે છે કે, જુદા જુદા માણસ જુદા જુદા હેતુથી વિદ્યા અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. કેટલાક માણસ સ્વાભાવિક જ્ઞાસાથી અને શોધકવૃત્તિને લીધે, કેટલાક જુદા જુદા પદાર્થો જોઈ અને જુદે જુદે પ્રકારે આનંદ મેળવી પોતાના મનને ખુશ કરવાને માટે, કેટલાક શ્રેષ્ઠ અને નામનીજ ખાતર, એ પ્રમાણે અનેક હેતુથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની તેઓ ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ માણસને ધર્મરે તર્કશક્તિની બક્ષિસ આપેલી છે તેના બીજા માણસના લાભની ખાતરજ અને તેના ઉપયોગમાં આવવાની ખાતરજ ખરા અંતઃકરણથી જ્ઞાન મેળવવાની ઉત્સુકતા જવલ્લેજ જીવવામાં આવે છે. જ્ઞાન એ સરજનહારની મોટાઇનો અને માણસની સ્થિતિ સુધારનારો કિશ્મતી ભંડાર છે એવું ગણવાને બદલે તે જાણે શોધક અને ચંચળ વૃત્તિવાળા માણસને અટકવાનો કૈાચ ન હોય, અથવા ભમતા અને અસ્થિર મનને માટે સુંદર દેખાવ જોઈ આનંદ મેળવવા સાડા આંટા મારવાની અજાસી ન હોય, અથવા ગર્વિષ્ટ માણસને આરામ લેવાનો ભગ્ય મિનારો ન હોય, અથવા વિવાદ અને તકરારનો કિલ્લો કે ઝાંચી ને વિશાળ જગ્યા ન હોય, અથવા નફો મેળવવાની કે વેચવાની દુકાન ન હોય, એવું સમજીને ઘણાઓનું વર્તન થાય છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

પુસ્તકશાળા (લાઈબ્રેરી) વિષે.

હાલના બીશપ, રિચર્ડ ડી બરી નામના એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થે પાંચસો વર્ષ કરતાં વધારે મુદત પૂર્વે પુસ્તકો સંબંધી લખતાં જે કહ્યું છે તે ઘણું યોગ્ય છે. તે કહે છે કે, “ સોટી અગર ચપાટ માર્યા વગર, ગુસ્સાના કે કઠોર શબ્દો કહ્યા વગર, કપડાં કે પૈસા લીધા વગર શિક્ષણ આપનારાં આ (પુસ્તકો) જ આપણા શિક્ષકો છે. તેમની પાસે તમે ગમે ત્યારે જશો તો પણ તે જાંઘતાં માલમ પડવાનાં નથી; શોધકૃતિથી તમે તેમને પ્રશ્નો કરશો તો તે કંઈ વાત છુપાવી રાખશે નહીં; તમે તેમનું ખર્ચ રૂપ સમજશો નહીં તોપણ તે કદી ખખડવાના નથી; તમે કોઈ વાતમાં અજ્ઞાન હશો તો તે તમને હસી શકવાના નથી. તેટલા માટે જ્ઞાનના ભંડારરૂપ પુસ્તકશાળા બધી દોલત અને સંપત્તિ કરતા વધારે કિંમતી છે અને તે પ્રાપ્ત કરવાને આપણે ઇચ્છા રાખીએ તેવી એક પણ વસ્તુ પુસ્તકશાળાની સાથે સરખાવાય તેવી નથી; તેટલા માટે જે માણસ સત્ય, સુખ, જ્ઞાન, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકપણા માટે ઇચ્છા રાખનારો ઉત્સાહી માણસ ગણાવા માગતો હોય તેણે જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો જોઈએ. ”

આ ગૃહસ્થનું ઉપર મુજબનું કહેવું આટલી લાંબી મુદત ઉપર જો ખર્ચ હતું, તો હાલના સમયમાં તો ઘણેજ દરજ્જે તે પ્રમાણે કહેવું સત્ય ગણાશે, તે સમયમાં તેને જેટલી અનુકૂળતા

હતી તેના કરતાં હાલના સમયમાં આપણને કેટલી બધી વધારે અનુકૂળતા મળેલી છે તેના વિચાર કરીએ. પહેલવહેલું તો છાપેલાં પુસ્તકો વાંચવાની સવડ ન ગણીએ તો પણ હાલ પુસ્તકો ઘણાંજ સસ્તાં મળે છે. થોડોક ખીર જાતનો દારૂ અથવા તંબાકુની બે (વિલાયતી) ચલમની જેટલી કિંમત બેસે છે તેટલી કિંમતમાં તો એક માસમાં એક જણ જેટલાં પુસ્તકો વાંચી શકે તેટલાં તે ખરીદી શકે એમ છે. પણ રિચર્ડ ડી બરીના સમયમાં પુસ્તકો ઘણાંજ મોંઘાં હતાં. વળી હાલ આપણાં પુસ્તકો નાનાં અને સુગમતાવાળાં હોય છે, પણ જૂના વખતમાં તે ભારે-શિલ્પ, મોટાં અને વાંચવા અથવા હાથમાં રાખવાને ઘણીજ અગવડ પડે તેવાં હતાં. હાલનાં વિદ્યાર્થી ભરેલાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો પણ એક પ્રકારે વાંચવાને સુગમ પડે તેવાં છે. પણ આ બધા કરતાં વધારે અગત્યની વાત એ છે કે ડી બરીને જે જે મનોરંજક પુસ્તકો મળી આવેલાં હતાં તેવાં સઘળાં તો આપણને મળેલાં છે એટલુંજ નહીં, પણ તેથી ઘણાં વધારે મળેલાં છે. પ્રાચીન ભાષાભાષાઓમાંથી ઘણાંક પુસ્તકો ગુપ્ત થયાં હતાં, પણ તેની તપાસ થઈ શોધી કાઢવામાં આવે છે. તેના સમયમાં નવલ-વાર્તાનાં પુસ્તકોનું તો નામજ નહોતું એવું કહીએ તો ચાલે. કાવ્યવ્રંથના સંબંધમાં બેઠણું તો હાલ થોડા સમય પરના વ્રંથકારો ખાતલ કરીએ તો પણ શેક્સપીયર અથવા મિલ્ટન, સ્કોટ અથવા બાઇરન જેવા કવિઓના વ્રંથો વાંચવાનું તેને બની આવ્યું નહોતું; કારણ તેના સમય પછી આવા કવિઓ થઈ ગયા છે. વળી હાલમાં કેપ્ટન કુક, ડાર્વિન, હમ્બોલ્ટ, અને બીજા અનેક મોટા મુસાફરો અને દેશોદેશ ફરી શોધ કરનારાઓના સમુદ્રપર્યટનના મનોરંજક અને ઉત્સાહ આપનારા

ત્રથો આપણે વાંચી શકીએ તેમ છે. શાસ્ત્રના સંબંધમાં, રસા-
યનશાસ્ત્ર અને ભૂસ્તરવિદ્યામાં ઘણીક શોધો થઈ તે નવીન શાસ્ત્રો
તરીકે તૈયાર થયાં છે. તેમજ સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થોના વર્ણનનું શાસ્ત્ર,
ખગોળવિદ્યા, ભૂગોળવિદ્યા, વગેરે ખીખે સઘળાં શાસ્ત્રોમાં શોધ
ચાલુ ને ચાલુ રહેવાથી તે વધારે આનંદજનક વિનોદ આપનારાં
થઈ પડ્યાં છે.

શોધનહોઆરે જણાવ્યું હતું કે તેને પોતાને જે વિદ્યાનો
શોખ હતો તે વિદ્યાથી તેને કંઈ પણ વિશેષ પ્રાપ્તિ થતી નહોતી
તો પણ તેથી તેને ઘણા મોટા ખર્ચમાં ખચાવ થતો હતો.
એકંદરે પ્રજા તરીકે આપણે ઉપકાર સહિત કબૂલ કરવું જોઈએ
કે જુદી જુદી વિદ્યાના જ્ઞાન અને પ્રચારથી આપણી ઉપજમાં
ઘણો મોટો વધારો થયો છે એટલુંજ નહીં, પણ આપણા ખર્ચમાં
અનેક પ્રકારનો ઘટાડો થયો છે. શાળાઓ, પુસ્તકશાળાઓ, અને
સંગ્રહસ્થાનો માટે ખર્ચેલાં નાણાં ખર્ચે જોતાં ખર્ચમાં ગણાય
નહીં પણ વેપાર માટે રોકેલી મુડી જેવાં ગણાય. નિશાળો અને
જાહેર પુસ્તકશાળાની આપણે હિમાયત કરીએ છીએ તે આપણા
ખર્ચમાં ખચાવ થાય છે તેની ખાતર નહીં, પણ દેશી ખાંધેવાની
જીંદગી સુખી અને આનંદી કરવામાં ઘણીજ મદદ કરે છે તેની
ખાતર તેમ કરીએ છીએ. ઘણાજ ગરીબ માણસો પોતાની જીંદ-
ગીમાં ગમ્મત અને આનંદ એ શું છે તે જાણતાજ નથી.

આવતી પેઢીના આપણા કારીગરો અને શિલ્પકારો મોટા
વાંચનારાઓ થશે તેવો અભિપ્રાય મેં આપ્યો છે તેને માટે એક
કરતાં વધારે વાર મારી હાસ્યવિનોદમાં ટોકાર કરવામાં આવેલી
છે. પરંતુ જાહેર પુસ્તકશાળાઓ દર સાલ વધતી જાય છે તે
કારણ મારા કહેવાને શું પ્રુદિ આપતું નથી? મક્ત વાંચવાની

પુસ્તકશાળા સ્થાપન કરતાં અગાઉ જ તે જગ્યાના લોકોના અભિપ્રાય લેવાની જરૂર છે એવું કરેલું છે; તે પ્રમાણે થાય છે ત્યારે મત આપનારા પૈકી ધર્મોપદેશક મંડળ અને વકીલમંડળ, ડાક્ટરો અને વેપારીઓ કેટલા થોડા હોય તે ખ્યાને જાણીતી વાત છે. જહોર પુસ્તકશાળાઓ કારીગર અને નાના દુકાનદારોના પ્રયાસથી જ નીકળે છે, અને તેઓ જ મુખ્યત્વે કરીને તેનો લાભ લે છે. આપણા શહેરમાંના કારીગર અને મજૂર વર્ગને પુસ્તકો વાંચવાની વિશેષ કરીને જરૂર છે. તેઓનું મન કંટાળી જાય એવી રીતનું એક સરખું કામ આખી જીવંતીમાં તેમને કરવાનું હોય છે. તેમના કરતાં તો ગામડાના અજ્ઞાન-જંગલી માણસને અનેક પ્રકારનાં કામો કરવાનાં હોય છે. જો પશુનો તે શિકાર કરવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેની ખાશિયત શી છે, તે ક્યાં ક્યાં ફરે છે, કેવી જગ્યા પર ખોરાક ખાય છે, વગેરે ખાખતોનું તેને અવલોકન કરવું પડે છે; કદાચ જગ્યાએ અને કેવી રીતે માછલાં પકડવાં તે તેને જાણવાની જરૂર પડે છે; પ્રત્યેક માસમાં તેને નવું નવું કામ કરવાનું આવે છે, અને તે પ્રમાણે તેના ખોરાકમાં ફેરફાર થાય છે: પોતાને જરૂરનાં હથિયાર ને ઓજાર તેને પોતાને હાથે તૈયાર કરવાં પડે છે, અને પોતાને રહેવાનું ઘર જાતે ખાંધવું પડે છે. વળી દેવતા પાડવાનું હાલ આટલું ખર્ચ સુતર થઈ ગયું છે, પણ તેને તો તેમાં મહેનત કરવાની હોય છે ને ચતુરાઈ વાપરવી પડે છે. ખેતીના કામમાં રોકાતા મજૂરને પણ અનેક કામ હાથમાં લેવાનાં હોય છે. તે હળ ફેરવે છે, ઘાસ કાપે છે, ને ખેતર લણે છે. એક મોસમમાં તે રોપવાનું કામ કરે છે, ને બીજી મોસમમાં તે માછલાં પકડે છે; તથા કુહાડી લઈ લાકડાં

ચીરવા જાય છે. તે ઘેટાં, ડુકર, અને ગાયની સંભાળ રાખે છે. હળ ફેરવવું, વાડ કરવી, અથવા ઘાસ વગેરેના પૂજા ખાંધવા, તે ઉપર ઉપરથી દેખાય છે તેવું કંઈ સહેલું કામ નથી. વડ-સ્વર્થ કવિના સંખંધમાં એમ કહેવાય છે કે એક વખત એક અજાણ્યા માણસે તેનું અધ્યયનગૃહ (અભ્યાસ તથા કામકાજ કરવાને માટે રાખેલો ખાસ ઓરડો) જોવાની ઇચ્છા તેની દાસી આજળ ખતાવી. તેના ઉત્તરમાં તે દાસીએ કહ્યું કે “એ ઓરડો મારા શેઠનો છે પરંતુ તે ખેતરોમાં અધ્યયન કરે છે.” ખેતીનું કામ કરનારા માણસ ખેતરમાં કામ કરવાથી ઘણી ખાખતની માહિતી મેળવી શકે છે. આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં તેનું જ્ઞાન ઘણું વધારે છે. ફેર માત્ર એટલોજ છે કે તેનું જ્ઞાન પુસ્તકોમાંથી મળેલું નથી હોતું પણ ખેતરમાંથી મળેલું હોય છે; છતાં પણ તે કંઈ ઉત્તરતું ગણાય એમ નથી.

પરંતુ જે માણસ દુકાને ખેંચી કામ કરે છે, અથવા કારખાનામાં કામ કરે છે તેમનું કામ મન કંટાળી જાય એવી રીતનું એક સરખુંજ હોય છે. આખા વર્ષના વર્ષ સુધી તેમને કામના એકજ પ્રકારનો ક્રિયા કરવાની હોય છે, અગર તો કેટલીક વાર તે ક્રિયાના અંગેનો અમુકજ ભાગ કર્યો કરવાનો હોય છે. આમ થવાથી તેમનામાં ચમત્કારિક હોશિયારી ને આલાકી આવે છે ખરી, પરંતુ તે ઘણીજ સંકુચિત હોય છે. આવા માણસે પોતે જો ફક્ત હાલતું ચાલતું ચંત્ર ખનવું ન હોય, તો પુસ્તકો વાંચીને તેણે પોતાની જીંદગીમાં આનંદ મળે અને ફેરફાર થાય એવું એવું કરવાની જરૂર છે. આમાંના કેટલાક માણસ તો પુસ્તકોથીજ ફક્ત આવો આનંદ મેળવી શકશે; અથવા પોતાની જીંદગીમાં કંઈ જૂદા જૂદા પ્રકારનું કામ જોઈ શકશે. સારે નશીબે હાલના વખતમાં

દુકાનો સિવાય બીજી જગ્યાના (કારખાનાના) મજૂર વર્ગ અને કારીગર વર્ગને કામ કરવાના કુલ કલાકમાં ઘટાડો થવાનું કંઈક વલણ થવા લાગ્યું છે, અને કેટલીક વાર ત્યાં કામ પણ પૂરતું હોતું નથી; જો કે ઓછું કામ એ સંતોષની વાત નથી, તોપણ તેથી કામ કરનારને અવકાશ મળી શકે એવું છે. પણ આમ થોડા કલાક કામ કરવાનું કરે ને તેથી અવકાશનો વખત મળે, તે વધારાનો વખત કંઈ આજસમાં કાઢવો જોઈએ નહીં. અવકાશ—કુરસદ—એ મોટામાં મોટી ખસિસ—સુખનું સાધન છે; આજસ એ મોટામાં મોટો શાપ છે—અકલ્યાણની વસ્તુ છે. અવકાશથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, આજસથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ ધારો કે એક ગરીબ કંઝાળ માણસને થોડા દિવસ કંઈ પણ કામ કરવાનું નથી, તો તેણે શું કરવું? તે વખત તેણે શી રીતે ગાળવો જોઈએ? કોઈ પુસ્તકશાળામાં જવાની તેને છૂટ કે સવડ હોય તો તે વખત કોઈક ગુમાવવો જોઈએ નહીં.

આપણાં બાળકોને કેળવણી આપવાનાં જે કારણો છે, તે પુખ્ત ઉમ્મરના માણસને પણ તેટલેજ અંશે લાગુ પડે છે. હાલમાં આપણા દેશમાં જૂદા જૂદા ભાગમાં બધે પ્રાથમિક શાળાઓ કાઢેલી છે; આપણાં બાળકોને કેળવણી આપવાને આપણે પૂર્ણ તબક્કાની કરીએ છીએ; આપણે તેમને વાંચતાં શીખવીએ છીએ, અને વાંચવાનો શોખ તેમને થાય તેવા યતન કરીએ છીએ. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ શું છે? કેમકે આપણે એમ માનીએ છીએ કે જે માણસ અભ્યાસ કરે છે તે સુધર્યો વગર ને સારો થયા વગર રહેતો નથી. કેળવણીના પ્રતાપથી સાધારણ માણસ સારો કારીગર થાય છે, અને કારીગર સારો માણસ બને છે; પરંતુ કેળવણી લેવાનું આખી હાંદગી સુધી ચાલવું જોઈએ, અને

તેથી પુસ્તકશાળા એ મોટી ઉમ્મરના માણસને માટે નિશાળ સમજવાની છે. આદર્શ રાજના સંબંધમાં એક વાત એવી કહેવાય છે કે, તે બાળક હતો તે વખતે તેને એક પુસ્તક પસંદ પડવાથી તે મેળવવાનું મન થયું. આ ઉપરથી તેની માતાએ કહ્યું કે “તે પુસ્તક તું જાતે વાંચી શકે એવો થશે ત્યારે તને આપવામાં આવશે.” આવો હક પ્રાપ્ત કરીને તેણે તે પુસ્તક મેળવ્યું. આપણાં છોકરાંઓ વાંચતાં તો શીખ્યાં છે; ત્યારે તેમને પુસ્તકો મેળવવાનો તેવાજ હક શું થયો નથી? સોસીયાલીસ્ટનો સામાન્ય ભાવાર્થ જેતાં તેના હિમાયતીઓ જ કાયદા થવાનું ધારે છે તેવું પરિણામ સોસીયાલીઝમથી થશે એમ ખાતરી થતી હોય તો બાકી રહેલા ઘણા માણસો તે વર્ગમાં દાખલ થઈ જશે. સોસીયાલીઝમના સામાન્ય ભાવાર્થ પ્રમાણે “મોટામાં મોટી સંખ્યાનું વધારેમાં વધારે હિત” તેનાથી થશે એવું આપણે માની શકતા નથી, તેથી આપણે સોસીયાલીસ્ટ ખનતા નથી. પરંતુ જ મુશ્કેલી આમાં લાગે છે તેવી પુસ્તકોનાં સંબંધમાં આપણને લાગતી નથી. એવું કહેવાય છે કે એક ગરીબ સ્ત્રી દરિયો પહેલ વહેલો જોઈને ઘણી હર્ષ પામી હતી; તે બોલી કે “જ વસ્તુ-માંથી પ્રત્યેક માણસને જોઈએ તેટલું મળી શકે છે તેનો કંઈક ભાગ નિહાળવો એ ખરેખર મોટી વાત છે.” આજ પ્રમાણે પ્રત્યેક માણસને પહોંચે તેટલાં પુસ્તકો હાલમાં છે, અને ઉત્તમ પુસ્તકો ઘણાંજ સસ્તાં પણ છે. વાંચવાથી જોવા આનંદ થાય છે તેવો ધન-સંપત્તિથી ભાગ્યેજ મળે છે. બીજી ઘણી થોડીજ બાબતના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહી શકાય તેમ છે. ‘ધંધાની ખટપટ’ માં પડેલા આપણા જવા લોકો આપણી પાસે હોય તેના કરતાં

વધારે પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા રાખીએ છીએ; પરંતુ પુસ્તકોના સંખ્યામાં આપણે ઉપયોગ કરી શકીએ તેના કરતાં વધારે પુસ્તકોનો જાણે દૈવગતિથી વરસાદ વરસેલો છે.

માણસથી કેળવણી જીંદગીપર્યંત ચાલવી જોઈએ, અને આપણાં ખાળકોની કેળવણી શબ્દજ્ઞાનમાં અને વ્યાકરણજ્ઞાનમાં ફક્ત આવી રહી નથી, પણ હાથ અને આંખની કેટલીક કેળવણીનો તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ એવું હાલ આપણે સમજવા લાગ્યા છીએ. આજ પ્રમાણે એથી ઉલટી રીતે જોતાં મોટાં થયેલાં સ્ત્રીપુરુષોના બધા વખત ફક્ત હાથ વડે કરવાનાં જ કામોમાં અને પૈસા મેળવવામાં જ રોકાયેલા રહેવા ન જોઈએ, પરંતુ તેમણે કેટલોક વખત જ્ઞાન મેળવવામાં અને પોતાના મનનો સુધારો કરવામાં ગાળવો જોઈએ. વળી મનુષ્યના જ્ઞાનભંડોળમાં દરેક માણસે કંઈ કંઈ વધારો કેમ કરવો ન જોઈએ? માણસ પોતે ગમે તે સ્થિતિનો હોય તોપણ તે આ પ્રમાણે વધારો કરી શકે ખરો. હસ્તકાર્યનું ગૌરવ હજી આપણે પૂરું સમજતા નથી, અને લોકોનો સાધારણ ગ્રહ એવો થયો છે કે વિદ્યા એ કંઈ જાંચે આકાશમાં રહેતી વસ્તુ હશે. આ બધામાં વખત ગાળવો એ તત્ત્વશાસ્ત્રવેત્તાઓ અને વિશેષ બુદ્ધિશાળી પુરુષોનું તેમજ કિશ્કિન્ધા સામાન ખરીદ કરી શકે એવી સ્થિતિવાળા પુરુષોનું કામ છે, ને તેમને જ તે યોગ્ય છે, એવું આપણા લોકોનું સમજવું થયેલું છે. આ એક મોટી ભૂલ છે, આપણો પ્રજા તરીકે વધારો થયો છે તેને માટે આપણે કોના આભારી છીએ? એશક કેટલેક અંશે સુર રાજાઓ અને નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓનાં, કેટલેક અંશે લશ્કર અને આરમારના બહાદુર માણસોના, કેટલેક અંશે આપણા પર-

દેશના સંસ્થાનિક રાજ્યો પ્રાપ્ત કરવામાં રહ્યો પ્રયત્ન કરનારા, દેશે દેશ કરી નવા દેશોની શોધ કરનારા વીર પુરૂષોના, ને કેટલેક અંશે વિદ્યાર્થીઓ અને તત્વશાસ્ત્રવેત્તાઓના આપણે આભારી છીએ. પણ આ બધા લોકોએ જે જે કામ કીધાં છે તેનું ઉપકાર સહિત આપણે સ્મરણ રાખીએ છીએ, તેની સાથે એટલું વિસરી જવું ન જોઈએ કે બ્રિટિશ કારીગરે પોતાના બળવાન જમણા હાથથી સમગ્ર કામ કીધું છે તે ઉપરાંત તેણે મગજને પણ થણું કસેલું છે, અને તેથી અનેક લાભો આપણે દેશ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છે.

વાટ, મીકેનીકલ એન્જિનિયર (યાંત્રિકવિદ્યા જાણનાર ઈજનેર) હતો; હેન્રી કૉર્ટ, જેણે કરેલા કારખાનાઓના સુધારાને લીધે ઈંગ્લાંડ દેશમાં તેના રાજકીય દેવાની રકમ કરતાં વધારે સંપત્તિ ભેગી થઈ હતી, તે ઈટાલિયનનારો છોકરો; હેન્રી સ્પેન્સર, જેણે ગજવેલની જાતનું લોકું શોધી કાઢ્યું હતું તે એક શિવિયાળીનો છોકરો હતો; કોમ્પટન વણકર હતો; વેડજવૂડ કુભાર હતો; બ્રિન્ક્લે, ટેલફોર્ડ, મુશટ, અને નિલસન એ બધા કારખાનામાં કામ કરનારા માણસો હતા; જ્યોર્જ સ્ટીફીન્સ એણે શરૂઆતમાં ગાયો ચારનારા છોકરાનું રોજ જે પેન્સ લઈ કામ કીધું હતું, અને અઢાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તે વાંચી શકતો નહોતો; હાલ્ટન એ એક ગરીબ વણકરનો છોકરો હતો; આર્ક-રાઇટ હજમના ધ ધાથી શરૂઆત કીધી હતી; સર હમ્ફ્રિ ડેવી એ આબધ તૈયાર કરી વેચનારની દુકાને શિખાઉ તરીકે રહ્યો હતો; ‘બર્મિંગહામના પતા ‘બેલ્ટન એ બટન (ખોરીયા) બનાવનારનો, અને વાટ એ સુતારનો છોકરો હતો. આ માણસોની અને તેના જેવા બીજાની આ દુનિયા ઘણી જ આભારી થયેલી છે આપણા મોટા સરદાર અને રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષો માટે આપણે જે અભિમાન ધરાવીએ છીએ તેવુંજ અભિમાન આ માણસો માટે રાખવાનું છે.

અમુક પ્રબલો 'સુધરેલી પ્રબલ' છે એવું આપણે ઘણી વાર સાંભળીએ છીએ. બેશક કેટલીક પ્રબલ બીજાઓ કરતાં વધારે સુધરેલી છે. પરંતુ અઘાપિ કેાઇ પણ દેશની પ્રબલ તે પદને ચોખ્ખ મણવા તેની લગભગ પણ આવી શકી નથી. આપણો સુધારો ખરો છે એવું કરવાને આપણે યત્ન કરવો જોઇએ, અને તે સ્થિતિએ પહોંચવાને સારૂં ખરે રસ્તે જઇ આગળ વધવાનો એક ઉપાય તે પુસ્તકશાળાઓ સ્થાપવી એ છે.

કુટુંબવાર મત આપવા સંબંધી બીજા પસાર થયું હતું તે વખતે હોર્ડ શેરબ્રૂક બોલ્યા હતા કે 'આપણા શિક્ષકોને આપણે કેળવણી આપવી જોઇએ.' પરંતુ તેઓ પોતાની જાતને કેળવણી આપી શકે એવી સવડ કરી આપવાની વધારે અગત્ય છે.

કેટલાક માણસો એવી સ્થિતિમાં જ જન્મ પામે છે કે આખી જીવગીતેમને સમ મજૂરી કરવી પડે છે; પણ તેટલા ઉપરથી તેમની જીવગીત દુઃખી કે આનંદ રહિત રહે એમ થવું ખરેખર નથી. જો તેમને ગમ્મતનું સાધન મળેલું ન હોય અને પોતાની જીવગીતમાં જૂદા જૂદા પ્રકારનું કામ કરવાનો સંજોગ ન મળેલો હોય તો સારાં પુસ્તકો વાંચવાને સારૂં તેમને જોઇએ તેવી અનુકૂળ મળી શકે એવી ગોઠવણ કરવી એ વધારે જરૂરનું અને ઇષ્ટ છે.

સર જોન હર્ષવેલે કહ્યું છે "દરેક પ્રકારના સંજોગો અને તેમાં ઉપયોગી થઇ પડે, અને આખી જીવગીતમાં સુખ અને આનંદનું સાધન થાય, તેમજ આ સંસારમાં ગમે તેવા ખનાવો અને અને આક્રોશ આવી પડે તથા લોકોની કદા નજર થાય, તેવે પ્રસંગે રક્ષણ કરવાના સાધન તરીકે કામમાં આવે એવી જાતનો શોખ મને થાઓ એવી હું ઇચ્છા રાખું તો તેવો શોખ વાંચવાનો જ પસંદ કરું. કેાઇ પણ માણસને આ બાબતનો શોખ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે અને તે પૂરો પાડવાનાં સાધન મને આપવામાં આવે તો તેના હાથમાં ઘણાં જ નઠારાં પુસ્તકો પસંદ કરી

આખ્યાં હશે તો તેવા પ્રસંગ સિવાય, તે માણસ ખુશી થયા વગર રહેવાનો નહીં. આમ થવાથી તે ઇતિહાસના પ્રત્યેક સમયના સારામાં સારા મંડળનાં સમાગમમાં આવે છે; તેમજ મનુષ્યજાતિને ભૂષણરૂપ ગણાયલા ઘણાજ સુસ, ઘણાજ વિનોદવૃત્તિવાળા, ઘણાજ માયાળુ, ઘણાજ ખડાદુર અને ઘણાજ નિર્મળ મનના એવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના સમાગમમાં તે આવે છે. સઘળા દેશોનો તે વતની થાય છે, અને સઘળા યુગના તે સમકાલલવ પુરુષ બને છે. આખી દુનિયા જાણે તેને માટે સરજાથી હોય એવું બને છે. ”

પુસ્તકો જાણે લગલગ જીવતાં પ્રાણી છે. મિલ્ટન કહે છે, “જે આત્માએ જે પુસ્તકો રચેલાં હતાં તેના જટલી ચંચળ વૃત્તિવાળા ચૈતન્યમય સંતાન આ પુસ્તકોમાં રહેલાં છે. ” ગમે તેમ થાઓ પણ મહાન લેખકો કદી મરતા નથી.

“ જે પુરુષનું ઉત્કૃષ્ટ મન તારા મનને જાંચી પદ્મીએ પહોંચાડે છે તે પુરુષ મરી ગયેલો સમજવાનો નથી.

આપણી પાછળ મૂકી ગયેલા મનુષ્યના અંતઃકરણમાં વસવું એ મરવું ગણાય નહીં.

અર્મિનોના ડયુકે એક મોટી પુસ્તકશાળા તે ગામમાં સ્થાપન કરી હતી, તેના સંબંધમાં તેણે નિયમ કર્યો હતો કે દરેક પુસ્તક કીરમજી રંગનું ખંધાવવું અને તેના ઉપર નામ વગેરે રૂપેરી રાખી સુશોભિત કરવું. પુસ્તકો એ ગત થયેલા યુગોનો સંગ્રહ કરેલો બજનો છે. લેખક કહેતો કે જમતાં પહેલો ઇશ્વરનો પાડ માનવાની ટુંકી ખંદગી કરવાનું જટલું પ્રયોજન છે, તેના કરતાં વધારે નવીન પુસ્તક વાંચવા માંડતાં પહેલાં કરવાનું છે.

વળી દારૂ પીવા પાછળ જે ખરચ થાય છે તેનો વિચાર કરીશું તો પુસ્તકો પાછળ કરેલો ખરચ એ હાલકાણાનો ખરચ છે, એવા આરોપ આપણા ઉપર દોષ પણ મૂકી શકશે નહીં.

પીવાના દારૂના ભોંયરા પાછળ જે ખરચ થાય છે તેના પ્રમાણમાં આપણી પુસ્તકશાળાઓનો કેટલો ખર્ચ કરી છે ! દારૂની એક ખાટલીની કિંમત જેટલી કિંમત કોઈ ઉત્તમ પુસ્તકની હોય છે તેપણ તે ખરીદ કરતાં પહેલાં થણા માણસ લાંબા વિચારમાં પડે છે. આપણે જ્યારે ‘પબ્લીક હાઉસ’ સંબંધી કંઈ બોલીએ છીએ ત્યારે દારૂ વેચવાની દુકાનનોજ ખ્યાલ આવે છે એ શોચનીય વાત છે. તેમ છતાં પણ ખુશીની વાત છે કે હાલમાં દારૂ વેચવાને માટે નહીં, પણ પુસ્તકોનું સાધન પૂરું પાડવાને સાફ કામ કામ ‘પબ્લીક હાઉસ’ (જાહેર મકાનો) ઉઘડતાં જાય છે.

પુસ્તકશાળાના સંબંધમાં આપણા ગુજરાતના કવિ નર્મદા-શંકરે નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

ત્રિલંગી વૃત્ત.

રૂઝ પુસ્તકશાળા, જ્ઞાનની ડાળા, ફુલ ફળ ફાળા, માતી છે,
વિદ્યાનાં ધામો, અગત્ય કામો, સુખની હામો, તાતી છે;
પુસ્તક પથારી, દોષ નિવારી, આનંદકારી, રાતી છે,
ખડુ અખખર ધારી, મીલનસારી, ઉઘમ ભારી, લાતી છે.

છપય વૃત્ત.

કરે સુપુસ્તકાલય લય સહુ અજ્ઞાન તિમિરનો,
કરે સહુ પુસ્તકાલય લય કંટક કુવિચારનો;
કહે સુપુસ્તકાલય વિદ્યાશ્રમ ખડુ લોકનો,
કહે સુપુસ્તકાલય રિવાજ નાના દેશનો;
નામી મુરત કાળ કાળની, તે મંદિર દરશાવતું,
સુવિચાર પ્રસાદી સુકાળની, આપીને હરખાવતું.

પ્રકરણ ૯ મું.

વાંચવા વિષ.

એક વ્યક્તિને જેમ યાદદાસ્ત શક્તિ જરૂરની છે, તેમ મનુષ્ય માત્રને પુસ્તકો ઉપયોગનાં છે. પુસ્તકોમાં આપણી જાતનો ઇતિહાસ, આપણે કરેલી શોધો, ઘણા યુગોની સંબંધ કરેલી વિષા તથા અનુભવ એ બધાની હકીકત લખાયેલી છે. કુંદરતના ચમત્કાર તથા સૌંદર્યનું વર્ણન તેમાં કરેલું છે. આપણા સંકટના સમયમાં તે મદદ કરે છે, દુઃખમાં ને શોકમાં તે દિલાસો આપે છે, ગ્લાનિ દૂર કરી આનંદ આપે છે, સારા અને સુખકર વિચારથી આપણું મન ભરપૂર કરે છે, અને આપણી વૃત્તિ સુધારી આપણને ઉચ્ચ પદે પહોંચાડે છે.

પૂર્વ તરફના દેશોના બે માણસ સંબંધી એક એવી વાત આલે છે કે તેમાંનો એક રાજા હતો જેને દરરોજ રાતના એવું સ્વપ્ન આવતું કે તે પોતે ભીખારી છે; બીજો માણસ ભીખારી હતો જેને દરેક રાત્રિએ એવું સ્વપ્ન આવતું કે તે પોતે રાજા છે અને રાજમહેલમાં રહે છે. આમ થવાથી રાજાના મનની સ્થિતિ કોઈ પણ પ્રકારે સારી હતી એવું મારાથી ખાતરીથી કહેવાતું નથી. ખરેખરા ખનાવ કરતાં પણ કદપના કેટલીક વાર વધારે અંચળ હોય છે; પરંતુ આ ખાખતમાં ગમે તેમ થયું હોય છતાં પુસ્તકો વાંચતી વેળાએ (આપણી બે ઇચ્છા હોય તો) આપણે રાજા બનીએ અને રાજમહેલોમાં રહીએ એટલુંજ નહીં, પણ તેના કરતાં વધારે સારી વાત એ બને છે કે આપણું

કંઈ પણ થાક લાગ્યા વગર, અગવડ વગર તથા ખરચ કયાં વગર પર્વતો પર અથવા દરિયા કિનારા પર જ્યાં મરજી ચાહે ત્યાં જઈ શકીએ છીએ, અને પૃથ્વીના ઘણાજ સુંદર ભાગોની મુલાકાત લઈ શકીએ છીએ.

ફલેચર કવિ કહે છે કે,—

“મને પોતાને આનંદ અનુભવવાને માટે રજા આપો; જે જગ્યામાં મારાં પુસ્તકો, કે જે મારા ઉત્તમ-માં ઉત્તમ સોખતી છે, તે જ્યાં રાખેલાં છે તે જગ્યા મારે મન તો ઉત્કૃષ્ટ યોગાન છે, કે જ્યાં હરઘડી જઈ હું અસહના ડાહ્યા પુરૂષો તથા તત્ત્વશાસ્ત્રવેતાઓ સાથે વાત કરી શકું છું; અને કેટલીક વાર હું રાજાઓ અને શહેનશાહો સાથે મસલત કરું છું, અને તેમના વિચાર કેવા પ્રકારના છે તેનું મનન કરું છું; તેમ તેમણે અન્યાયથી જીતે મેળવી હોય છે તો તેમની જડતો લઉં છું, અને મારી મનઃકલ્પનાથી તેમને માટે અઘટિત રીતે ઉભાં કરેલ ખાવલાં ભાગી ઘેડાળ કરી નાખું છું. ત્યારે શું અનિશ્ચિત અને માયાવી સુખ મેળવવાની ઇચ્છા રાખી આવો સતત મળતો આનંદ મારે ગુમાવી દેવો ? ના, એમ થશે નહીં; ધન દોલતનો મોટો ઢગ એકઠો કરવાની કાળજી ભણે તમે રાખો. હું તો મારે જ્ઞાનનો ભંડાર વધારવાની ઇચ્છા ને કાળજી રાખીશ.”

પુસ્તકોને ઘણી વાર મિત્રો સાથે સરખાવવામાં આવે છે. પરંતુ આપણા જીવતા સોખતીઓ પૈકી ઘણાજ સારા અને ખુદ્દિ-

શાળી હોય છે તેમને વજ્ર હૈયાનો કાળ ઘણી વાર ઘસડી જાય છે. પુસ્તકોના સંખંધમાં આથી ઉલટું બને છે; કાળે કરી નઠારાં હોય છે તેનો નાશ થાય છે અને સારાં હોય છે તે શુદ્ધ થાય છે. બુદ્ધવર લિટને કવિતામાં લખ્યું છે કે:—

“(પહેલાં થઈ ગયલા) સુસ માણસોને તેમનાં પુસ્તકોની ખહાર (પુસ્તક વગર) જોઈશું તો તેઓ માટી રૂપ માલમ પડશે; અને તેમનાં પુસ્તકોમાં જોઈશું તો તેમની કબરમાંથી જાહતા હોય તેમ દેવદંત જેવા દેખાય છે, અને આપણા માર્ગમાં આપણી સાથે સાથે ચાલે છે અને આપણને સાવચેત કરતા રહે છે ! કેટલાંક પુસ્તકો અમર છે એમ આપણે કહીએ છીએ. શું તેઓ જીવે છે ? આ પ્રમાણે હોય તો ખરું માનજે કે કાળે તેમને પુસ્તકોમાં શુદ્ધ અને ચોકખા બનાવ્યા છે, અને જે દુષ્ટ હોય છે તે તો શાન્તજ થઈ જાય છે. ધૈર્યની ધરણા જ એવી છે જે કંઈ પણ જોઈું હોય તે હૈયાત રસેવું ન જોઈએ; દેહ વગરના આત્માને છોડીને માટી જેમ ઉડી જાય છે તે પ્રમાણે જે હલકા ને નઠારા ભાગ હોય છે તે ઉડી જાય છે ને ખાકીનો ભાગ આખો રહે છે.”

આ દુનિયામાં જે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે જેમને મળી હતી તેમાંના ઘણાખરા જણાવે છે કે તેમને જે નિર્મળ સુખ અને આનંદ મળેલાં તે ઘણે ભાગે પુસ્તકોને લીધે જ મળ્યાં હતાં. ‘સ્ક્રલમાસ્તર’ (શિક્ષક) નામના ગ્રંથમાં લેડી જેન ગ્રેની લીધેલી છેલ્લી મુલાકાત સંખંધી એક અસરકારક વાત એસ્થામે

લખેલી છે. તે તેને ઘેર ગયો ત્યારે લેડી જેન ગ્રેને ગરજામાં બેસીને સોફ્ટીસના મોત સંબંધી પ્લેટોએ લખેલું સુંદર ખ્યાન વાંચતી દીડી. તેના પિતા અને માતા મૃગયા વનમાં શિકાર કરતાં હતાં, અને શિકારી કૂતરાઓ ખૂમાખૂમ પાડી રહ્યા હતા, અને તેમના સાદ ખુલ્લી ખારીમાંથી સંભળાતા હતા. પોતાનાં માતપિતા સાથે આ ગમ્મતમાં તે દાખલ થઈ નહોતી, એ અચંખાની વાત છે એવું એસ્થામે જણાવ્યું પણ તેણીએ કહ્યું કે, “હું ધાંકું કે મૃગયા વનમાં જે આનંદ થાય છે તે, પ્લેટો વાંચવામાં મને જે આનંદ થાય છે તેનો અંશ માત્ર છે.”

મેકેલે પાસે સંપત્તિ હતી, તેને કીર્તિ, પદવી અને અધિકાર મળેલાં હતાં, અને તે છતાં પણ તે પોતાના જીવનવૃત્તાંતમાં લખે છે કે પોતાની હાંડગીમાં તેણે જે ઘણા જ આનંદી અને સુખદાયી કલાકો ગાળેલા તે પુસ્તકોને લીધેજ તેવા જણાયા હતા. એક નાની છોકરીને લખેલા એક મનોરંજક પત્રમાં તેણે લખ્યું છે કે, “તમારા ઘણા સુંદર પત્રો માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું. તમને આનંદ આપે તે કામ કરવા હું હમેશાં તત્પર છું, અને તમે પુસ્તકોને આહો છો એ જાણી મને ઘણેજ હર્ષ થાય છે. કારણ મારી ઉમ્મરે પહોંચશે ત્યારે તમારી ખાત્રી થશે કે દુનિયામાં મળતાં ફળ, સુખડી અને પૂરી, રમકડાં ને રમતો અને તમાસા એ ખધાના કરતાં પુસ્તકો ઘણાંજ સારાં છે. મોટા મોટા મહેલો અને ખાગો હોય, સારાં ખાણાં થાય, અને ગાડીઓ અને સુંદર કપડાં જોઈએ તેટલાં મળી શકે, અને સેંકડો નોકર હાથ તળે હોય, એવી સ્થિતિવાળો મોટામાં મોટો રાજા મને ખનાવે, અને તેની સાથે એવી સરત રાખે કે મારે પુસ્તક વાંચવાં નહીં,

તો હું કહી પણ રાજ થવાની હા પાડીશ નહીં. જેને વાંચવાનો શોખ નથી એવા રાજ થવાના કરતાં તો પુષ્કળ પુસ્તકો વાંચવા મળે એવા કાતરિયામાં રહેનારા ગરીબ માણસની સ્થિતિ હું વધારે પસંદ કરીશ. ”

ખરેખર પુસ્તકોને લીધે વિચારોનો એક મોટા બંડાર આપણા સ્વાધીનમાં આવે છે. છન પોલ રિક્કર કહે છે કે, ‘રાજ્યાસન ઉપરથી જે વિશાળ દેખાવ નજરે પડે છે તેના કરતાં વિશાળ દેખાવ પારનેસસ ઉપરથી જોવામાં આવે છે. જે પ્રમાણે આખેડુખ કુદરતના કરતાં તેના પ્રતિબિંબ વધારે સુંદર છે, તેજ પ્રમાણે ખરેખરા ખનાવના કરતાં એક રીતે આ પુસ્તકો આપણને વધારે સારો ખ્યાલ આપે છે.

કદાપિ કોઇ પુસ્તક વાંચતાં તમને રસ નહીં પડે તો તેમાં પુસ્તકનો કંઈ દોષ છે એમ અનુમાન કરી શકાય નહીં. વાંચવામાં અમુક પ્રકારની કળા રહેલી છે. વગર વિચારે વાંચ્યા કરવું એમાં કંઈ ફળ નથી. આપણે જે વાંચીએ તેનો ભાવાર્થ આપણા મનમાં ઠસાવવો જોઈએ. શી રીતે વાંચવું ને લખવું એ તો અમને આવડે છે એવું દરેક માણસ ધારે છે, પણ ખરૂં જોતાં સારી રીતે લખી શકે, અને કેવી રીતે વાંચવું તે ખરોખર જાણતા હોય, તેવા માણસો ઘણાજ થોડા છે. મન વગર અગર યંત્રની માફક વાંચવું, અથવા લીટીના ઉપર નજર ફેરવી જવી, અને પાનાં ફેરવ્યાં જવાં એ કંઈ વાંચવું કહેવાય નહીં. પુસ્તકોમાં જે ખનાવોનું વર્ણન કરેલું હોય, અને જે પુરૂષોનાં નામ આપેલાં હોય તે આપણા મનમાં ખરોખર ઉતારવા યત્ન કરવો જોઈએ; અને ‘કદપનાશક્તિના ચિત્રાલયમાં’ તેનું ચિત્ર પડે એવી રીતે વાંચવાં જોઈએ.

એસ્થામ કહે છે કે, “અનુભવ વીસ વર્ષમાં જટલું શીખવે છે તેના કરતાં વધારે વિષા એક વર્ષમાં શીખવે છે; અને અનુભવ ડાહ્યા બનાવવા કરતાં દુઃખી વધારે કરે છે, ત્યારે વિષા નિર્ભયપણે શીખવે છે. અનુભવથી જે ડાહ્યો થાય છે તે વધારે જોખમમાં પડે છે. જે વહાણુવટી અનેકવાર વહાણુ ભાગવાથી કાબેલ થાય છે તે ખરેખર દુઃખી માણસ જણવો; તેમજ કેટલીક વાર દેવાળાં કાઢ્યા સિવાય જે પૈસાદાર થતો નથી તેમ ડાહ્યો થતો નથી તે વેપારી અતિ દુઃખી સમજવો. અનુભવથી મેળવેલું ડહાપણુ ઘણું નુકસાન વેડી મેળવેલું કહેવાય. લાંબે રસ્તે અથડાયા પછી ટુંકા રસ્તો શોધી કાઢવો એ અમત્કારિક દુઃખ છે, એ આપણે અનુભવથીજ જાણીએ છીએ. ખરેખર જે માણસ અનુભવ મેળવીને ડાહ્યો થવા માગતો હોય તે વિનોદવૃત્તિવાળો થાય ખરો, પરંતુ તે ઝડપથી દોડનારા માણસ જેવો બને છે કે જે ઘણો ઝડપથી આડે રસ્તે દોડે છે, અને વખતે રાતને સમયે પણ દોડે છે, પણ કંઈ તરફ તે દોડે છે તેની તેને ખબર રહેતી નથી. વળી શીખેલા નહીં એવા, અનુભવથી સુખી થયા હોય અથવા વધારે ડાહ્યા થયા હોય તેવા માણસ ઘણાજ થોડા નીકળશે. વળી તમે જોને દાખલો લેતા હો, તે બલે જુવાન હોય કે વૃદ્ધ હોય, પણ જેમણે કંઈ પણ જ્ઞાન મેળવ્યા વગર લાંબા અનુભવને લીધે થોડુંક ડહાપણુ અને કંઈક સુખ મેળવ્યું હોય તેવા જે થોડાક માણસ છે તેમની પૂર્વ અવસ્થાની ખરેખર તપાસ કરીને તે ઉપર વિચાર કરજો; અને તેમણે કેટલો ઉપદ્રવ કરેલો છે, કેટલી આક્રમકતાથી તેઓ ખચ્યા છે, (અને આવા સાહસમાં સેંકડે પંચાણુનો તો નાશજ થાય છે), તે ખાખતો

ધ્યાનમાં લેજો; અને આવો અનુભવ મેળવીને તમારો પોતાનો પુત્ર ડહાપણુ અને સુખ મેળવે એવી તમારી ઇચ્છા થાય છે કે કેમ તે ખાખતનો તમારા મનમાં ખરોખર વિચાર કરજો.”

મિત્રોની પસંદગી કરવાના જેવીજ પુસ્તકોની પસંદગી કરવી એ મહત્ત્વની ફરજ છે. આપણે જે કંઈ કામ કરીએ તેને માટે જોટલા જોખમદાર છીએ તેટલાજ જોખમદાર આપણે જે પુસ્તક વાંચીએ તેને માટે છીએ. કન્યાઓની કેળવણીના સંબંધ ના પ્રકરણમાં રસ્કીન લખે છે તે વ્યાજખી છે કે “મૂખાંધના પુત્રારામાંથી ઉડતા છેવટના ભાગના તથા ઘણાજ હલકા છાંટાથી-ભીના થયેલાં એવાં સરક્યુલેટિંગ* પુસ્તકશાળાની ખિદડી-માંથી નીકળી આવતાં પુસ્તકો તેના (કન્યાઓ) હાથમાં સામટાં પડતાં નથી એ ખાખતની આપણે ખાતરી કરવી જોઈએ.”

ફક્ત વધારેમાં વધારે ફાયદો જ નહીં, પણ વધારેમાં વધારે આનંદ મેળવવાને માટે, ગમ્મતની ખાતર નહીં પણ જાતસુધારણાની ખાતર આપણે પુસ્તક વાંચવું જોઈએ. સાકર જે પ્રમાણે એક અગત્યનો ખોરાક છે, અને ખાસ કરીને છોકરાંએને માટે, તેજ પ્રમાણે સરળ અને રમુજ પુસ્તકો ઉપયોગી છે ખરા, પણ તેનાજ ઉપર આધાર રાખી ખેશી રહેવાનું આપણાથી ખની શકે એમ નથી.

વળી કેટલાંક પુસ્તકો એવાં છે કે જેને પુસ્તકનું નામજ આપી શકાય નહીં, અને તે વાંચવામાં વખત ગાળવો એ વખત ફાકટ ગુમાવી દેવા જેવું છે. તેમ વળી બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો

* જે પુસ્તકશાળામાંથી પુસ્તકો વાંચવા સાર વારાફરતી બર આગળ મોકલી આપવામાં આવે છે, તેને ‘સરક્યુલેટીંગ લાયબ્રેરી’ કહે છે.

તો એવાં ખરાબ છે કે આપણે તે વાંચીએ તો બદ થયા વગર રહીએ નહીં. આ પુસ્તકોના જેવા જો માણસ ખરાબ હોય તો તો આપણે તેવા માણસને લાત મારી રસ્તામાં ફેંકી દઈએ. આ દુનિયાની લાલચો અને જોખમોથી આપણે સાવચેત રહેવાની જરૂર પડે એવી ઘણી બાબતો બને છે, પરંતુ જે કોઈ વસ્તુથી આપણે દુષ્ટતાના ગાઢ સંબંધમાં આવીએ છીએ તે જાતેજ દુષ્ટતા-દુઃખ સમજવું જોઈએ.

આજ પ્રમાણે બીજાં પણ કેટલાંક પુસ્તકો છે, અને સારે નસીબે તેવાં ઘણાં છે કે જે વાંચવાથી વાંચનારને લાભ થયા વગર રહેજ નહીં. ઉપયોગી ભાષાભંડોળમાં માણસને પોતાના ધંધા રોજગારમાં મદદગાર થાય તેવાંજ પુસ્તકોનો ફક્ત સમાવેશ થતો નથી. તેવાં પુસ્તકો બેશક ઉપયોગી છે, પરંતુ તે કોઈ રીતે પુસ્તકોનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉપયોગ નથી. ઉત્તમ પુસ્તકો આપણી પોતાની બાબતના વિચારો કરાવતા નથી પરંતુ આપણને સ્વાર્થરહિત બનાવે છે, અને આ દુનિયાની ખટપટ અને ચિંતામાંથી આપણને મુક્ત કરીને તે વિસરાવી દે છે.

સારાં પુસ્તક વાંચવામાં આપણે તક્ષીન થયા હોઈએ તે વખતે કોઈ આવીને ભંગાણ પાડે તો તે ખરેખરી કરતાજ ગણાય. આ પ્રમાણે કદી પણ થવું ન જોઈએ. તે બદલ હિંમટન સખત વાંધો ઉઠાવે છે. તે કહે છે કે “એમ ધારો કે એક વાંચનાર કોઈ સારા ગ્રંથકારનું પુસ્તક વાંચવામાં નિમગ્ન થઈ ગયો છે અને તે ગ્રંથકાર બીજા જ યુગનો હોય તથા આપણા સુધારાના સમય ક્ષણ જૂદાજ સુધારાના સમયનો હોય તો તે વખતે તેને જે રસ પડતો હોય તેમાં ડખલ નજ જોઈએ. ધારો કે તમે

પ્લોટોનો લખેલો 'સોક્રેટીસનો ખચાવ' વાંચો છો અને તે વખતેના ખર્ષા દેખાવ જાણે ચિત્રની માફક તમારી આગળ આબેહુલ આવી રહેલો છે—પાંચસો માણસની ન્યાય સભા, શુદ્ધ ગ્રીક લોકોની કારીગિરિ, ચુકાદો જાણવાને ઇન્ટેજરી રાખનારી પ્રજા, નિષ મેલિટસ, તેના ધર્મોખોર શત્રુઓ, તેના પ્યારા અને શોકાતુર મિત્રો, કે જમનાં નામ આપણે વહાલાં અને અમર ગણીએ છીએ; આ ખધાની મધ્યમાં ગરીબ માણસના જેવા તથા શિયાળામાં અને ઉનાળામાં પહેરવામાં આવતાં તેવાં સસ્તાં અને સાદાં કપડાં પહેરીને બેઠેલો સોક્રેટીસ તમારી નજરે પડે છે; તેનું મ્હોં છેક કદરૂપું દેખાય એવું સાદું છે, પરંતુ નાટક ભજવનારથી કદી અનુકરણ નહીં કરી શકાય તેવા તેના ચહેરા ઉપર ખરી હિમ્મત અને સ્વસ્થ ચિત્તનાં ચિન્હ દેખાય છે; આ વખતે દબતાથી તે પોતાના વિચાર દર્શાવે છે.

જે ભાગમાં સોક્રેટીસ પોતે પ્રાઇટેનીઅમમાં રહેવાની સ્થિતિને પાત્ર થાય તેવી રીતે પોતાના ગુણદોષનું વર્ણન કરે છે તે રસિક ભાગ વાંચવાની તમે તૈયારીમાં હો છો તે વખતે તે તમે પૂરો કરો ત્યાં સુધી તેમાં કોઇ પણ રીતે ભંગ થશે નહીં એવું અને તો ખરેખર તેમાં માનસિક પરિશ્રમના ખદલા તરીકે ઉમદા આનંદની જે ઉમદા પળો મળે છે તે તમને પ્રાપ્ત થશે.”

કોઇ પણ સાફ અને રસિક પુસ્તક એક કલાક સુધી વાંચ્યા બાદ તે વાંચનાર તેને લીધે વધારે સારો અને વધારે સુખી થયા વગર રહેતો નથી. આની અસર તેજ ક્ષણે રહે છે એમ નથી. પરંતુ તેની યાદદાસ્ત આપણા મનમાં ઠસેલી રહે છે. તે વાંચવાથી થયેલાં સુખ અને આનંદ આપનારા વિચારોનો સંગ્રહ થાય છે

કે જોના ઉપયોગ આપણી મરજીમાં આવે ત્યારે તે યાદ કરવાથી મધ શકે છે.

અંગ્રેજી ભાષાભંડોળ એ અંગ્રેજ પ્રજાનો જન્મોદ્ધાર અને વારસો છે. મોટામાં મોટા કેટલાક કવિઓ, તત્વશાસ્ત્રવેત્તાઓ અને શાસ્ત્રીનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓ આ દેશમાં પેદા થયા છે અને થાય છે. અંગ્રેજ પ્રજાએ જે ઉત્તમ પ્રકારનું અને સાફ જ્ઞાન આપનારું ભાષાભંડોળ તૈયાર કર્યું છે તેના કરતાં ઉત્તમ પ્રકારનું ખીલ કોઈ ભાષામાં નથી. વળી આ ભાષાભંડોળ આપણા વેપારના કરતાં વધારે કિમ્મતી છે, અને આપણા હથિયાર કરતાં વધારે બળવાન અને અસરકારક છે. આ ભંડોળ આપણા દેશનું અભિમાન અને કીર્તિ વધારનારું ખરું સાધન છે અને તેને માટે આપણે જટિલ ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો સમજવાનો છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

સ્વદેશાભિમાન.

જે કોઈ પણ દેશ એવો હોય કે જેને માટે માણસ અભિમાન રાખી કામ કરવા ઇચ્છા રાખે તો તેવો દેશ ખેશક આપણો પોતાનો છે.

“જે ઇંગ્લેન્ડ ! મોટા મનવાળા નાના શરીરના જેવા,
તારી અંતરની મ્હોટાઇ રૂપ.”

કદ જેવા જીવંતુ તો ઇંગ્લેન્ડ એ મહાસાગર ઉપર માત્ર એક બિંદુ રૂપ છે; અને તેમ છતાં પણ વિશાળ દરિયા ઉપર ફરતાં અર્ધ ઉપરાંત વહાણો પર બ્રિટન દેશનો વાવટો હોય છે.

ખેશક ભૂગોળના સંબંધમાં ઇંગ્લેન્ડની સ્થિતિ અનુકૂળ છે. આપણને હવા આનંદ ને હોશિયારી આપનારી છે તેની સાથે ઠંડાવત આપનારી પણ છે, અને તેના (પાણીના) રૂપેરી ક્ષીસોટાને ક્ષિધિ (આસપાસ પાણી ફરી વળેલું હોવાથી) આપણે ઘણીકે લડાઇઓ લડવાની જરૂરમાંથી મુક્ત થયા છીએ.

“આ રાજ્યપદ વાળો ટાપુ, આ ગૌરવ અને રાજ-
તેજ વાળી પૃથ્વી, આ માર્સનું રહેઠાણ, આ બીજું
મહન, અર્ધ સ્વર્ગ, સંગતિદોષ ન લાગે અને લડા-
ઇનો સપાટો ન વાગે તેવી રીતે કુદરતે તેને માટે
ખાંધેલો આ કિલ્લો; મનુષ્યની આ સુખી સંતતિ, આ

ટીપ્પણી—બીજા પ્રકરણની માફક આ પ્રકરણમાં આપણ, આપણે ઇચ્છાદિ
શબ્દો છે તે મૂળ અંશકારના પોતાના સંબંધના છે. —આ. કં.

નાની સરખી દુનિયા, ઝાણી સુખી પ્રજાઓના દેશની સામે ટક્કર ઝીલી શકે તેવા, દિવાલ તરીકે કામ લાગે અથવા ઘરની આસપાસ રક્ષણ માટે ઝાંટેલી ખાંધની માફક ઉપયોગમાં આવે તેવા રૂપેરી દરિયાની વચ્ચે બાંધે જડી દીધેલા અમુલ્ય ગેરે રૂપ. ”^૧

આ દેશ (હંગેરી) છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એક છટાદાર વક્તાએ પોતાના દેશને માટે કહ્યું છે કે તેની દક્ષિણમાં વિષુવવૃત્ત છે, પૂર્વમાં એટલાન્ટિક મહાસાગર આવેલો છે; ઉત્તરમાં ઉત્તર ગોળાર્ધમાં થતો પ્રકાશ છે, અને પશ્ચિમમાં અસ્ત પામતો સૂર્ય છે. આના કરતાં વધારે સત્યતાથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે બ્રિટિશ રાજ્ય ઉપર સૂર્ય કદી અસ્ત પામતો નથી.

“બ્રિટાનિયાને કોઈ પણ કોટની જરૂર પડતી નથી; તેને હુંગર ઉપર ગઢની પણ જરૂર પડતી નથી; તેની કુચ પર્વત રૂપ મોજા પર થાય છે; અને તેના વાસ દરિયા ઉપર છે. ”^૨

એક અમેરિકન રાજનીતિજ્ઞ પુરવે લખ્યું છે કે “તેના (બ્રિટિશ રાજ્યનો) વાવટો દરેક દરિયા ઉપર અને દરેક ખંદર ઉપર ફેલાયેલો છે. અને સૂર્ય ઉગતાની સાથે અને ખરે વખતે તેના સોલજરો (લશ્કરી માણસો) પડઘમ વગાડે છે તેના ઘોષ આખી પૃથ્વી ઉપર એવી રીતે સંભળાય છે કે હંગેરીના શૂરિયા વાળનો એક સતત ચાલતો દીર્ઘ સૂર થઈ રહે છે. ”^૩

૧ શેક્સપિયર. ૨ કેમ્બ્રેલ.

૩. જુદા જુદા દેશમાં સૂર્યોદયનો વખત જુદો જુદો હોવાથી અને બ્રિટનને તાજે પૃથ્વી ઉપર ધણા દેશ હોવાથી આખો દિવસ આવો સૂર એક સરખો સંભળાય છે. બા. કે.

પરંતુ વિશેષ સ્વતંત્રતાની વાત એ છે કે આપણા સોલ્ડીયરો જ્યાં જ્યાં રાખેલા છે ત્યાં ત્યાં તેઓ શત્રુ તરીકે વર્તી ન ચલાવતા નથી, પરંતુ ત્યાંના લોકોના મિત્ર અને રક્ષક તરીકે રહે છે. આપણા વોલન્ટીયરોનું* લક્ષમાં રાખવાનું વચન 'યુદ્ધવાહન નહીં પણ રક્ષણ' એ છે, તેજ આપણા લશ્કરને તથા આરમારને બાજુ પડે છે.

આ વિશાળ રાજ્ય ધીમે ધીમે ચઢતી સ્થિતિએ પહોંચેલું છે. આપણા ઘરડાવરડાના શ્રમ અને ઉદ્યોગને લીધેજ આ પ્રમાણે થયું છે, અને 'જે થવાનું હોય તે થાઓ' પણ આ પ્રમાણે મળેલું રાજ્ય અક્ષય સ્થિતિમાંજ નહીં પણ વધારે ખજવાન કરીને અને સુધારીને આપણા વંશજોને સુપરત કરવાની આપણી ફરજ છે એવું જો આપણે સમજીશું નહીં તો ખરેખર આપણે નખળા પડી ગયા છીએ એમજ ગણાશે.

ખેડેક આપણા ઇતિહાસમાં ખેદ થાય તેવા ઘણાક ખનાવ ખનેલા છે. પરંતુ બીજી પ્રજાઓના ઇતિહાસની સાથે સરખામણી કરીશું તો આપણા ઇતિહાસમાં ખુનરેણ થયેલાના દાખલા ઠમી ખનેલા છે એવું જણાઇ આવશે.

ખરેખરા યુદ્ધના પ્રસંગ ન ગણીએ તોપણ, આ દેશના જેવા લાંબી મુદતના ઇતિહાસવાળા કોઇ પણ દેશમાં અહિંના જટલા ઠમી ત્રાસદાયક ખનાવો ખન્યા નથી. આપણા દેશમાં કતલો થઇ નથી, ત્રાસનું રાજ્ય (રેઇન ઓફ ટેરર) થયું નથી, સીવીલીયન લડાઇઓ થઇ નથી.

યુદ્ધના પ્રસંગોમાં આપણા શત્રુઓ પ્રત્યે આપણે ઘણું ઐદાર્ય

* વોલન્ટીયર—જે માણસ ઠાકાવાલા અથવા જબરદસ્તીથી નહીં પણ પોતાની રાજપુરણીથી લશ્કરમાં રહે તે માણસ.

દાખરું છે. નેપોલિયનની સાથે થયેલી મોટી લડાઈને અતિ ફ્રાન્સ દેશનું બળ તદ્દન નરમ પડી ગયું હતું અને તત્કાલામાથી એકત્ર થયેલી પ્રજાઓએ પારિસ શહેર પોતાના કબજામાં લીધું હતું તે વખતે, ફ્રાન્સના કબજામાં તેના બધા મુલક તથા સંસ્થાના એમના એમ રહે અને કંઈ પણ દેવું ન રહે એવા પ્રકારની શરત આપણે કબૂલ કરી હતી. સંસ્થાનોના સંબંધમાં એવી શરત રાખી હતી કે તેણે ગુલામોનો ધંધો ચલાવવાનું બંધ કરવું. આ પ્રમાણે એકંદર શરતો કબૂલ કરવામાં લડાઈને કારણેજ મુખ્યત્વે કરીને થયેલું ૯૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું આપણું દેવું આપણે માથે પડ્યું હતું. આ શરતોનો હાલ આપણે વિચાર કરીએ છીએ તો આપણને એમ લાગે છે કે આપણા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષોએ જે ઔદાર્ય વાપર્યું હતું તે ભાગ્યેજ ડહાપણભરેલું હતું; અને આમ થવાથી, ઠેટલાક ફ્રેન્ચ લોકો વોટર્સની લડાઈમાં ફ્રાન્સની જીત થઈ હતી એવું ગણે છે તેમાં આશ્ચર્ય લાગતું નથી. ગમે તેમ હો પણ સલાહની શરતો આપણા કરતાં ફ્રાન્સને ઘણે વધારે અંશે લાભકારી થઈ પડી હતી.

ફ્રેન્ચ સંસ્થાનો પાછા આપી દીધાની હકીકત મેં ઉપર જણાવી છે. ગુલામોનો વેપાર તદ્દન બંધ પાડી દેવાના સંબંધમાં ઇંગ્લેન્ડે કરેલા પ્રયાસ અને વેઠેલા નુકસાનનો આ તો થોડોક જ ભાગ હતો. પોર્ટુગાલ અને સ્પેન દેશો આ વેપાર ધમધાકાર ચલાવતા હતા, તેથી તે બંધ કરી દેવા સારૂ પોર્ટુગાલ દેશને ૩,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ અને સ્પેન દેશને ૪,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ આપણે આપ્યા હતા. જે સમયમાં આપણે માથે ઘણું ભારે દેવું હતું અને હાલના કરતાં આપણી સ્થિતિ ઘણીજ કમી આપ્પાદ અને

કમી બળવાન હતી તેવા સમયમાં અર્ધો સૈકા કરતાં વધારે મુદત સુધી આપણે આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર વહાણની એક ટુકડી રાખી મૂકી હતી. મી. ગ્રેડસ્ટન જ્યારે ચેન્સેલર ઓફ એક્સચેન્જર હતો તે વખતે તેણે કાઢેલા અડસટા મુજબ આનો વાર્ષિક ખર્ચ ૭,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો હતો; વળી તે ત્યાં રાખવામાં ઘણા સારા સારા માણસોની જીંદગીનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો. વેસ્ટ ઇન્ડીસ અને મેરિસીઅસના ગુલામોને મુક્ત કરાવવા સારૂ તેમને ૨,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ આપણે આપ્યા હતા. આ ધિક્કારવા યોગ્ય ગુલામોને વેપાર તદ્દન અટકાવી દેવાના ઉદારવૃત્તિના આપણા પ્રયાસ પાછળ આપણા દેશને એકંદરે લગભગ ૧૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ખર્ચ થયો હશે.

પોતાના તાબાનાં સંસ્થાનો અને મુલકોની ઉપજમાંથી બીજા દેશોએ મોટો ભાગ પોતાના કામમાં લીધેલો છે.

એથિનીઅન લોકો પોતાના મદદગાર સંસ્થાનો પાસેથી મદદ રૂપે દરસાલ મોટી રકમ લેતા હતા; તેમની કુલ ઉપજમાં ઘણો મોટો ભાગ આ રકમનો હતો. રોમન લોકોએ કરના સંબંધમાં મુખ્ય ધોરણ જ એવું રાખેલું હતું કે આખા રાજ્યનો ખર્ચ તાબાના પ્રાંતોએ પૂરો પાડવો જોઈએ, સિસિલી સર કીધું તે વખતે પાકોને દશમો ભાગ અને બધી આવક જવકની કુલ કિંમતના પાંચ ટકા તેઓ લેતા હતા. હાલના તાજેતર દાખલા જોઈશું તો જણાશે કે બીજા દેશો જેવા કે સ્પેન, પોર્ટુગલ ને હોલાન્ડ પોતાના તાબાના સંસ્થાનો પાસેથી મોટી રકમ લઈને પોતાની ઉપજ ઘણી વધારે છે.

ઇંગ્લેન્ડ દેશનું વર્તન આનાથી તદ્દન જુદાજ પ્રકારનું છે. આપણા કોલોની-સંસ્થાનો-તરફથી કંઈ પણ મહેસુલ લેવાને

અદલે તો ઉલટું તેમના કલ્યાણને અર્થે આપણે વખતો વખત ઘણાં નાણાં ખર્ચેલાં છે. ખની તેટલી તપાસ કરતાં મને માલમ પડયું છે કે સને ૧૮૫૯ ના વર્ષ સુધી ઇંગ્લન્ડે સંસ્થાનામાં કરેલાં ખર્ચની હકીકત ખતાવનારાં પત્રકો છપાયેલાં નથી; પરંતુ સને ૧૮૫૯ થી ૧૮૬૯ સુધીમાં તે ખર્ચનો કુલ આંકડો ૪,૧૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ કરતાં વધારે છે, અને તેની પહેલાં ઘણાં વર્ષ સુધી દર-સાલ ૪૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ખર્ચ ખરેખર થયો હશે.

વળી ઇંગ્લન્ડને થયેલો ખર્ચ તે આના કરતાં ઘણો વધારે હતો, કારણ કે જે પત્રક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તેમાં હથિયારો, જરૂરના પોષાક, લશ્કરને રહેવાનાં ઘર (ખરાક) દવાખાનાં, અને બીજાં જરૂરનો સરસામાન, એના ખર્ચનો તેમજ નવા સિપાઇઓની ભરતી કરવાનો ખર્ચ, મુખ્ય સ્થળોનો ખર્ચ, અથવા પાછું વળતર ન થાય તેવી ખાખતોના ખર્ચનો સમાવેશ થયેલો નથી.

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં લશ્કર રાખવાથી જે આપણને ખર્ચ થાય છે તે 'સંસ્થાનિક' ખર્ચ ભાગ્યેજ કહેવાય, એવું કદાચ ગણવામાં આવે, અને એટલું તો ખરું કે માલદેશ અને છાંદગાલટર જેવાં સ્થળો પોતપોતાના ત્યાંનો ખર્ચ આપે એવી આશા રાખી શકાય નહીં. બીજી રીતે જોતાં હિંદુસ્તાન અને આસ્ટ્રેલિયા સાથેના આપણા વ્યવહારનું સંરક્ષણ કરવું એ આવાં સ્થળો જળવી રાખવાનું મુખ્ય કારણ છે; અને તેટલા માટે આવા વ્યવહારના સ્થળો સાચવી રાખવાને માટે થતા ખર્ચનો ખર્ચા જોખો આપણા જ ઉપર પડે, અને તેમાંના થોડો ઘણો ભાગ હિંદુસ્તાને અને આસ્ટ્રેલિયાના સંસ્થાનોએ શા માટે નહીં ભોગવવો, એવો મુમ્

સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. વળી આ ઉપર જણાવેલા ખરચ જે ભરકર ખાસ ત્યાંજ રાખવામાં આવે છે તેના સંખંધનો છે. પરંતુ જરૂરને પ્રસંગે સંસ્થાનના કામ માટે ઇંગ્લેન્ડમાં રહેતા ભરકરને પણ (આપણી પોતાની સલામતી માટે જરૂર પૂરતો ખંદોખસ્ત કીધા પછી) બહાર ગામ મોકલવામાં આવે છે તેથી કાયમના ખરચમાં મદદ તરીકે કેટલીક રકમ મેળવવાની આપણે આશા રાખીએ તો તે અયોગ્ય નહીં ગણાય.

આપણા રાજ્યના એકંદર હિસાબી આંકડામાં આપણા સંસ્થાનની ખાતર જે નૌકા સંખંધી ખરચ કરવો પડે છે તેની એકે રકમ જણાતી નથી; પરંતુ ખરૂં જોતાં જે તે સંસ્થાનો સ્વતંત્ર હોત તો જ ખરચ તેમને માથે પડત. તે ખરચ ઘણું ખરો આ દેશને ભોગવવો પડે છે. દરિયા ઉપર તેમના રક્ષણાર્થે આપણે પોલીસનું કામ કરીએ છીએ; આપણે ખરચે તેમના કિનારાઓનું રક્ષણ થાય છે. આમ થવાથી તેમને ખરચનો કેટલો બધો બચાવ થાય છે તે સહેજ વિચાર કરવાથી સમજશે. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડના ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ અંગ્રેજો આ નૌકા ખરચના કામ માટે દર સાલ ૧,૮૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ આપે છે, અને સંસ્થાનો તથા હિંદુસ્તાનના ૩૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ આપણા દેશી ભાઇઓ ભાગ્યે જ કંઇ રકમો આપે છે.

વળી હિંદુસ્તાન સંખંધી આપણે તપાસીએ. ગ્રેટબ્રિટનના આખા રાજ્યના સામાન્ય ખરચમાં, તેમજ આ દેશના જે ખરચને લીધે આપણા સંસ્થાનની માફક હિંદુસ્તાનને ઘણોજ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે તે ખરચમાં તે દેશ કંઇ પણ પ્રત્યક્ષ મદદ કરતું નથી, એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે. હિંદુસ્તાન આપણા તાબામાં છે

એમ ધારીને કોઈ પણ અંગ્રેજ મજૂરને, કે કોઈ પણ અંગ્રેજ કર ભરનારને કુટી બદામનો પ્રત્યક્ષ ફાયદો નથી, અથવા દેશની ઉપજમાં એક આના જેટલું પણ કમી આપવાનું થતું નથી.

લશ્કરી ખાતાના ખર્ચના સંબંધમાં, હિંદુસ્તાનની અંદર જે લશ્કર ખાસ કામગીરી ઉપર હોય છે તેમના ખર્ચ માટે જરૂરની રકમ સિવાય બીજું કંઈ પણ તેને આપવું નહીં એવી ઘણી સંભાળ રાખવામાં આવે છે. 'વોર ઓફીસ'-(લશ્કરી ખાતાની કચેરી) તરફથી જે નાણાંની માગણી થાય છે તે પૈકી જેટલો ભાગ હિંદુસ્તાનના સરકારી અમલદારો ખરેખરે આપવા જેવો ગણે છે તે ઉપરાંત કાંઈ પણ વધારે આપવાની ઇડિયા ઓફીસ (હિંદુસ્તાનને લગતા કામોની વ્યવસ્થા કરનારી ઇંગ્લેન્ડની ઓફીસ)ના અધિકારીઓ ચોક્કસ ના પાડે છે.

આરંભના સંબંધમાં પણ હિંદુસ્તાન પ્રત્યે ઘણીજ ઉદારતા બતાવવામાં આવે છે. આપણી નૌકાને લીધે તેને ઘણોજ ફાયદો થાય છે એમાં તો શંકા નથીજ. આપણા તરફથી મદદની આશા નહોત તે તેને બારે ખર્ચમાં જિતરવું પડત; પરંતુ તે ફક્ત વર્ષ દહાડે ૭૦૦૦૦ પાઉન્ડ મદદ તરીકે આપે છે અને તે ઉપરાંત ગ્રામ ખેત્રવાની આગબોટોના સુકાનીઓને આપવાના પગાર, ખંદરને લગતો ખર્ચ વગેરે ખર્ચ બદલ સુમારે અધો લાખ પાઉન્ડ ખર્ચે છે.

હિંદુસ્તાનના લોકોના કલ્યાણને અર્થે તેમના ઉપર અમલ ચલાવવો એવી આપણી ઇચ્છા છે અને તે હેતુ સાધવાના આપણા પ્રયત્નો છે. આપણે અહીં કેટલીક ભૂલો કરી છે તેવી જ રીતે તેના સંબંધમાં કદાચ આપણે ભૂલો કીધી હશે; પરંતુ આજ ધોરણે આપણે હિંદુસ્તાનનો અમલ ચલાવેલો છે.

આપણા અમલને લીધે અવાપિ તેમને લાભજ થયો છે, એ ખાખત કોઇ પણ ના પાડી શકનાર નથી એવું મને લાગે છે. ૬૫-૬૬૨* જણાવે છે કે ઔરિસાના પાઠમાંથી સેંકડે ૧૦ ટકા જટલો ભાગ રાજા પોતે લેતા હતા; નરમમાં નરમ દેશી રાજાએ સેંકડે ૩૩ ટકા લેતા હતા. આપણા રાજ્યવાળા સેંકડે ૩ થી ૭ ટકા ફક્ત લે છે. વળી હિંદુસ્તાનના આપણા દેશી ભાઇએ દેશી રાજાઓના અમલ તળે રહ્યા હોત તે વખતના કરતાં આપણા વખતમાં તેમના ઉપર ઘણા ઓછા અને હલકા કર પડેલા છે અને તેમના જનમાલની સલામતી વધારે છે એમાં કંઈ શંકા રહેતી નથી; અને આપણા દેશની મહેસુલમાં એક પાંચ પણ હિંદુસ્તાન તરફની આવતી નથી એ પણ નિશ્ચિત છે. હિંદુસ્તાનમાં આપણે માટે ચાહના છે એવું તો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેવું નથી; અને એવી આશા રાખવી એ પણ કદાચ ઘણી મોટી વાત ગણાય. એમ છતાં પણ આપણા રાજ્ય પ્રત્યે તેઓ માનની લાગણી ધરાવે છે એ ના કહેવાય તેમ નથી.

વળી આપણું રાજ્ય લોકોને અણગમતું નહોતું એ (૧૮૫૭ ના) ખળવા વખતે સાબિત થયું છે. આપણા દેશના દરેક અંગ્રેજો વીર પુરૂષ તરીકે કામ કર્યું હતું તેમ છતાં પણ જો આપણા રાજ્યે દ્રોહ લોભ અને અન્યાય એજ મુખ્ય લક્ષણ દાખવ્યાં હોત, તો હિંદુસ્તાનની રૈયતને આપણે માટે વિશ્વાસ ન હોત, અને આપણે માટે તે માન ધરાવતી નહોત તો આપણા શૂરવીર ભરકરની ખહાડુરી, આપણા અમલદારોની ચાતુરી ને હોંશિયારી કંઈ પણ કામ લાગત નહીં. પરંતુ હિંદુસ્તાનના લોકોએ આપણી વિશ્વમાં અગ્રેસર ભાગ લીધો નહોતો, તે અને તે ખારીક

વખતમાં તેમણે ઘણી સારી વર્તણૂક બતાવી હતી, એ બાબત તે દેશનું જે મહત્વનું કામ આપણને સોંપાયેલું હતું તે આપણે કેવી રીતે ક્યુ છે તેની સાક્ષી પૂરે છે.

મોન્શીઅર થાયર્સના રાજકારોબાર વખતે ફોરેન સેક્રેટરીની જગ્યાએ કામ કરનારા મોન્શીયર બાર્થેલેમી સેઈન્ટ હિલેઈર નામના પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ ગૃહસ્થ પણ આપણી હિંદુસ્તાન પ્રત્યે ઉદારતા અને ન્યાયવૃત્તિની શાખ પૂરે છે; વળી તેણે જણાવ્યું છે કે આપણું કામ ઘણું વિકટ હતું પરંતુ તેમાં સઘળી ખાબુ-એથી આપણાં વખાણુ થયાં છે. આવી તેમના તરફથી ખાતરી મળવાથી ઘણા સંતોષ અને આનંદ થાય છે.

આપણા કારોબાર સંબંધી ખીજી પ્રજાઓના અભિપ્રાય કેવા થયા છે તે હોંગકોંગ અને સિંગાપુરના ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. મી. વૂડડ કહે છે કે, “ હોંગકોંગમાં એક નાનો વેરાન ટાપુ આપણી નજરે પડે છે. આ ટાપુમાં બ્રિટન રાજ્યને તે સ્વાધીન થયો તે વેળાએ ઘણાજ થોડા માછીઓ રહેતા હતા પણ હાલમાં તો ત્યાં હજારો ચીનાઓ ઘીચોઘીચ વસી ગયા છે, બ્રિટિશ અમલ તળે જીલમી કરોથી મુક્ત રહેવાશે, ન્યાયમુક્ત કાયદો તેમને લાગુ પડશે, અને ઘણો લાભ થાય તેવો વેપાર તેઓ ધમધોકાર ચલાવી શકશે એવી તેમને ખાતરી હોવાથી તેઓ ભૂખંડમાંથી આ ટાપુમાં વસવાને સારા આવ્યા હતા. ” વળી સિંગાપોરનો ટાપુ એકવાર લગભગ વસ્તી વગરનો હતો તેમાં પણ ઉપર જણાવ્યાં તેવાંજ કારણને લીધે ઘણા લોકો ચીન, અને હિંદુસ્તાનમાંથી આવીને વસ્યા હતા.

આ ઉપરાંત વળી જવાનો દાખલો આપણે લાઇએ. હીરન કહે છે કે, “ પાંચ વર્ષ સુધી તે બ્રિટિશ રાજ્યના તાબામાં રહ્યું

હતું તે મુદતમાં એટલા ડહાપણથી અને નરમાશથી કારબાર કરવામાં આવ્યો હતો કે ડચ લોકોને તે પાછો સ્વાધીન કર્યો પછી ત્યાંના દેશીઓ અને મૂરોપિયનોનો ડચ લોકોના અમલનો સહવાસ થતાં ઘણુંજ મુશ્કેલ પડ્યું હતું. પોલાંડની હકુમત બે આખા સૈકા સુધી પહોંચી હતી તે દરમિયાન આ પ્રખ્યાત ટાપુને જે લાભ થયા નહોતા તે સઘળા લાભ તેને બ્રિટન સત્તા દ્વંદ્વ વખત આલી તે સમયમાં મળી શક્યા હતા.

અમેરિકા તરફ હવે નજર કરીશું તોપણ એવાજ દાખલા મળી આવશે. મિન્નેસોટાના બિશપ બ્હીપલ, જે અમેરિકાના બિશપ હતા, તેમણે યુનાઇટેડ સંસ્થાનો અને ગ્રેટબ્રિટન એ પ્રત્યેક પોતપોતાના તાખાના ઇન્ડિયન લોકોની સાથે કેવા પ્રકારના સંબંધ રાખ્યા છે તેનો નીચે પ્રમાણે મુકાબલો કીધો છે.

“ એક દિશા તરફ ઇન્ડિયન યુદ્ધો પાછળ ૫૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર* જેણે ખરચેલા તેવી એક પ્રજા છે; વળી આટલાન્ટિક મહાસાગર અને પાસિફિક મહાસાગરની વચ્ચે ૧૦૦ માઇલનો એવો અંતર એકે નથી કે જ્યાં તેમને હાથે ઇન્ડિયન લોકોની ખુનરેણ થઈ ન હોય; ઇન્ડિયન યુદ્ધ ચલાવ્યા વગરનાં વીસ વર્ષ પછી તે રાજ્યે કોરાં કાઢ્યાં નથી; ત્યાંની કોઈ પણ ઇન્ડિયન કામ એવી નથી કે જ્યાં ખ્રિસ્તી સુધારો દાખલ થવા થતન થયો હોય; અને ત્યાં આગળ ખુનરેણવાળું ઇન્ડિયન યુદ્ધ ચલાવી સૈકો પૂરો થયાનો ઉત્સવ કરવામાં આવે છે. બીજી દિશા તરફ એજ એન્ડોસેક્સન પ્રજા કામ કરે છે અને એવાજ

* ચાર સિલીંગ અને ચાર પેન્સની કિંમતનું અમેરિકા ખંડનું એક રૂપાનાણું.

હિંદના દેશી લોકો છે તેમણે હિંદુસ્તાનમાં લડાઇઓ પાછળ એક પણ ડોલર ખર્ચ્યો નથી તેમ ત્યાં ખુનરેલુ ચલાવી નથી. આનું કારણ શું હશે ? કેનેડામાં ઇન્ડિયન તહનામાઓમાં આ માણસોને ' મહારાણીશ્રીની ઇન્ડિયન પ્રબ્લ ' એ પ્રમાણે નામ આપવામાં આવેલું છે. તેમનામાં સુધારો દાખલ કરવા અનેક પ્રયત્નો થાય છે, સુધારો કરવામાં તેમને મદદ મળે છે, સ્થાવર જંગમ મિલકતમાં તેમના જાતકક ગણવામાં આવે છે, કાયદા પ્રમાણે તેમને ચાલવું પડે છે, તેની સાથે કાયદાની રૂએ તેમનું રક્ષણ થાય છે, તેમને માટે શાળાઓ સ્થપાયેલી છે અને ખ્રિસ્તી પ્રબ્લ તેમને શિક્ષણ આપવા સાફ ઉત્તમ શિક્ષકો મોકલે છે. ”

કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે આયર્લેન્ડ પ્રત્યે દણી કરડી નજર રાખવામાં આવે છે. આ વાત તદ્દન ખોટી છે. એથી ઉલટું એમ છે કે કુલ વસ્તીની સંખ્યા લેતાં અથવા એકંદર રાજ્યની મહેસુલમાં તેના તરફથી આવતી રકમ જોતાં જટલા પ્રતિનિધિ મોકલવાનો તેનો હક થાય છે તેના કરતાં વધારે મોટી સંખ્યા આયર્લેન્ડે મોકલવાનું કરેલું છે. તે દેશમાં આ દેશના કરતાં વધારે કર નથી એટલુંજ નહીં, પણ ત્યાં જમીન વેરો, ઘર વેરો, રેલવે વેરો, કુલ ૭૦૦૦૦૦૦ પાઉન્ડ કરતાં વધારે રકમનો નાખેલો ખાસ વ્યક્તિ વાર ઠેરવેલો વેરો અને તેવા બીજા વેરા આયર્લેન્ડના લોકને આપવા પડતા નથી. આ સાલ (સન ૧૮૯૬) સુધી ત્યાંના ખેડુતોને આ દેશના ખેડુત કરતાં ઉપજા વેરા (ઇન્કમ ટેક્સ) નો કમી દર આપવો પડ્યો હતો, અને ઇંગ્લાંડની જમીન કરતાં આયર્લેન્ડની જમીનનો આકાર પણ કમી રાખવામાં આવ્યો હતો. ઇંગ્લાંડ કે સ્કોટલેન્ડ કરતાં પણ પ્રમાણમાં વધારે મદદ આયર્લેન્ડને વેરાઓના સંખ-

ધર્માં સરકાર તરફથી મળેલી હતી; તેમ વળી નાણાં સંબંધી ઘણી મોટી રકમો ખાસ આપવામાં આવેલી છે. દાખલા તરીકે દુકાળના સમયમાં ૮૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ આયલેન્ડને મળેલા હતા. કેટલીકવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે શુદ્ધ અરક (દાર) ઉપર નાખેલી જકાત આયલેન્ડને ઘણીજ ભારે પડે છે, પણ ખીરદાર ઉપર જકાત લગભગ બધી ઇંગ્લેન્ડમાં અપાય છે, તેની સાથે શુદ્ધ અરક ઉપરની જકાત પૈકી સેંકડે દર ટકા ટ્રેટ્ઝિટન આપે છે, અને સેંકડે ૭૯ ટકા ફક્ત આયલેન્ડ આપે છે. આયલેન્ડ પ્રત્યે ન્યાયવૃત્તિ અને ખને તેટલી ઉદાર વૃત્તિ દાખવવી તેવી ઇંગ્લેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડના લોકોની ઇચ્છા હતી, એવી મારી ખાતરી છે.

જે પ્રમાણે યુદ્ધમાં વિજય મેળવાય છે તેમ સલાહશાંતિના સમયમાં પણ વિજય મેળવી શકાય છે. મનુષ્યની વૃદ્ધિ સંબંધી ઇતિહાસ તરફ નજર કરીશું તો આપણા પૂર્વજોને માટે આપણને તેટલુંજ અભિમાન આવશે.

અંગ્રેજી ભાષા ઘણી ત્વરાથી બધે પસરતી જાય છે અને મનુષ્ય પ્રાણીની તે સામાન્ય ભાષા થવાની એવો સંભવ લાગે છે.

કોઇપણ દેશનું ભાષાભંડોળ આ દેશના કરતાં વધારે સાદું હોય ત્રિતિનું અને ઉત્કૃષ્ટ નથી. કોઇ કદાચ એમ કહેશે કે અંગ્રેજ ભોવાથી હું આ પ્રમાણે સારો વિચાર દર્શાવું છું. પરંતુ સામાન્ય એકમતથી કવિ શેક્સ્પીઅર આખી દુનીયાના ભાષા ભંડોળમાં અત્યંત અને શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવે છે. હાલના કેટલાક ગ્રંથકાર નહીં ગણીએ તોપણ ચાસર, બેકન, મિલ્ટન, સ્પેન્સર, અને બીજા ઘણાઓને લીધે પણ આપણી પ્રજાની કીર્તિ વધેલી છે. થોડાક સમય ઉપર ઇટાલી દેશના એક ધુરંધર પત્રે આખી દુનિયામાં ઉત્તમ પુસ્તકો કયાં છે તેના સંબંધમાં પોતાના વર્ગણી-

દારોના અભિપ્રાય મંગાવ્યા હતા. આ ઉપરથી સેંકડો વર્ગશી-
દારોએ પોતાના વિચાર દર્શાવ્યા હતા તેથી જણાયું છે કે
પહેલાં આઠ પુસ્તકો પૈકી-જેમાંનું એક બાઇબલ હતું-ચાર
પુસ્તક તો અંગ્રેજી જ હતાં.

નવીન બનાવટ અને નવીન શોધના ઇતિહાસ તપાસશે તો
જણાશે કે 'પૉટનું' નામ વરાળયંત્રની સાથે હંમેશા જોડાયેલું
રહેશે; તેજ પ્રમાણે સ્ટીફનસનનું આગગાડીના સંચા સાથે, બ્રી-
ટસ્ટોનનું વીજળીના તાર સાથે, આર્ક્રાઇટ તથા હાર્મીબ્સનાં
કાંતવાના સંચાઓ સાથે, અને ફ્રાંકસ ટાલ્બટનું છળી પાડવાની
કળા સાથે હંમેશાં જોડાયેલું રહેશે.

વૈદ્યકશાસ્ત્રના સંબંધમાં, લોહીનું સંક્રમણ-કરવું-હાર્પીએ
શોધી કાઢ્યું હતું, જેનરે શીતળા કાઢવાનું શોધી કાઢ્યું હતું,
એનીસ્ટેથિઝિસનો ઉપયોગ સીમ્પસને કરવા માંડ્યો; અને ઘા
તથા વાઢકાપના સંબંધમાં એન્ડ્રીસેપ્ટીટની રીતે દવા કરવાનું
હીરોરે શોધી કાઢ્યું હતું. વિદ્યાના સંબંધમાં પણ ઘણા પ્રખ્યાત
વિદ્વાનો આપણા દેશમાં થઈ ગયા છે:- બેકન અને ન્યુટન.
યંગ અને વર્લેન, રેવી, હલ્કલ, કેપ્-ટીજ, ફ્રેટ, લાયલ
હર્વિસન, હર્પચલ અને બીજા ઘણાં.

આ બધી બાબતો અહીં બતાવી છે તેનું માન આપણને
પોતાને છે તે વિતુથી બતાવી નથી. એ બધાનું ખરું માન તો
આપણા પૂર્વજોને છે, અને આપણે તેને માટે અભિમાન ધરાવીએ
છીએ, પરંતુ એને લાંબે આપણે માથે ઘણી મોટી જવાબદારી
આવેલી છે.

આ પ્રમાણે બધી હકીકત હોવાથી મિહટનની પ્રાર્થના સાથે એકમત થઇ આપણે પણ તેવીજ પ્રાર્થના કરીએ છીએ. “હે ઇશ્વર તે પરમદુપાણીએ અમારા ઉપર મહેર કરીને આ ક્ષિટાનિક રાજ્યને પૂર્ણ માનવાળા અને સામાને અદેખાઇ આવે એટલા ઉચ્ચ પદે પહોંચાડેલું છે, અને તેની આસપાસ તેના તાબાના સઘળા દ્રીયો આવી રહ્યા છે; આવા જગન્નિયંતા અમને આ સુખી અવસ્થામાં સ્થાયી રાખ.” પરંતુ આવું મહત્વનું વરદાન માગી-નેજ આપણે સંતોષ માનોને બેસી રહેવાનું નથી, તેને પાત્ર થવા સાથે આપણે યતન કરવા જોઇએ.

‘પ્રત્યેક માણસ પોતાની ફરજ બજાવશે’ એવી આશા રાખવાને ઇંગ્લેન્ડને હક છે. તે આપણને કહે છે કે, “મેં આટલું બધું તારે માટે કર્યું છે; તો મારા માટે શું કર્યું?”

ખરેખર ઇંગ્લેન્ડનો ખાઇલો સઘળો ઇતિહાસ જોતાં આટલું તે ખાતરીથી કહી શકાય તેમ છે કે ઇશ્વરે જે કામ આપણને સંપેલું તે આપણા દેશે વિવેકથી અને ઉદાર વૃત્તિથી સારી રીતે કરેલું છે, અને આખા રાજ્ય પર જોતાં રીતે અમલ થવાવેલો છે કે જે ઇતિહાસ મેળવીને તે રાજ્ય માત્ર કીધું હતું તે ઇતિહાસ ફરતાં આપણો અમલ ભાગ્યેજ જોઈએ રતુત્ય હોય. આ પ્રમાણે હિન્દી અંગ્રેજી ભાષા બોલનારા સર્વે લોકો એક પ્રજા તરીકે થશે એવો સમય કોઈ વખત પણ આવશે એવી આશા રાખવી એ શું સ્વપ્નવત્ ગણાશે?

મારા પોતાના દેશ પ્રત્યે હું ઘણો પક્ષપાત કરું છું અને તેને માટે હું ઘણુંજ અભિમાન રાખું છું એવું કદાચ કોઇને લાગશે; પરંતુ ઉપર જે જે હકીકત જણાવી છે તે ઉપરથી

માફ કહેવું ખરું છે તે બદલ આપોઆપ ખાતરી થશે. વળી મોરિસે વાજળી રીતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે “એકંદર બેતાં જ માણસના મનમાં પોતાના દેશ પ્રત્યે ખ્યારની લાગણી ઘણીજ હોય છે તે માણસ ખીજી દરેક પ્રજા પ્રત્યે વધારેમાં વધારે ન્યાયની વૃત્તિ રાખે છે.” પોતાના દેશને માટે ખ્યાર રાખવાથી પોરાધિકારિત્વની (શહેરના બધા હક ભોગવવાપણાની) સમજ ઘણીજ વધે છે, અને સ્વાર્થ તથા કુર્દુબનાજ હિતની ક્ષુદ્ર ઘટમાળમાંથી કોંચી સ્થિતિએ પહોંચી સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિવાળી હાંદગીને ખરો વિસ્તાર તથા તેની ખરી ખુબી આપણા સમજવામાં આવે છે. રાજકીય ખરો જુસ્સો કાંઇ ખાલી પતરાજ કરવામાં સમાયેલો નથી; પણ આપણી ભાષા અને આપણા ભાષાભંડોળને વિસ્તાર તથા પ્રચાર વધે તેને માટે વાજળી અભિમાન રાખવું, આપણા દેશી ભાષાએ માટે અને જમીન પર કે દરિયા પરના આપણા વેપાર માટે વાજળી અભિમાન રાખવું તેમાં, અને આ પ્રમાણે થવાથી આપણે માથે જે ભારી જવાબદારી આવે છે તેની પૂરેપૂરી સમજ થવી એમાં સમાયેલો છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પૌરાધિકારિત્વ *

આપણે બધા દેશના રાજ્યપ્રધારણના અંશ ગણાવ્યો છીએ. અને તે મોટી જવાબદારીનું કામ ખરોખર બજાવવાને લાયક થવું એ આપણી એક ઘણી જ અગત્યની ફરજ છે. આ ફરજ અદા કરવાને સારૂ અધ્યયન, વિચાર અને પરોપકાર બુદ્ધિની જરૂર છે. આપણા રાજ્યનો વિસ્તાર અને મહત્વ એજ ભયનું કારણ છે. મનુષ્યની અનેક જાતો ઉપર આપણે અમલ ચલાવીએ છીએ, જમાંની કેટલીકના વિચારો અને ઉમેદો આપણાં વિચાર અને ઉમેદથી તદ્દન જૂદાં પડે છે. હિંદુસ્તાનનોજ આપણે દાખલો લઈએ. ઇંગ્લેન્ડના કરતાં તેની વસ્તી ભગભગ દશગણી છે અને તેમાં અનેક જાતો અને જાતો છે. શુદ્ધ હિંદુ મનુષ્યની જ મોટી જાતના આપણે છીએ તેજ જાતના છે. તેની અને આપણી ભાષા એકજ મૂળમાંથી નીકળેલી અને એ સરખી રચનાવાળી છે એટલુંજ નહીં પણ ખન્નેમાં કેટલાક શબ્દો તેના વપરાય છે. ‘પૂર’ શબ્દ હિંદુસ્તાનના ઘણાક શબ્દોને છોડે આવે છે, તે અંગ્રેજી ‘ખરો’ (પરગણું) ના અર્થને મળતો છે, અને આપણી ભાષામાં છે તે પ્રમાણે સામાન્ય પ્રત્યય તરીકે વપરાય છે. પણ હિંદુસ્તાનની જાતો પૈકી હિંદુઓ એક ભાગ તરીકે છે, અગર જો કાળ અને અંતરને લીધે તફાવત ઘણોજ પડી ગયો છે છતાં દક્ષિણ ભાગના ડ્રાવિડિયન લોકો અને પૂર્વ ભાગના મલેયો—ચાઇનીસ લોકો કરતાં હિંદુઓ આપણને ગોત્ર સંબંધમાં વધાર મળતા છે.

* શહેરીના બધા હક ભોગવવાપણું.

મુસલમાનો અને તેજ હિંદુઓની વચ્ચે ધર્મની બાબતમાં વિશેષ થણા છે અને મુસલમાનો તેમના ઉપર એકવાર સત્તા ચલાવતા હતા અને આપણે તે દેશ છોડી દઇએ તો તેઓ કદાચ પાછા તેવી સત્તા ભોગવશે. પરંતુ આપણે માથે જ જ દેશોની જવાબદારી આવેલી છે તેમાં હિંદુસ્તાન જે કે મોટામાં મોટા છે તોપણ તે અનેક પૈકી એક છે. દુનિયાના બધા ભાગમાં મોટી પ્રજાઓના સંબંધમાં આપણે આવીએ છીએ; અને તેથી અનેક પ્રકારના એવા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે અને વખતો વખત ઉત્પન્ન થવાનાજ કે જ્યાં બંને પક્ષવાળાએ યુક્તિ પ્રયુક્તિ, શાંતતા અને સહનશીલતા વાપરવાની જરૂર પડે છે. અમુક બાબત ક્યે વખતે જતી કરવી અને ક્યે વખતે દૃઢ રહેવું તે આપણા રાજનીતિજ પુરૂષોએ જાણવું જોઇએ, તેમજ કયા પક્ષને મદદ કરવી તે લોકોએ પણ જાણવું જોઇએ.

મનુષ્યના ઇતિહાસ ઉપરથી મોટાં મોટાં રાજ્યો એક પછી એક પાયમાલ થઇ ગયાં ગણાય છે. ઇજિપ્ત, એ.સોરિયા, ઇરાન, રોમ એ બધાં ચઢતી સ્થિતિએ પહોંચેલાં અને પાછાં પડી ભાગ્યાં હતાં. હાલમાં આપણે ‘વહાણ, સંસ્થાન, અને વેપાર’ વડે આખાદ સ્થિતિએ પહોંચતા જઇએ છીએ તેમ થોડાં વર્ષ પૂર્વે જીનોવા અને વેનિસ તે વડે આખાદ થયાં હતાં. તેમના જીવી દશા આપણી ન થાય એવી ધરુછા આપણે રાખતા હોઇએ તો તેમણે કરેલી ભૂલો આપણે ન કરવી જોઇએ.

“નવું સંસ્થાન જમાવવાને એક હજાર વર્ષ પણ ક્વચિત્ ખસ થાય છે, પરંતુ તેને પાયમાલ થવાને એક કલાકનો વખત ખસ છે.”*

પરરાજ્યો સાથે ઘણોજ મિત્રાચારીનો સંબંધ રાખવો એ આપણી ફરજ છે એટલુંજ નહિ, પણ તેમાં આપણું હિત સમાયેલું છે. એક પ્રજા બીજી પ્રજાને ઘણીવાર દુશ્મન તરીકે સમજે છે; અને તેમ થતાં પણ વધારે વિચાર કરેથી અને તપાસ કરેથી જણાય છે કે આપણે ખંધા માણસ જાત છીએ અને તેથી એક બીજાની સાથે મિત્રભાવથી વર્તવું જોઈએ. વેલ્સના એક ધર્મોપદેશકે આ બાબતનું એક ઘણું સાદું પણ અસરકારક દર્શાવ આપ્યું હતું. તેણે જણાવ્યું કે “હું એક દિવસ બહાર ફરવા ગયો હતો તે વખતે સામેના ડુંગર પર એક રાક્ષસી આકૃતિ નજરે પડી; તેની નજીક હું ગયો ત્યારે તે ઠાંધ મનુષ્યની આકૃતિ જણાઇ અને જ્યારે તેની છેક પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તે તો મારો ભાઈ નીકળ્યો.”

બીજી પ્રજાઓ મનુષ્ય છે એટલુંજ નહીં, પણ ખંધા ભાઈઓ છીએ એમ સમજવાનું છે, અને આપણાં અને તેમનાં હિત ઘણીક રીતે એક બીજા સાથે જોડાયેલાં છે. જો તેઓ ઠાંધ બાબતમાં દુઃખી થાય છે તો તેમની સાથે આપણે પણ હેરાન થઈએ છીએ; અને જે જે બાબતમાં તેમને લાભ થાય છે તેમાં આપણને પણ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. આખી દુનિયામાં સલાહશાન્તિ રહે અને તે આબાદ થાય એમાંજ એટલિટનની પ્રજાનાં મોટામાં મોટાં હિત સમાયેલાં છે. યુદ્ધની મોહિનીથી મનુષ્ય પ્રાણી ચક્રિતજ થઈ જાય છે. ‘ભારે યુદ્ધના દમામ અને વિગત’ના સંબંધમાં આપણને એમજ જણવામાં આવે છે કે દરેક લશ્કરી સિપાઈ પાસે પોતાના બચકામાં સેનાપતિને દંડુકો (સેનાપતિની પદવીની નિશાની) હતો; પરંતુ આ યુદ્ધથી માણસ જાતના ઉપર જે ખેલ દુઃખ અને સંકટ આવી પડેલાં તેના આપણને ખ્યાલજ આવતો નથી.

હાડાઈ થવાથી જે કાપાકાપી અને દુઃખ થાય છે તેનો વિચાર કરવો એજ વાલું બચાંકર છે, અને તે લવાદથી ચુકાદા કરાવી દેખાની જરૂરની સામા રહ્યા આપી શકાય નહીં એવી દલીલ છે. હાલમાં આ બાબત કે જે સ્થિતિ જેવામાં આવે છે તે ખરેખર માણસને ઘણીજ શરમ લગાડનારી છે. હથિયારનો ઉપયોગ કરીને પોતાની તકરારનો નિવેડો લાવનારી જંગલી જતોને હાડાઈથી કરવાનું કંઈક કારણ છે એવું કદાચ ગ્રાહ્ય થાય, પરંતુ સુધરેલી મજાએ જરાતરમાં હાડાઈમાં ઉતરી પડે એ ખરેખર આપણી નીચી તેમજ બુદ્ધિને પ્રતિકૂળ જણાય છે. હાલના વખતમાં પણ યુરોપની અંદર સલાહશાન્તિ રાખવાની ખાતર રાખેલા મહેકમમાં ૩૫,૦૦,૦૦૦ માણસ છે; હાડાઈને માટેના જે મહેકમમાં (લશ્કરમાં) ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ છે અને નવી ગોઠવણ કરવા ધારેલી છે તે પૂરી થશે તો ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ થશે. લશ્કરી ખાતાનો હાલમાં વાર્ષિક ખર્ચ ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ થાય છે; પણ યુરોપખંડના ગ્રેટબ્રિટન સિવાયના ઘણાક દેશોમાં લશ્કરમાં નામ નોંધાવવાની ફરજ છે ને તેમને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે કામ સોંપવામાં આવે છે તેથી ખરેખર ખર્ચ ઘણો વધારે છે. વળી ઉપર કહેલા ૩૫,૦૦,૦૦૦ માણસોને બીજા ઉપયોગી કામમાં મોકલવામાં આવે અને પ્રત્યેકની મહેનત દરસાલ ૫૦ પાઉન્ડ જેટલીજ ફક્ત ગણીએ, તો ઉપરના ખર્ચના આંક-ડામાં બીજા ૧૭,૫૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ઉમેરવા જોઈએ. આ પ્રમાણે થતાં લશ્કરી કામના સંબંધમાં યુરોપ ખંડની કુલ વાર્ષિક ખર્ચની રકમ ૭૭,૫૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ થાય છે. અલગત નાણાંની બાબતો કરતાં બીજા બાબતોમાં વધારે ગંભીર અને ઊંડા વિચાર કરવાની જરૂર છે; તેમ છતાં પણ મનુષ્યની મહેનત અને તેમની હાંડગી

સંબંધી વિચાર નાણાં ઉપરથી થાય છે. હાલની નૌકા સંબંધી અને લશ્કર સંબંધી ગોઠવણોનું જે કોઈ મનન કરશે તેને ભવિષ્યમાં સ્થિતિ થણીજ અરાખ થવાની એવું લાગ્યા વગર રહેશે નહીં.

યુરોપના મુખ્ય દેશો વધારે વધારે દેવાદાર થતા જાય છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં ઇટાલી વગેરે દેશોનું દેવું નીચે પ્રમાણે વધી પડ્યું છે:—

દેશ.	વીસ વર્ષ પહેલાંનું દેવું— પાઉન્ડમાં.	હાલનું દેવું— પાઉન્ડમાં.
ઇટાલી.	૪૮,૩૦,૦૦,૦૦૦	૫૧,૬૦,૦૦,૦૦૦
ઑસ્ટ્રિયા.	૩૪,૦૦,૦૦,૦૦૦	૫૮,૦૦,૦૦,૦૦૦
રશિયા.	૩૪,૦૦,૦૦,૦૦૦	૭૫,૦૦,૦૦,૦૦૦
ફ્રાન્સ.	૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	૧,૩૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

આખી દુનિયાના જૂદા જૂદા રાજ્યોનું રાજકીય, દેવું એકંદર ગણીશું તો ૧૮૭૦ની સાલમાં તે ૪,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડનું હતું. દેવાનો આ બોજો કાદપનિક, ભયંકર અને કચડી નાખે તેવોજ છે. પણ હાલમાં એકંદર દેવાની રકમ શી હશે? ઉપલી રકમ વધીને ૬,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની તો છેજ, ને હજી તેમાં વધારો થતો જાય છે.

આ ભારે અને કાળજી ફાડી નાખે તેવો બોજો માથે બેઠો લીધો છે તેના ખદલામાં કંઈ ક્ષિમતો મિલકતો તૈયાર થઈ નથી કે તેથી કંઈ ઉપયોગી કાર્ય થયું નથી. આ બધાં નાણાંનો યુદ્ધમાં અને યુદ્ધની તૈયારી કરવામાં જેરઉપયોગ થયો છે, ખરું જોતાં તે ફેંકી દેવામાં આવ્યાં છે. અરેખર હાલમાં તો કોઈ પણ દેશમાં ખરી સલાહ કે શાન્તિ નથી; જો કે સારે નશીબે કંઈ પણ લડા-ધડા કે ખુનરેજી હાલમાં ચાલતી નથી તોપણ બધાને માથે

ભયંકર દુઃખ પડે છે અને તેથી યુદ્ધ ચાલતાં હોય તેવા સમયની સ્થિતિ આપણે ભોગવીએ છીએ. આપણા ઇંગ્લેન્ડની જ હકીકત તપાસીશું તો જણાશે કે રાજ્યની કૃષ્ણ ઉપજનો ત્રીજો ભાગ હવે પછી થવાની લડાઇઓની તૈયારી રાખવામાં વપરાય છે, ત્રીજો ભાગ પાછળ થઇ ગયેલી લડાઇઓના સંબંધમાં આપણે પડે છે, અને ફક્ત ત્રીજો ભાગ જ દેશના રાજકારોબારમાં ખરચવા માટે ખાટી રહે છે. જોખમમાં રહેલાં એવાં આપણાં હિત અનેક ખાખતમાં અનેક પ્રકારનાં છે, અને જૂદી જૂદી પ્રજાઓનાં હિત એવાં એક બીજા સાથે ગુંથાઇ ગયેલાં છે કે હાલના સમયમાં થતી પ્રત્યેક લડાઇ ખરૂં જોતાં એકજ રાજ્યના લોકોમાં માઠાં માઠાં લડાઇ થતી હોય તેવી ગણી શકાય.

જો કે હું ‘જમે તે ખરચે પણ સલાહશાન્તિ કરવી,’ એવા વિચારનો માણસ નથી, તોપણ ‘ખનતાં સુધી વધારે ખર્ચ કરીને પણ સલાહ રાખવી’ એવા વિચારનો માણસ હું એ કહેવાને હું શરમાતો નથી. ખેરાક એવા પણ કેટલાક અગત્યના સલાહો હોય છે કે જે લવાદને સોંપી શકાય નહીં, તોપણ અર્થ રસલ, જે એક મોટા પ્રમાણમૂલ અધિકારી હતા, તેમણે કહ્યું છે કે છેલ્લા સો વર્ષમાં જે જે વિત્રહો થયા છે તેમાંથી જેનો નિવેડો હથિયારની મદદ લીધા વગર-લડાઇમાં જીત્યો વગર-લાવી શકાય તેમ નહોતો એવો વિત્રહ એક પણ નથી.

મોન્શીઅર ગેમબેટ્ટાને હું છેલ્લો મળેલો તે વખતે, આ વિષયના સંબંધમાં અમારે વાતચિત થઇ હતી. તે પ્રસંગે પોતાના હંમેશના જુસ્સા સહિત તેમણે કહ્યું હતું કે હાલમાં જે ધારણે ખર્ચ થાય છે તે ચાલુ રહેશે તો, ‘ખધા ફેન્ચમેનોને ભરકરી માણસને રહેવાના ઘર (ખેરાક) ની સામે રહીને બીજા માગવાનો

વખત આવશે.' એમએકાના વખતનો ખરચ ચાલુ રહ્યો છે એટલું જ નહીં. પણ તેમાં ઘણો વધારો થતો ગયો છે.

યુરોપની હાલની જે દશા છે તેનો વિચાર કરતાં ધાસ્તી ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતી નથી. રશિયા નિહિલીઝમ (શૂન્યતા - ખરેખરે જ્ઞાન વગેરે પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથીજ એવો સિદ્ધાંત) થી ભરપૂર થઈ ગયું છે, જર્મનીમાં સોસીઆલીઝમ (સામાન્ય સ્વામિત્વ) ની ધાસ્તી ભરાયેલી છે, ફ્રાન્સમાં અંધાધુંદીનો ધાસ્તો છે, અને આ પ્રત્યેક દેશ દેવાળાં કાઢવા જેવી નાણાં સંખ્યાની સ્થિતિએ જમદીથી પહોંચતા જાય છે. થોડી મુદત ઉપર એનાર્કિસ્ટ લોકો તરફથી થયેલા ગુન્હાઓનું કંઈ પણ વાજબી કારણ કે નિમિત્ત જણાતું નથી. પરંતુ આ દુનિયામાં કારણ વગર કંઈ પણ કાર્ય થતું નથી. યુરોપખંડમાં ગ્રેટબ્રિટન સિવાયના દેશોમાં કારીગર વર્ગને ઘણાજ થોડા મુસારા લઈ ઘણા કલાકો સુધી કામ કરવું પડે છે. ઇટાલિ દેશના છેલ્લા થોડાંક વર્ષના રિપોર્ટો વાંચવાથી તે દેશના ખેડૂતવર્ગની દુઃખી હાલત તુરત સમજાઈ આવશે. આવા દેશોમાં મજૂર વર્ગને ઘણાજ થોડો રોજ મળે છે, અને કામ વધારે કલાક સુધી કરવું પડે છે. ફ્રાન્સ અને બીજા દેશોના નાના નાના જમીનના માલિકો આના કરતાં કંઈ સારી સ્થિતિમાં નથી.

દિવસના આઠ કલાક મજૂર વર્ગે કામ કરવું એવા વિચારને હું પૂર્ણ રીતે મળતો આવું છું, પરંતુ બે વર્ષ પર હાઇડ પાર્કમાં જે ઠરાવ થયો હતો તેનો ઉદ્દેશ આવો ધારે એક બીજાના મતથી બધા દેશમાં લાગુ કરવો એવો હતો. તેમ છતાં પણ ભરકરી ખાતા સંખ્યાની હાલની પદ્ધતિ ચાલુ રાખવામાં આવશે તો કામ લેવાના કલાક કમી થાય એવી સમૂળગી આશા નથી- આઠ કલાક કામ કરવાનું ઠેરવવાનો માર્ગ ફક્ત એજ છે કે

લશ્કરી ખરચ ઠમી કરવો. લશ્કર અને આરમારનો ખરચ નિભાવવાને માટે જે વધારે પડતો કર નાખવો પડે છે, તે આપવાને શક્તિમાન થવાને સાફ યુરોપમાં દરેક સ્ત્રી અને પુરુષને ખરેખરી જરૂર કરતાં દરરોજ ઠંઈ નહીં તો એક કલાક કામ વધારે કરવું પડે છે. ખરેખર યુરોપનો ધર્મ એ ખ્રિસ્તિ ધર્મ નથી, પણ વિચ્છિન્ના દેવની ભક્તિ ને પૂજા એજ છે. વિચ્છિન્ન થતો આપણાથી અટકાવી શકાય એવું તો નથી, પણ સલાહ થાય તેવી રીતના નિવેડા લાવવામાં આપણે ઘણી સારી મદદ કરી શકીએ; ખજારની પ્રજાઓ સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કરી શકીએ, અને તેમના પ્રત્યે વિવેકવાળું, ન્યાય અને ઉદાર વૃત્તિવાળું જર્મન રાખી શકીએ એમ તો છે.

નાણાં સંબંધી સંકેતોને લીધે ઘણાક દેશો એક ખીજની સાથે મૂર્ખાઈ કરીને યુદ્ધ કરે છે.

કૂપર કવિ કહે કે,—

“ જે પ્રદેશની વચ્ચે પર્વતો આવવાથી ત્યાંના લોકો એક ખીજના શત્રુ થાય છે; આજ લોકો વચ્ચે પર્વત ન આવ્યા હોત તો સજાતીય ખિંદુઓની માફક મળી જઇને તેઓ એકજ થઇ રહેત.”

પરંતુ વધારેમાં વધારે ખરાબ કોટ (અટકાવ) તો જૂહી જૂહી પ્રજાઓએ પોતે ઉભા કરેલા તેજ છે. આ કોટ જકાત અને દાણવેરાના છે, તેમજ ખધા કરતાં નકારા કારણરહિત દ્વેષ અને અદાવત એ છે; વળી એક ખીજને નુકસાન કરવાનો ઇરાદો ખરેખરે જોતાં દરેકનો હોતો નથી, તોપણ તેનો ઇરાદો સામી પ્રજા રાખે છે એવું દરેક પ્રજા ધારી લે છે.

જૂદી જૂદી પ્રજાઓમાં માંડોમાંડે જોવો દ્રેષભાવ અને અદા-
વત ઘણી વાર જોવામાં આવે છે, તેવો દ્રેષભાવ તથા અદાવત
એકજ દેશની અંદર રાજપટપટને લીધે જોવામાં આવે છે ને તેથી
ઘણી ખરાબી થાય છે. પણ એકબીજાને ગાળો દેવી એ કંઈ
પોતાના હઠનું રક્ષણ કરવાની દલીલ કહેવાય નહીં; એથી તો
પોતાનો પક્ષ નખાળો છે એવું કબૂલ કર્યા જવું થાય છે.

“લડાઈની ધમકી આપવી નહિ, અને કોઈ
ચૂક કરનાર ખંધુ ઉપર વહેમ લાવવા તત્પર થવું
નહિ, પરંતુ તેને બદલે માણસ બધા ભાઈઓ છે
અને તેથી એક બીજાએ પરસ્પર પ્રેમ રાખવો
અને પૂજ્યભાવ રાખવો એવો ઉપદેશ આપનારા
હિંદુશ્રી નિયમ ”* ને

અનુસરીને એક બીજા પક્ષના સંબંધમાં તેમજ એક બીજા
પ્રજાના સંબંધમાં આપણે વર્તન રાખીશું તો તે સમય ખરેખર
આપણને સુખ આપનારો નિવડશે.

કેટલીક વાર એવું કહેવામાં આવે છે કે રાજ્યની ઉચ્ચ-
પાથલ ગુલાબજળથી થઈ શકતી નથી. તેમ છતાં પણ હથિયારને
બદલે દલીલ વાપરવાથી દુનિયાના ખંધારણમાં વધારે મોટા ફેર-
ફાર થયેલા છે; અને વળી જ્યાં હથિયાર વાપરવામાં આવેલાં છે
ત્યાં પણ ઘણેખરે ઠંકાણે તરવારના કરતાં કલમે વધારે જોર મારેલું
છે. બૌદ્ધનેટના કરતાં વિચાર વધારે બળવાન છે.

મીલ કહે છે કે “મનુષ્યના સુધારાના પ્રમાણમાં શર-
આતની હોય તેવી હાલની સ્થિતિમાં કોઈ માણસ સામા માટે

કદી એવી પૂર્ણ લાગણી ધરાવવાનો નથી કે જેથી તે સામા માણસોના આ સંસારના વર્તનમાં કંઈ ખરેખરે ખલેલ પડે; પણ જે માણસમાં સાંસારિક લાગણી થોડે અંશે પણ ઉદ્ભવ થઈ હશે, તે પોતાના દેશી ખંધુઓ માટે કદી એવો વિચાર લાવવાનો નથી કે તેઓ સુખનાં સાધન મેળવવાને ફાંફાં મારનારા તેના પ્રતિસ્પર્ધી છે. અને તેથી પોતાનો હેતુ પાર પાડવા સાથે તેમના હેતુ નિષ્ફળ થવા જોઈએ એવી ઇચ્છા રાખવાનો નથી.”

પૌરાધિકાર ખરેખર અને ડહાપણથી વાપરી શકાય તેટલા માટે ખર્ક કહે છે તે પ્રમાણે “આપણું મન કેળવાવું” જોઈએ, અને આપણી પ્રકૃતિને લગતી જે જે શુદ્ધ અને ઉદાર વૃત્તિઓ હોય તે બધી પૂર્ણ બળવાળી અને પડવ સ્થિતિએ પહોંચે તે પ્રમાણે કરવાની જરૂર છે. વળી ઘર આગળ જે આનંદી ને સ્નેહ-યુક્ત સ્વભાવ રાખવામાં આવતો હોય તેનો સામાન્ય પ્રબળર્ગને હિત થાય તેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, તથા તેવી રીતે દેશહિતકારી થવું જોઈએ અને આપણે સદૃશ્યસ્થ છીએ એવું ભૂલવું જોઈએ નહીં.....જાહેર પુરૂષ તરીકે અંદગી ગાળવી એ શક્તિ અને સત્તા આપનારી સ્થિતિ છે: જે માણસ પોતાને સોંપેલું કામ કરવામાં ગફલત કરે છે અગર જે ચતુની સાથે મળી જાય છે, તે પોતાની ફરજ અદા કરતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની વિરુદ્ધ જાય છે.” તમારા હાંકો માગવાનો વિચાર કરવાના કરતાં તમારી ફરજો બજાવવાનો વિચાર કરો.

લોર્ડ બ્રેલિંગએકે ‘સ્વદેશાભિમાનનો ગુસ્સો’ એ નામના પોતાના નિબંધમાં સોક્રેટીસનું નીચેનું વાક્ય ઉતારી લઈ તેના વિચારને અનુમોદન આપે છે:—

“કોઈ ધંધા ગમે તેવો હાંકો હોય તોપણ પોતે તેથી અબણ્યો હોય તો કોઈ માણસ તેમાં પડતો નથી, તેમ છતાં પણ

ખંધા ધંધા પૈકી મુરઠેલમાં મુરઠેલ ધંધા જે રાજકારભારનો છે તેને માટે પોને પૂર્ણ રીતે યોગ્ય છે એવું દરેક માણસ ધારે છે. ગ્રીસમાં પોતાને મળેલા અનુભવ ઉપરથી સોફોક્રીસે આ પ્રમાણે કહ્યું હતું, હાલમાં તે બ્રોટનમાં હોત તોપણ તે પોતાનો અભિમાય ખદલતે એવું અહીંની સ્થિતિ જોતાં જણાતું નથી.

ખરેખર અનેક તરેહની ઘણી ઉપયોગી ખાબતોનું નિરાકરણ આપણે કરવાનું છે. આપણાં ખાળકોને ઠેજવણી આપવાના પ્રયત્નો આપણે કરીએ છીએ, પણ આપણી પદ્ધતિ હજી પૂર્ણ અને સંતોષકારક છે એવું ભાગ્યેજ કોઈ કહી શકશે. મુડીવાળા અને મજૂરવર્ગ એ બેની વચ્ચે ચાલતી તકરારોને લીધે આપણે વેપાર ખીલતો નથી, કારખાનાંઓમાં કામ બેઠાંએ તેવું ચાલતું નથી, અને હજી તે પ્રમાણે ચાલ્યા કરશે તો મજૂર વર્ગ માટે મામણી કમી થવાથી તેમના સુધારા થી જશે. આપણાં મોટાં શહેરોની સ્વચ્છતાના સંબંધમાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે; વિદ્યા-શાસ્ત્રમાં તો આપણે હજી કદાચ શરૂઆત જ કરી છે.

વળી દેશની આખાદીનો પ્રશ્ન નિરાળો રાખીએ તોપણ ભોંક સમસ્તના રોજના સાંસારિક વ્યવહાર માટે સતત પ્રયાસ કરવાની જરૂર રહે છે. પાર્લામેન્ટમાં મસલત ચલાવવી, સ્થાનિક કામકાજનો વહિવટ ચલાવવો, નાદારનો કાયદો ચલાવવો, દુકામાં એકંદર ભોંક સમસ્તનાં સઘળાં કામકાજને માટે વ્યક્તિના જેટલીજ કાળજી અને તેટલુંજ ધ્યાન આપવાની અગત્ય રહે છે, અને યોગ્ય રીતે પણ પ્રજા વર્ગની વધારે મંડળીઓ સ્થાપી કામ કરવાનું વલણ થયલું છે.

વળી આપણે અહીં ગરીબ—નાદાર વર્ગ છે તેની કાળજી આપણે રાખીએ છીએ અને અનેક ધર્મોદાનાં ખાતાં આપણે ત્યાં

છે તેથી, ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે લાચણીના સંબંધ વધારે હોવાથી, અને કેટલેક અંશે આપણો નાદારનો કાયદો, સ્વતંત્ર વેપાર, અને દેશની ઓછી અસંતોષકારક સ્થિતિને લીધે આપણું દેશમાં સામાન્ય સ્વામિત્વ અને અંધાધુંદીનું જોર ખીળ દેશોના જેટલું નથી, તેમ લોકો તેની તરફેણમાં નથી.

એક આસક્તિ એ દુનિયાને ફેરવનારું, દુનિયાના કાર્યવહેવારનું ઉચ્ચાલક છે, પરંતુ નિર્થક પ્રયોગ કરી જોવામાં કેટલો ખર્ચ થયેલ તથા કેટલા ખર્ચ પૈસા ગુમાવી દેવામાં આવ્યા છે તેના વિચાર કરશો તો ખેદ થયા વગર રહેશે નહીં. આવા પ્રયોગોમાં પહેલાં અનેક વાર નિષ્ફળતા મળેલી હતી અને જ માણસોને લાભ કરવાની ખાતર તે અજમાવો જોવામાં આવેલા તેમને કાયદો થવાને બદલે નુકસાન વધારે થયું છે તેથી તે તદ્દન નિરુપયોગી જવા છે. ગરીબોને માટે કામ કરવામાં માનસિક પ્રયાસની સાથે પરોપકાર બુદ્ધિનો વિચાર પણ જોઈએ છે એ વાત પૂર્ણ રીતે લક્ષમાં રાખવામાં આવેલી નથી.

આવા કામ માટે મુખ્ય જરૂર પૈસાની નથી. મિસ સેવેલ કહે છે કે પાડોશીઓ જમ વધારે ગરીબ, તેમ તેમને માટે અને ખાસ કરીને પ્રત્યક્ષ તેમનાજ કામ માટે ઓછા પૈસાની જરૂર પડે છે, એ ખાખત જો કે વિરોધાભાસ જવી લાગે છે તોપણ મારા સમજવા પ્રમાણે તે ખરી છે. ” વિચાર અને સ્નેહ એ સૌના કરતાં વધારે ઉપયોગના છે. પૈસા ખરચનારાં કરતાં પોતાનો વખત રોકનારાં માણસો વધારે કામ કરે છે. ખર્ચ જોતાં અનુભવ અને મહાવરા વગર પૈસા અને આસક્તિ કાયદો કરવાને બદલે નુકસાન વધારે કરે એવી ઘણી ધાસ્તી રહે છે; કેમકે કામ ન થાય તેના કરતાં નહાઈ થાય તેથી ગેરકાયદો થવાનો સંભવ છે.

પૈસા આપવાના કરતાં આશા, મદદ અને હિંમત આપવી એ વધારે સાહે છે. બીજાનું દુઃખ માથે ઝોડારી લેવું એ કંઈ ખરી મદદ નથી, પરંતુ પોતાનું દુઃખ સહન કરવાની અને સંસારમાં પડતી અડચણો સામે બહાદુરીથી ટક્કર ઝીલવાની તેમનામાં હિંમત અને શક્તિ લાવવી એ ઉત્તમ પ્રકારની મદદ છે. સામા માણસને મદદ કરવી એ કંઈ સહેલું કામ નથી, પણ તેમાં શાન્ત પ્રકૃતિ, ઠહાપણ, વિવેક અને લાગણીવાળું હૈયું એની જરૂર છે.

સામા માણસનું સંકટ દૂર કરવાની કાળજી રાખવામાં કોઈની સ્વતંત્રતા ખોવાય નહીં એવી આપણે સાવચેતી રાખવી જોઈએ. બીજા માણસોને માટે જે કંઈ કામ કરવામાં આવે છે, તેમાં શરૂઆતની મુશ્કેલી હંમેશાં એવી નડે છે કે મદદ મળવાથી તે સામા માણસની કામ કરવાની વૃત્તિ ઘણી કમી થઈ જાય છે અને સ્વતંત્રતાની લાગણી નબળી પડે છે. જે પ્રાણી બીજા ઉપર આધાર રાખે છે તે પરભાગ્યોપજીવી-બીજા ઉપર આશ્રય રાખી જીવેલી ગાળનારા-બની જાય છે. તેટલા માટે બને ત્યાં સુધી સામા માણસને રોટલો આપવો એ જરૂરનું નથી પરંતુ પોતાની મહેનતથી રોટલો પેદા કરે તેવે રસ્તે ચલાવવાની જરૂર છે; કોઈને પ્રત્યક્ષ મદદ કરવાની નહીં, પણ તે પોતે પોતાની જાતને મદદ કરી શકે એવી રીતની મદદ આપવાની આવશ્યકતા છે. આવા પ્રસંગે આપણે પોતાને આવો પ્રશ્ન પૂછવો કે મદદ આપવાથી આપણે તે સામા માણસની જવાબદારીને નાશ કરી નાખીએ છીએ કે તે જવાબદારી માથે ઝોડારી લઈ તેને અનુસરી કામ કરવામાં તેને મદદ કરીએ છીએ. આ સંસાર એવો ગુંથવણુવાળો છે અને માણસ એવા પ્રકારની સ્થિતિમાં મૂકાયેલો છે કે આપણુ દરેકને ઘણે ભાગે આપણા પડોશી ઉપર અવશ્ય

આધાર રાખવો પડે છે; પણ દરેક માણસ પોતાનું કામ પોતે કરી શકે એવું ખનતા સુધી થવું જોઈએ.

આપણું જ કંઈ ધોરણ હોય તેને અનુસરીને બીજાઓ વર્તન રાખે એવી આશા રાખી શકાય નહીં. આપણે તો ફક્ત એટલું જ કરવાનું છે કે તેમના પોતાના ધોરણ પ્રમાણે ચાલવા સાફ કેવી રીતના વર્તનથી વધારે લાભ થશે તે સમજવામાં મદદ કરવી અને તેમની પોતાની જાત સુધારણા કરવાના પ્રયાસમાં તેમને ઉત્તેજન આપવું. વગર વિચારે જ્યાં પૈસા અપાયલા છે તે સંખંધી તપાસ કરીશું તો જણાશે કે ઉડાઉ માણસોએ દયાની લાગણી કરતાં પોતાની તસ્દી ઓછી કરવાની ખાતર એવી રીતે પૈસા આપ્યા છે આમ છતાં પણ આખર સરવાળે લોક સમસ્ત માટે કરેલાં કામનો ખદલો એની મેળેજ મળે છે. આપણે પોતાને માટે જ કંઈ કામ કરીએ છીએ તેથી આપણને આનંદ થાય છે તેના કરતાં પારકાને માટે કરેલાં કામથી વધારે થાય છે. છેક હલકામાં હલકાં કામ માટે લીધેલો પરિશ્રમ પણ જો તે પારકાને માટે હોય છે તો પવિત્ર જવો ગણાય છે.

જમે તેવું હલકું કામ હોય તોપણ હાથમાં લીધેલું કામ ખરા તનમનથી કરવાનું રાખજો.

સર ટામસ મોર કહે છે કે “ જ કામ તમે માથે લીધું હોય તે તમારાથી ખની શકે તેટલે દરજ્જે સાફ કરજો અને તેમાંથી મળી શકે તેટલો લાભ પ્રાપ્ત કરજો; જો કે તમારી મરજી હશે તેટલે અંશે લાંબા મુદતના પરિશ્રમ અને રિવાજને લીધે દઢીભૂત થયેલા દુર્ગણો તમે દૂર કરી શકશો નહીં; તોપણ તેવા સખખથી લોક સમસ્તના કલ્યાણનું કામ તમારે છોડી દેવું નહીં કે પડતું મુઠવું

નહી; પવન ઉપર તમે અંકુશ રાખી શકતા નથી અને તેને દબાવી શકતા નથી તેથી તોફાનની વચ્ચે વહાણને પડતું મૂકવું એ ખરેખર થશે નહીં.....પણ તમારૂં આલે ત્યાંસુધી દરેક કામ ડહાપણથી અને સારી રીતે કરવાનો પ્રયાસ કરો. ને તેને માટે જરૂરની હકીકત મેળવો અને જ કામનું પરિણામ તમારાથી સાફ લાવી શકાય તેવું ન હોય તેના સંબંધમાં તમારે ખાસ ઝેવું કે તે વધારે ખગડે નહીં, કારણ કે સઘળા માણસ સારા ન હોય ત્યાંસુધી બધી બાબતમાં સાફ પરિણામ આવો શકે તેમ નથી, અને બધા માણસ સારા થાય એવું તો ઘણું વર્ષ સુધી બનવાનો સંભવ નથી.

તેમ છતાં પણ માણસ પોતાની ફરજ જમ જમ વધારે બતાવતા જશે તેમ તેમ સારાં કામ થવાની આપણે વધારે આશા રાખી શકશું તેમજ તે પ્રમાણે વધારે જલ્દીથી પણ બનશે. ખરેખર આપણે બધા પ્રયત્ન કરીએ તો આપણે કેટલા સુખી થઈશું તે વાત આપણા મનમાં પૂરી ઝાતરેલી જ નથી.

આપણે બધા શુરવીરો થઈ શકીએ એમ નથી, તેમજ કોઈ મોટું સાહાસિક કામ કરીને આખી પૃથ્વીને ચમકાવી મૂકીએ એમ નથી. પરંતુ આપણી આખી જીંદગીમાં આપણે સારાં અને માયાળુ કૃત્યો કરી શકીએ એમ છે. ઉમદા માણસને હમેશાં ઉમદા પ્રકારની સેવા બજાવવાની સવડ છે જ. "+

અંગ્રેજ હોવું એ એક મોટો ખાસ હક છે. વ્યક્તિ તરીકેની સ્વતંત્રતા કોઈ પણ દેશમાં વધારે ભોગવાતી નથી.

કાયદા આગળ ખધા માણસ એક સરખા છે અપરાધી ઠયો નથી ત્યાં સુધી પ્રત્યેક માણસ નિરપરાધી ગણાય છે. એકજ ગુન્હા ખદલ કોઈ પણ માણસ ઉપર ફરીથી બીજી વાર કામ ચાલી શકતું નથી.

દરેક મુકદ્દમાની તપાસ જાહેરમાં થાય છે અને કેદીને તેના ઉપર આરોપ મૂકનારાઓની સમક્ષ રહેવાનો હક છે.

કોઈ પણ માણસ પોતાનાજ કામમાં ન્યાયધીશ રહી શકતો નથી તેમ કાયદા પ્રમાણે તપાસ થયા વગર શિક્ષા કરી શકતો નથી.

આ પ્રમાણે હક મળેલા છે તો ગમે તેટલો ખર્ચ થાય અથવા ગમે તેવું જોખમ આવે તોપણ આપણા દેશને માટે કામ કરવું—મહેનત કરવી એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે, અને “જે માણસ ભય અથવા મોતની ધાસ્તીથી પોતાના દેશની સેવા ખજવવાનું અગર પોતાની આખર જાળવવાનું છોડી દે છે તે આ દુનિયામાં રહેવાને પાત્રજ નથી કેમકે મોત તો અનિવાર્ય છે—તે ગમે ત્યારે પણ આવવાનુંજ છે અને સદ્ગુણની કીર્તિ અમર છે.”*

પરંતુ આપણા દેશની સેવા ખજવવામાં પ્રમાણમાં ઘણી થોડી જ વખત ભયભરેલી સ્થિતિમાં આપણે આવી પડીએ છીએ. દેશસેવાને માટે ઘણું તો આપણા આરામનો અને દુરસહના સમયનો થોડોક ભોગ આપવાની જરૂર પડે છે: તેમ ફરજે અને કામને માટે થોડોક વખત ગાળવાનું હોય છે. આવી ફરજે અને કામ સૌર્ય વગરનાં અને કંટાળા ભરેલાં ભાગે તોપણ તે કંઈ આછા જરૂરનાં નથી.

લોકહિતનાં જાહેર કામો, જેવાં કે કમિટીઓ, ચુંટણીઓ, સભાઓ, ભાષણો, ‘પારિશ’ના કામને લગતી સભાઓ, કાઉન્સિલો-આ બધામાં કંઈ વિલક્ષણતા જેવામાં આવતી નથી; કલ્પનાશક્તિને તે અંબવી નાંખતાં નથી કે આપણું લોહી તપાવી આપણને ઉશ્કેરતાં નથી તેમ છતાં પણ સ્વસ્થ રીતે કરેલાં કામોમાં આપેલા મત એ લડાઇના અપાટા જેવો છે, અને તે શાન્તિવાળો તથા પુનરેજી વગરનો હોવાને કારણે કંઈ અસરકારક નથી. આવો મત આપવો એ માણસનો હક નથી પણ તેની ફરજ છે; અને તેવા મત આપવાને આપણે તૈયારી કરવી એ પણ ફરજ છે.

લોકહિતને માટે બિનપગારે કે બિન લવાજમે જે કામ થાય છે તે અથગ્યો ઉપજાવે તેટલું છે, અને એવી રીતે તેવાં કામો લાંબી મુદત થાયો એવી સર્વેની ઇચ્છા છે.

આવા શ્રમના ફાયદાના બદલામાં લોકકલ્યાણને અર્થ પોતાને હિસ્સે આવે તેટલી મદદ તો દરેક માણસથી આપી શકાય તેમ નથી, કારણ કે બધા માણસને સરખી કુરસદ કે તક મળી શકતી નથી, તેમ છતાં પણ લોકહિતનાં કામમાં થોડી પણ મદદ જેના તરફથી આપવામાં આવે નહીં તેને બધા લોકના આટલા બધા શ્રમનો ફાયદો ભોગવવાનો કંઈ હક નથી.

એકન કહે છે કે, “માણસે પોતાની ખાનગી મિલકતને ઉપભોગ કરવો એજ તેની હયાતીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એવું સમજવાનું નથી.” ઘરો અને ખોરાક અને કપડાં એજ ફક્ત જરૂરની ચીજો છે એમ નથી, તેમ વળી ઊંચો ઉદ્દેશ રાખીએ તો તે જરૂરનાં પણ નથી.

છેક દૂધી નજરનો અને ઘણોજ સ્વાર્થવાળો પક્ષ તપાસીશું તોપણ આવી રીતે ગાળેલા વખત ગુમાવી દીધેલા ગણવાનો નથી

કેમકે “ આપણા પાડોશી માટે પ્રેમ, કાર્ય, મદદ અને પરોપકાર કરવાની લાગણી, માણસની ભૂલ સુધારવાની, માણસના મનને ગભરાટ દૂર કરવાની, અને માણસનાં એકંદર દુઃખ કમી કરવાની ઈચ્છા, આપણે શરૂઆતમાં બેઠા હોય તેના કરતાં દુનિયાને વધારે સારી અને વધારે સુખી હાલતમાં મૂકીને જવાની ઉમદા લાગણી વાળી આકાંક્ષા—આ બધા હેતુ સાંસારિક હેતુ ગણાય છે અને એનાથી પારકાનું સુખ વધે છે એટલું જ નહીં, પણ આપણું પોતાનું સુખ પણ વધે છે”+

નિશ્ચય ખરડાવે કહ્યું છે કે, “ આ જીંદગીમાં કેટલાંક સુખ એવાં છે કે જે આપણે બીજાં બધાં માણસો સાથે ભોગવીએ છીએ. શાન્તિ, આબાદી, સ્વતંત્રતા, આરોગ્યદાયક ઋતુઓ, પરંતુ આપણા દેશી બંધુઓ પ્રત્યે પરોપકાર ખરેખરો કરવામાં આવે તો સામાન્ય હિતને જે ખરો ભાવાર્થ છે તેના ખ્યાલ આપણને આવશે; કેમકે જોટલે અંશે આપણે એક બીજને આહીએ, તેટલે અંશે સામા માણસના હિત, આનંદ અને શોખના આપણે ભાગીઆ થઈએ છીએ. પોતાની જાત પ્રત્યે પ્રેમને લીધે આપણા પોતાના હિતના વિચાર આપણને આવે છે; આપણાં પાડોશી માટેના સ્નેહને લીધે તેનું ભલું અને કલ્યાણ થાય છે તેનો ઉપ-ભોગ કરવાનું અને તેના સુખમાં આપણો ભાગ ખરો છે. એવું વિચારવાનું આપણે શીખીએ છીએ. આ પ્રમાણે હોવાથી આપણા દેશી બંધુઓના હિતનું રક્ષણ કરવાને અને તેની સંભાળ રાખવાને સાર આપણા પોતાના અંતઃકરણમાં પરોપકારનો નિયમ હિમાયતી તરીકે થશે. ”

+ આર્નોલ્ડ કૃત કલચર એન્ડ એનાકી (ફજવણી અને અંબાધુંદી).

ત્રોઠકહિતનાં જાહેર કામોમાં આપણે જે વખત ગાળીએ તેનો ભોગ આપ્યા જેવોજ ગણવાનો નથી. તેનો ખદલો તેથી થતાં કામમાંથીજ મળી જાય છે. આપણે

“ કલ્યાણ કરવાનો શોખ શીખીએ છીએ. ”^૧

“ આપણા ખાનગી હિતને લોકની સામાન્ય જીંદગીનાં વધારે મહત્ત્વના હિતમાં કેટલેક દરજ્જે સમાવી દીધાં છે. એ કસોટીના સમયમાં ઘણી મોટી વાત થઇ પડે છે, ”^૨

દરેક માણસ ધારે તો શૂરો પુરૂષ અને ઉત્તમ સ્વદેશી-માની થઇ શકે; પોતાના દેશી ખંધુઓને વધારે આરોગ્યદાયક, વધારે સુખી, અને વધારે સારી જીંદગી ગાળવામાં મદદ કરવા સાર ને તેમના લાલની ખાતર થતી હીલચાલો પૈકી થોડીક પણ હીલચાલમાં દરેક માણસ ભાગ લઇ શકે એમ છે.

આ પ્રમાણે વર્તન રાખવાથીજ તમે નીચેના પ્રશ્ન, કે જે વહેલો મોડો તમે પોતાને પૂછ્યા વગર રહેનાર નથી, તેનો સંતોષ-કારક ઉત્તર આપી શકશો:—

“ ખીલતી જુવાનીના કિશ્મતી વખતથી તે જીંદગીના મધ્યભાગ સુધીમાં ન્યાય અને સાત્યને માટે, ઇશ્વર અને મનુષ્યને માટે તેં કયું ઉપ-યોગી કામ કર્યું છે ! ”^૩

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સાંસારિક જીંદગી.

દરેક અંગ્રેજનું મકાન-વાસ-તેનો કિલ્લો છે એવું અભિ-
માન આપણે રાખીએ છીએ. પરંતુ તેના કરતાં તે વધારે હોવું
જોઈએ; તે તેનું ઘરજ હોવું જોઈએ. કાયદાની રૂએ તે પોતે તેને
કિલ્લો ગણવાનો હક ધરાવે છે, ને તેને અંક ઘર બનાવવું એ તો
તેના પિતાનાજ હાથમાં છે.

‘ઘર’ શાથી બને છે? પ્રીતિ, દાઝ અને વિશ્વાસ એ ત્રણ
વડે ઘર બને છે. ખાદ્યાવસ્થાની યાદ રહેલી વસ્તુઓ, માઆપની
મમતા ને ઉપકાર, જીવાનીની મોટી આશાઓ, બહેનોનું અભિ-
માન, બાઈઓની દાઝ અને સહાયતા, પરસ્પર વિશ્વાસ, બધાની
સામાન્ય આશાઓ, હિત અને શોક, આ બધાંવડે ઘર બંધાય
છે ને તે પવિત્ર થાય છે.

પ્રીતિ વગરનો વાસ ગમે તો કિલ્લો હોય કે ગમે તો મહેલ
હોય, પરંતુ ઘર તો નથી; પ્રીતિ એ ખરા ઘરનું ચૈતન્ય છે.
“જમ આત્મા વગરનું શરીર એ માણસ નથી તેમ પ્રીતિ વગરનું
ઘર એ ઘર નથી.”

“જે આનંદી સ્વભાવનો હોય છે તેને હમે-
શાંજ ચેનખાજ છે. મોટા ખબનાની સાથે દુઃખનો
ખોજો હોય, તેના કરતાં ઇશ્વરની સતત ખડીક
સહિત થોડું મળ્યું હોય તે વધારે સાફ છે.

તરસ્કાર સહિત મિથ્યા જન્મવાનાં હોય તેના કરતાં હેતુભાવથી આપેલો ભાજપાલો ખાવો એ સાફ છે. નિવૃત્તિ સાથે સુકો રોટલો ખાવો એ સાફ છે, પરંતુ કજીઆ કંઠાસરૂપ યજ્ઞો થતા હોય તેવું ઘર ખોદું છે.”*

ઘર એ સર્વ શક્તિમાનની અથવા રાગની અપાર સત્તાથી ખચાવ કરવાના આશ્રમનો કિલ્લો એમ ગણીને નહીં, પણ સંસારની ચિંતા અને કાળજીથી દૂર રહેવાના કિલ્લો તરીકે તે છે તેથી હાલમાં આપણે ઘરને ઉત્કૃષ્ટ માનીએ છીએ તેમજ દુનિયાની મુસાફરીમાં તોફાન ને ઝપાટા લાગે છે તેમાંથી આરામ લેવાના સ્થાન તરીકે તે છે. માણસની કારકીર્દિ ગમે તેની ફતેહમંદી વાળી હશે તોપણ તેને આવો સમય આવે છે, અને ફક્ત આખાદીને લીધે સુખ કે શાન્તિ મળી શકતી નથી.

માણસ જાતે એકલો રહી શકે તેવી પ્રકૃતિનો તેને સરજવેલો નથી. ઇડનના ખાગમાં પણ તે એકલો રહી શકે તેમ નહોતું તેનું મન પોતાના ઘર તરફ જ લાગેલું હોતું જોઈએ; પરંતુ ઘરની બહાર તેને કામ હોય તે સાફ છે. આપણે આખો વખત સંસાર મંડળમાં ફક્ત રહીએ તેવું નિર્માણ થયું નથી તેમજ આખો વખત એકાંતવાસમાં રહી શકીએ તેમ નથી. સંસારમંડળ અને એકાંત વાસ, એ બન્ને સારાં છે; હું કહું છું કે તે બન્ને જરૂરનાં છે.

કુદરતનું સૈાન્દર્ય એ હંમેશાં આનંદ આપનારું છે, પરંતુ અંતઃકરણમાં પ્રકાશ થયો ન હોય તો આકાશમાંનો પ્રકાશ કંઈ ઉપયોગનો નથી.

* પ્રાવર્ણા (કહેવતો).

આપણા કુટુંબપ્રત્યે આપણામાં પ્રીતિ અને પૂજ્યભાવના વિચાર હોવા જોઈએ. સુધારાનું તે મૂળ તથા પાથો છે. તે સર્વ ઉત્તમ વસ્તુની શિક્ષણ આપનારી શાળા હોવાથી આપણી ઉમદામાં ઉમદા લાગણીઓ અને ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રકૃતિની સહાયતા તે માગે છે. બીજા માણસને સુખી કરવા એ સિવાય દેવદૂતો શું વધારે કરી શકે એમ છે ?

તમારું ઘર ગમે તેવું નાનું, કદરૂપું, શરીરવાળું, અનુકૂળતા વગરનું ગમે તેવું હો, પરંતુ તમારું સ્થાન અને તમારી ફરજ તેમાં રહેલાં છે; અને આમાં જન્મ મુશીબતો અને અડચણો વધારે પડશે તેમ તેનો ખદલો પણ વધારે કિંમતી મળશે.

પગવણી અને અન્યાય થાય તે ધીરજ રાખી સહન કરવાં એ ઘણી મહેનતના કામ કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલ છે; પૈસા વખત અથવા શ્રમનો ભોગ આપવા કરતાં પણ આવો સજીવન ભોગ આપવો એ વધારે વિકટ કામ છે.

સામા માણસને દુઃખી કરવાની ઇચ્છા તો થોડાકજ માણસની હોય છે અને તે થોડા માણસ આ હું લખું છું તે વાંચે એવો સંભવ નથી પણ એવો સંભવ છે કે એકંદરે જોતાં માયા મમતાના અભાવના કરતાં વિચારના અગર યુક્તિ પ્રયુક્તિના અભાવને લીધે વધારે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, દરેક માણસને ખુશમીજન રાખી હાસ્ત્યવદનથી, માયાળુ શબ્દોથી અને તેને સાંડે લાગે તેવી રીતે આવકાર આપો અને મળો. આપણાં સર્ગાવહાલાં હોય તેમના પર હેત રાખવું એટલું ખસ નથી. આપણું ટેવ રાખીએ છીએ એવું આપણે ખતાવવું જોઈએ, જમને આપણે ઘણાજ આહીએ છીએ અને જમને મદદ કરવાની આપણે ઘણીજ ઇચ્છા રાખીએ છીએ તેમને ખોટું લાગે અગર તેમનું મન દુભાય એવું કામ

આપણે ઘણાખરા કદા અજણતાં કે અવિચારથી કે અણસમજથી કરીએ છીએ.

ઉત્તેજનના એ બોલથી આપણને કેટલી બધી મદદ મળે છે અને કેટલો બધો ઉત્સાહ વધે છે તે આપણે બધા આપણા પોતાના અનુભવથી જાણીએ છીએ.

લોર્ડ ચેસ્ટર્ફિલ્ડ કહે છે કે, “ મને ઘણીવાર એવું લાગ્યું છે અને હજી પણ લાગે છે કે સામા માણસ પર ચાહાના કેવી રીતે રાખવી અને તેની સાથે કેવી રીતે અંટસ રાખવો એ બાબત સામાન્ય રીતે લોકો ઘણી થોડી સમજે છે. જમને તેઓ ચાહે છે તેમને બૂલ ભરેલી છૂટથી અગર તેમના દોષ સંબંધી અજ્ઞાનપણાથી ને ઘણીકવાર તેમનો દોષ હોય તોપણ તેમનો પક્ષ ખેંચવાથી નુકસાન કરે છે. કોઈ માણસને માટે પોતાને દ્રેષ હોય છે તો કવખતે ગુસ્સો ખતાવી તથા તપી જમને પોતાને જ નુકસાન કરે છે.”

માંહોમાંહે મિત્રોમાં પણ આપણી જીવનની વળણ અજાપણ તરફ રહે છે, એક બીજાના સંબંધમાં હાડકાં રૂપી તુરંગના સળીઆની અંદરથી આમડી રૂપી પડદાની પાછળ કેદમાં પૂરાયલા હોધએ તેવી રીતે આપણે જાણે જૂદા જૂદા ટાપુઓ ઉપર વસીએ છીએ.”+

આપણે આપણા મિત્રોના અથવા આપણા સગાંવહાલાંના પણ, ખરા ગુણદોષ કેટલા કમી જાણીએ છીએ ? એકજ કુટુંબના માણસો પણ એક બીજાથી જાણે વ્યવહારમાં અજાગા રહેતા હોય તેમ ઘણી વાર બને છે. સમાન્તર લીટીમાં જાણે તેમના વિચાર ચાલે છે, પણ તે કદી પણ મળતા નથી; તેમનાં મન એક બીજા સાથે ખરેખરાં મળેલાં હોતાં નથી.

મુલાકાતોમાં આપણે હવા, પાક, નવીન-નવલ મંથ, રાજ-નીતિ, આપણા પડોશીઓની તબિયત અને તેમની ભૂલો એવી નાની મોટી અનેક બાબતો કે જેનો આપણા ખરા ઘરસંસાર સાથે કંઈ સંબંધ નથી તેને લગતી વાતો કરીએ છીએ. ખરેખર જામ વિષય નહોતો અને ઓછી અગત્યનો તેમ તે ઉપર અચાં વધારે થાય છે; અને જે માણસોને કહેવાનું કંઈજ નથી હોતું તેઓજ ઘણીવાર વધારે વાતો કરતા જણાય છે.

વાતચિત એ એક અગત્યની કળા છે એવું થોડાજ માણસ સમજે છે. કોઈ પણ કુટુંબમાં ખરેખરે સંપ હોવાને સાર, અને તેમાં પરસ્પર દાઝ અને લાગણી હોવાને માટે ફક્ત હેતની કે સારા વિચાર અને સહભાવનીજ જરૂર નથી, પણ એક ખીજના વિચાર જણાવવા અને કઠાવવાને માટે એક સરખી પ્રકૃતિ અને શક્તિની જરૂર છે. સામા માણસ તમને ગમ્મત આપી શકે એમ ન હોય તો તમારે તેમને ગમ્મત આપવાનો યત્ન કરવો જોઈએ.

મનમાં જે આવે છે તે કહી દેવામાં દરેક માણસ ઘણી વાર અભિમાન રાખે છે. યેશક દરેક જાણે સત્યવાદી અને નિપાલસ મનના થવું જોઈએ; પરંતુ વાતચિત એ ખીજ વસ્તુઓના જેવી ગણવી જોઈએ, અને તે આપણને ગમ્મત આપનારી થાય એવી ઇચ્છા રાખતા હોઈએ તો તેને માટે આપણે થોડો પણ પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

ઘર સુખી અને આનંદી કરવાને આપણે બધા ઘણું કરી શકીએ એમ છે.

“ મનુષ્ય પ્રાણીને પુષ્કળ સંપત્તિ આપી તેમનું કલ્યાણ કરવું અથવા તેમને સત્તા આપવી અગર આરોગ્ય કાયમ રહે તેમ કરવું એ આપણા હાથમાં

નથી; પણ સામા માણસને જરૂરની ચીજો આપી તેને આરામ આપવાની શક્તિ રૂપી ખસિસ ધધરે દરેકને આપેલી છે; ખુશામત તથા ખાલી વખાણુ નહીં કરતાં ધીરજ રાખી હેત ખતાવી તેમનું કામ કરવાની શક્તિ પણ આપેલી છે. ”૧

“ તામસી સ્વભાવવાળો માણસ બેશક સામા માણસના કરતાં પોતાથીજ વધારે શિક્ષા કરે છે. ”૨

આ પ્રમાણે સામા માણસને હમેશાં ચીઢીને તથા પોતે હમેશાં ચીઢાઈ જઈને, નારાજ થવું એજ આનંદ તેને માટે રહે છે. ”૩

અને કોઈ વખત પણ તે ખુશ થતો નથી તેથી તે કદી સુખી પણ થતો નથી; પણ આની સાથે બીજાએને પણ દુઃખી કરે તેવાં કૃત્યો તેના તરફથી થાય છે એમાં શક નથી. આપણી આસપાસ આવેલા લોકોને સુખી કરવાને સાફ કંઈ મોટો ભોગ આપવો પડતો નથી, તેમ ફક્ત સારો ભાવ રાખવો એટલું ખસ નથી; પરંતુ કળ-વિકળ, અધ્યાસ અને મહાવરાની એમાં જરૂર છે. કોઈ પણ કામ સાફ કે નરસું કરવાને સાફ મહાવરો રાખવો જોઈએ.

માયાળુ અને દાઝ દાખવનારી રીત રાખવાથી ચમત્કારિક લાભ થાય છે. એક જૂની કહેવત એવી છે કે ‘ રીતભાત એજ માણસ ખનાવે છે,’ અને બેશક આ તો ખરૂં છે કે ઘણાં માણસ પોતાની રીતભાતથી સારી સ્થિતિએ પહોંચી શક્યા છે, અને ઘણા માણસ રીતભાત નહીં સમજવાથી પાચમાલ થાય છે. ઇંગ્લેન્ડના પ્રાધમ

૧ હેન્રી મોર. ૨ હિંદુસ્તાનીમાં કહેવત છે કે, “ આપણે રોષ આપકું ખાય, ને આપણી નમ્રતા પરકું ખાય. ” ભા. ક. ૩ પા. ૫.

મિનિસ્ટર (મુખ્ય પ્રધાન) પોતાની કેબિનેટ (પ્રધાનમંડળ) નક્કી કરે છે તે વખતે પણ તે ડાહ્યા અથવા સારા વક્તા અથવા કાબેલ અથવા સારી આલના માણસો હોય તેવાજ જોઇને પસંદ કરતા નથી પણ આ ગુણોની સાથે સારી રીતભાત જમનામાં હોય તેવા અને ખીજાઓ સાથે સારી રીતે હળીમળીને કામ કરી શકે તેવા માણસોને પસંદ કરે છે.

કઠારતા એ કંઈ માણસનું બળ કહેવાય નહીં; એ તો ઘણી વાર નબળાઈ છુપાવવાના પઢદા રૂપ છે.

“ક્રાનક્રાડ” (એકરાગતા) અને ડિસક્રાડ” (એસરપણું) એ શબ્દો ગાયનના સ્વરમેળ ઉપરથી તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા મણુવામાં આવે છે. ખરૂં જોતાં એ શબ્દોનો વધારે હિંડા અર્થ છે — એટલે અંતઃકરણોનો મેળાપ અથવા અણબનાવ એ અર્થ તેના મૂળ ઉપરથી નીકળે છે.”^૧

વળી કાંઈને ચૂક માટે ઠપકો આપવાનો હોય તો તેમાં માયાનો ભાવ દર્શાવવા તેમ કરજો; ખાળકોને માટે તો આ વાત હયાનમાં રાખવાની છે; કેમકે “ખાળકનું નાનકડું ઘોડીયું માણસના તારાફી સ્વર્ગના કરતાં વધારે સહેલાઈથી અંધકારમય થઈ જાય છે.”^૨ એમ કહેવાય છે કે રચુબન્સ એક ક્ષણમાં હસતા ખાળકને રડાવી શકતો હતો. સંસારમાં આપણે બધા આ પ્રમાણે કરી શકીએ એમ છે. એક શબ્દ માત્ર આને માટે બસ છે. દરેક પ્રસંગે

“નમ્રતાથી બોલો ! અંતઃકરણના હિંડા કુવામાં નાંખેલી આ એક નાની વસ્તુ છે; આને લીધે જ

લાભ, જે આનંદ થાય છે તે તો ભવિષ્યના અનંત કાળમાં જણાશે. ”૧

૧ળી એકલા યોગાવીને કપડાં આપવો અને જાહેરમાં વખાણ કરવા એ નિયમ ઘણો સારો છે. એકાંતમાં જે કહેવામાં આવે તે વધારે સારા ભાવથી ચકલુ કરવામાં આવશે. દયાની લાગણીથી કહેવામાં આવે છે એમ સમજાશે, અને તેની અસર ખરેખરી વધારે થશે; તેમ જાહેરમાં વખાણ કરવામાં આવેથી થકું વધારે ઉત્તેજન મળે છે અને તે વધારે કિમ્મતી ખડો છે એવું સમજવામાં આવે છે.

આ બધા કરતાં વધારે અગત્યનું ધારણુ એ છે કે સામા માણસનો દોષ ખતાવવાનો હોય તો તેમ કરવાને તમે દિલ્લગીર છો એવો ભાસ થાય તેવી રીતે ગંભીરતાથી દોષ ખતાવો; તમારાથી અને ત્યાં સુધી ગુસ્સો કે પડેલો ત્રાસ કદી પણ ખતાવશો નહીં. આર્કિટાસે પોતાના ગુલામને કહ્યું હતું કે ‘હું ગુસ્સે થયેલો નહીં હોત તો હું તને શિક્ષા કરત.’ જે તમને ગુસ્સો આવી ગયો હોય તો કંઈ પણ બોલતા પહેલાં તમારે જરા વાર થાભવું અને વિચાર કરવો. મેથ્યુ આનોદેહના કહેવા પ્રમાણે ઉત્તમમાં ઉત્તમ કેળવણીનાં લક્ષણુ નીચેનાં છે:—“તેની અખૂટ છૂટ, આસપાસની હકીકતોનો વિચાર, માણસના સંબંધમાં દયાની વૃત્તિવાળા ન્યાયની સાથે કૃત્યોનો સખ્ત ન્યાય.”

મોત સર્વને દૂંઠ મુદતમાં એક સરખા કરશે, મોત પબને તળિયે છે એવું હમેશાં દયાનમાં રાખજો, અને દરેક માણસની સાથે શુદ્ધચેતને જાજો એવી રીતે સહેલાઈથી વર્તજો.

તમાસથી અને ત્યાં સુધી ગુસ્સો કરીને તમારા મિત્રથી છૂટા પડસો નહીં, તેમ તેને અભાવ થયો હોય તેવી સ્થિતિમાં તેનાથી છૂટા પડશો નહીં. હમેશાં યાદ રાખજો કે છુટા પડયાનો ગમે તે પ્રસંગ કદાચ છેવટનો નિવડશે.

કેટલાક શબ્દો સૂર્યનાં કિરણ જેવા છે, ને કેટલાક આંક-ડાવાળા તીર જેવા અગર સર્પદંશ જેવા હોય છે. સખત શબ્દોનો ઘા આટલો બધો હડો હોય છે તો માયાળુ શબ્દો કેટલો બધો અનંદ આપનારા હોવા જોઈએ ?

જ્યોર્જ હર્બર્ટ કહ્યું છે કે સારા શબ્દો વાપરવામાં ખરચ થોડો થાય છે, અને કિંમત ઘણી ગણાય છે. ” x કેમકે

“ અચૂક નિશાન તાક્યા વગર મારેલાં તીર અણુ-ધારી જગ્યાએ વાગે છે ! અને ગમે તેમ બોલેલા ઘણાક શબ્દો ઘા લાગેલા આંતઃકરણને રૂબે છે અગર તે ઘા વધારે જાડો કરે છે. ”

વળી બોલવાની પણ હમેશાં જરૂર જ પડે છે એમ કંઈ નથી. એવું કહેવામાં આવે છે કે ક્રાઇસ્ટની માગણી પીટરે કબૂલ નહીં રાખેલી તે વખતે ‘ ક્રાઇસ્ટ પીટરની સામે ટગર ટગર બેઠી રહ્યા હતા. ’ આ કપકો આપનારી નજરજ ખસ હતી, કેમકે પીટર દુરત ખહાર ગયો અને ઘણુંજ રડ્યો.

એકી નજરથી બેવાથી દુઃખદાયક લાગણી થાય છે એ વાત જવી ખરી છે તેવીજ રીતે માયાળુ દષ્ટિથી ઘણીવાર સામા માણુ-

x ‘ वचनेऽपि किं दरिद्रता । ’ ‘ તમે ’ અને ‘ આપ ’ એ શબ્દોમાં અક્ષર સરખા છે તો જરૂર પડે ત્યાં ‘ આપ ’ વાપરવા ! અડચણ છે !

સનું અંતઃકરણ હર્ષથી જીછળે છે. લાંબી મુદતના વિયોગ પછી જે ખરા ભાવના આવકારની આપણે આશા રાખીએ છીએ તેને માટે આપણે કેટલા બધા આતુર હોઈએ છીએ, અને સવારના પહોરની મુલાકાત વખતે ગમે તેવો ગમગીની ભરેલો દિવસ હોય તોપણ તે માયાભાવવાળા હાસ્યથી આનંદમાં જાય છે.

ઘણા શરમાળ થશે નહીં. તમારો સ્નેહ ખતાવવામાં ખડીક રાખશે નહીં. ખહારની મમતા ન ખતાવે તો અંદરની ચાહના કંઈ ખસ નથી. મમતાવાળા અને નમ્ર, વિચારશીળ અને માયાળુ થાઓ. સામા માણસનું કામ કરવાથી જે મદદ થાય છે તેના કરતાં દાઝ રાખવાથી તેને વધારે મદદ મળે છે. સ્નેહ એ પૈસા કરતાં પણ વધારે છે, અને એક માયાળુ શબ્દ કોઈ ખક્ષિત આપેલી વસ્તુના કરતાં વધારે આનંદ આપે છે.

તમે ચિત્રકાર શાસ્ત્રી થયા એવો પ્રશ્ન બેન્જામિન વેસ્ટને પૂછવામાં આવેલો ત્યારે તેના ઉત્તરમાં તેણે કહેલું કે “મારી માતૃશ્રીની ખચ્ચીથી”. કોન્ફ્યુશિયસે કહ્યું છે કે “ઘરની દરજ્જે ખરેખર ખજાવવામાં આવતી હોય તો હોમ હવન કરવાને સાફ લાંબે દૂર સુધી જવાની શી જરૂર રહે છે?”

“મિત્રો એ સંસારમાં ઘણુંજ કિમતી અને ઘણુંજ મુંદર સાહિત્ય છે,” માટે તેમની પસંદગી કરવામાં ઘણા સાવધ રહેજે. જ્યોર્જ હર્મટ્ઝ કહે છે કે, “સારાઓની સોખત રાખજે, એટલે તમે પણ તેમાંના એક ગણાશો.” એક સ્પેનિશ ભાષાની કહેવત એવી છે કે “તમે કોની સાથે રહો છો તે મને જણાવો, એટલે તમે કોણ છો-કેવા છો-એ હું તમને કહીશ.” જે માણસ

પોતાનો જ સારો મિત્ર નથી તે બીજાનો એવો થાય એવો સંભવ નથી

“સારી પસંદગીથી કરેલી મિત્રાચારી, જ એક ઉમદા સદગુણ છે, તે આપણા બધા આનંદને બમણા કરે છે, અને આપણાં બધાં દુઃખ અર્ધાં અર્ધાં કરી નાખે છે.”

સ્ત્રીમિત્રોની પસંદગી પણ ઘણા કહાપણથી કરવાની એટલી જ જરૂર છે. સોલોમનના સમયથી મોહક સ્ત્રીઓના ફાંસામાં સપડાઈને અનેક સુસંપૂર્ણ પાયમાલ થઈ ગયા છે.

લીલી કહે છે કે “મિત્રાચારી એ મનુષ્યની જીંદગીમાં એક રત્ન રૂપ છે,” અને મિત્ર વગરનો માણસ ઘણી દયાને પાત્ર છે, કારણ કે તે ન હોવાના ખાસ કારણમાં ઘણું કરીને તેના પોતાનો જ દોષ હોય છે.

કેબલ કહે છે તે પ્રમાણે, “આપણે બધાએ એકલા અને અળગા રહેવું જોઈએ એવું કંઈ જરૂરનું હોય નહીં.” બેશક કેટલીકવાર એકલા રહેવાની છૂટ હોય તો તે સાફ છે, કેમકે તમારા પાડોશીથી તમે કદી પણ દૂર થઈ શકો નહીં તો તેને માટે તમારા મનમાં જોઈએ તેવું હેતુ આવતું નથી.

તમને ફરિયાદ કરવાનું કારણ છે એવું વખતોવખત તમારા મનમાં આવશે એમ ઘણું ભાગે બને એવો સંભવ છે. આ પ્રમાણે થાય તો તમે ધૈર્યવાન અને વિવેકી થજો. આવે પ્રસંગે તમારા મિત્રના વિચારને ધોરણે વિચાર કરજો. કંઈ પણ કામ ઉતાવળા થઈને કરશો નહીં, કુદરત તે પ્રમાણે કદી કરતી નથી, જૂની કહેવત

પ્રમાણે 'ઉતાવળા સો આવરા ઐર ધારા સો ગંભીર.' 'ઉતાવળી સાત ફેરા પાછી કરે.' જમ વધારે ઉતાવળ કરવામાં આવે તેમ આગળ વધવામાં વધારે દીલ થાય છે. ગમે તેમ હો પશુ લડાઇ બેઠારવામાં તો ઉતાવળ કદી કરશેજ નહીં. ફરી ફરીને આ બાબતનો વિચાર કરવો. વિચાર કરવાને બેઠાંજી એટલો અવકાશ લો. રાતના સુતા પહેલાં કાંઈ પણ બાબતના સંબંધમાં તમે ગમે તેટલા ગુસ્સે થયલા હોશો તોપણ સવારમાં તે બાબત તમને બુદ્ધિજ્ઞ રૂપમાં સમજાશે.

જો તમે કોઇને ઘણાજ કાબેલિયતવાળો અને બુદ્ધિસર પણ તેને હાડોહાડ લાગે તેવો કાગળ લખ્યો હોય તો બીજા દિવસ સુધી તે રહેવા દેજો; આમ થવાથી વિચાર કરવા વખત મળવાને લીધે આવો કાગળ તેમના તરફ મોકલવાનુંજ તમને મન થશે નહીં.

જમ બને તેમ સારામાં સારા માણસની મિત્રાચારી કરજો. નહારો મિત્ર હોય તેના કરતાં સમુજાનો મિત્રજ ન હોય તે સાથે.

“ દુષ્ટ માણસના અને નહારા માણસના રસ્તામાં કદી આવી પડશે નહીં. તે રસ્તાથી દૂર રહેજો, તે રસ્તે જતા નહીં; ત્યાં આગળથી પાછા ફરી જજો; કેમકે કંઈ પણ નહારે કામ કર્યા વગર તેમને હિંમત આવતી નથી; અને કોઇને પાયમાલ કરે નહીં ત્યાં સુધી તેમની હિંમત હુડી ગયલી હોય છે; કારણ તેઓ દુષ્ટ કામો કરી રેતલો ખાય છે, અને બુદ્ધિમંતુ રૂપી-દાઝ પીએ છે, પરંતુ ન્યાયી માણસોનો રસ્તો ચક્રચક્રતા પ્રકાશના જેવો છે; આનો પ્રકાશ વધતોજ જાય છે અને દિવસના અજવાળા જેવો થઇ રહે છે. ”*

પણ દુષ્ટ અને મૂર્ખ માણસની હોસ્તી કરવી એ જો કે મોટી ભૂલ છે, તોપણ તેવા માણસને પોતાના દુશ્મન કરવા એ ખોટું છે, કારણ કે તેની સંખ્યા ઘણી મોટી છે.

લેખે ચુટકા રૂપે કહ્યું છે કે ‘લેટ નજરાણાથી ગેરહાજર માણસ માટે સ્નેહ વધે છે,’ પરંતુ ઉપકાર, ધૈર્ય અને બીજાના દુઃખની દાઝ એનાથી વધારે સારી અસર થાય છે.

તમારી શક્તિ પ્રમાણે જ કંઈ તમે આપી શકો તે તમારા મિત્રો વાળખી રીતે માગી શકે, પરંતુ તેમને બિછીતા રૂપિયા આપવાની માગણી કરવાનો તેમનો હક નથી.

શેક્ષપીઅર કહે છે કે:—

“નાણાં લેનાર કે નાણાં ધીરનાર કદી પણ થશે નહીં; કેમકે બિછીના પૈસા આપવાથી ઘણી વાર પૈસા તેમજ મિત્ર ગુમાવાનું થાય છે, અને બિછીતા લેવાથી કરકસરથી સંસાર ચલાવવાનું ખની શકતું નથી.”

વળી સોલોમન કહે છે કે:—

“પારકા માણસ માટે જ જમીન થાય છે તેને હંમેશાં ઘણું સાલે છે; પણ જ જમીન થવાને ધિક્કારે છે તેને ઘણી નિવૃત્તિ રહે છે.”

મિત્રો તમને ઘણાક સંકટમાંથી બચાવશે અને અનેક દુઃખોથી દૂર કરશે. ઓગસ્ટસને તેની દીકરી જુલિઆએ શરમમાં નાખેલો તે વખતે તે બોલ્યો હતો કે “મારા મિત્રો એમિરિયા અગર મીસિનાસ હેયાત હોય તો આ પ્રમાણેની સ્થિતિમાં હું આર્વ પડતે નહીં.”

૧ આપણામાં પણ કહેવત છે કે ‘જમીન ન હોય, પરમ દીકરો.

વળી જની સાથે તમને સારી મિત્રાચારી થઇ હોય તેમની દોસ્તી કાયમ રાખજો.

“જે માણસો તારા મિત્રો હોય, અને જે ખરા મિત્ર છે એવી ખાતરી થઇ હોય, તેમને તારા આત્મા સમાન ગણુ અને લોખંડના પાટાથી બંધાયલા જેવા રાખ.”

તમારા મિત્રોને નજીવું સરખું પણ ફરિયાદ કરવાનું કારણ આપજો નહીં.

મોત તમને અને તેમને છુટા પાડશે, તોપણ તેમને ફરીથી મળવાની આશા રહે છે. તેમની ખોટ આપણને લાગશે તે પૂરી તો પડવાની નથી; તેમ છતાં પણ

“દર વર્ષે આપણે મિત્રો ગુમાવતા જઇએ છીએ તેમ તેમ સ્વર્ગમાં આપણા સહવાસીઓની સંખ્યાનો વધારો થતો જાય છે, તેનો વિશ્વાસ પડવાથી વિચાર કરવો એ પ્રિય લાગે છે.”

સંસારમાં બધા કરતાં અગત્યની બાબત લક્ષ્યની છે. ખાર એ આખી કુદરતને સુંદર બનાવે છે અને ઉત્તેજિત કરે છે. તે આ પૃથ્વીના કીડાને આકાશી પતંગીયું બનાવે છે, વસંતઋતુમાં પીછાં-ઓને ચિત્રે છે, આગિયાના હીવાને પ્રકાશિત કરે છે, પક્ષીઓને ગીત ગાવાને ઉત્કેરે છે, અને કવિને સારાં કવિતા બનાવવા ઉત્તેજન આપે છે, નિર્જીવ કુદરતને પણ આ મોહિની લાગી હોય એવું જણાઇ આવે છે, અને કુલો ઘણા સુંદર રંગો સહિત ખીલી રહે છે.

સાઇમેનિડિસ કહે છે કે “માણસને સારી ઓ હોવી એના કરતાં વધારે મોટું સુખ કંઈ નથી, અથવા: કઈંશા ઓ હોવી એના

કરતાં વધારે ભારે સંકટ નથી. ”

“ભર ચોમાસાના દિવસોમાં વરસાદ સતત પડયાજ
કરે તે અને કજીયાખોર સ્ત્રી એ જે સરખાં છે. ” ૧

“એક વિશાળ ઘરમાં કચકચ કરતી સ્ત્રી સાથે
રહેવું એના કરતાં ઘરના કાતરિયામાં એક ખૂણામાં
વસવું એ વધારે સારું છે. ” ૨

સ્ત્રી કેવી પસંદ કરવી એના સંબંધમાં ઘણી ઉપયોગી
સલાહ આપવાનું કામ કંઈ સહેલું નથી. આના સંબંધમાં કેટ-
લાક વિચારો તો ખરેખર એની મેળે સમજાય તેવા છે. ઘણી
નાની ઉંમરે પરણવું એ સારું નથી. જે નાનાં બાળકને પરણાવવાં
એ તો સર એચ. ટેલરના કહેવા પ્રમાણે “વટાણાના એક
છોડને ટેકા માટે બીજે મૂક્યા ખરાખર છે. ” પૈસાની ખાતર
પરણતા નહીં, તેમજ પાસે પૈસા ન હોય તોપણ પરણતા નહીં.
જે લોકો પૈસાની ખાતરજ પરણે છે તેઓ “પોતાની જીંદગીમાં
પરણવાનો સંતોષ અને ડહાપણવાળું સુખ એ જેના કરતાં પૈસાની
કિંમત વધારે ગણીને, પોતે પણ પૈસા કરતાં ઓછી કિંમતના
—કમી અગત્યના છે એવું ખતાવી આપે છે. પરણવાથી જ પૈસા
અને જ દુઃખ તેમને મળે છે તે જેનો હિસાબ કરે છે ત્યારે તે
ખધા પૈસા આપીને પોતાની વેચેલી જીંદગી પાછી ખરીદ કરે છે
ત્યારે તે ખધા ખુશી હોય છે. ”

કોઈ સુંદર, સાદા, આનંદી અને નિશ્ચિત મનવળા પ્રાણીરૂપી
અલંકાર વધવાથી તમારી ભજ કરેલી જીંદગી તમે પોતે
એકલા હો તેવાજ પ્રકારની ગાળી શકશો એવું કદી ધારતા નહીં.
આ પ્રાણી તમને કોઈ પણ રીતે ભારે પડશે નહીં. તમે એકલા

રહેવાથી અને ઘણા વિચાર તથા મહેનતવાળા કામથી થાકી જઈ કંટાળી મયા હો તે વખતે તમારી પાસે હાજર જ હોય, અને જ્યારે તેની જરૂર ન હોય તે વખતે હેરાન કરવા કડી અગાડી આવે નહીં, એવું આ પ્રાણી હોય, તોપણ એકંદર જોતાં મનમાં ધારણા રાખે તેવી સુખી જીવન ગાળવાનું એ તો તરંગજ સમજો; આપણા ભોગવિલાસી જીવાનિયાઓનાં તે સ્વપ્ન જણવાં.”^૧

જેરેમી ટેલર કહે છે કે “ધણીની ફરજનાં લક્ષણને હોમર અનેક નમ્ર સંજ્ઞાઓ આપે છે. તારી જીને તું પિતા અને માતા જોવો છે, અને ભાઈ જોવો છે; લગ્નની સ્થિતિ એ નમાયા છોકરાની સ્થિતિ કરતાં સારી નથી એમ ગણવાનું ન હોય તો હોમરનું કહેવું ઘણે ભાગે વાજળી છે; કારણ કે તારી ખાતર જે જીને પોતાના પિતા અને માતા અને ભાઈને છોડી દેવાની જરૂર પડે છે, તે કાં તો નખાપા ગરીબ ખાળક જેવી દુઃખી છે, અથવા તો તે ખધાનો અને તેના કરતાં પણ વધારેનો તારામાં સમાવેશ થવો જોઈએ—તે ખધાનાં તરફથી મળે તેવાં સુખ તારા તરફથી તેને મળવાં જોઈએ.”^૨

લગ્નના સંખંધમાં તમને જરા પણ શંકા જેવું લાગે તો પરણુશો જ નહીં. લગ્ન કરેલી સ્થિતિ કાંતો ઘણીજ સુખમય છે અગર ઘણીજ દુઃખમય છે.

લગ્ન કરવાં એ મોટી જવાબદારી જોડી લેવા જેવું છે. જીને જોઈનેજ તેના ગુણ સંખંધી વિચાર ખાંધી દેતા નહીં, તેમ તેના ચહેરાથી છેતરાઈ જતા નહીં. કેમકે “હાથ અને આંખ વડે જ લગ્નસંખંધ કરવાનો નથી, પણ સારાસાર વિચાર કરી તથા અંદ-

રના ગુણ અરસપરસ જાણી લઈ કરવાની જરૂર છે. ”૩

સારી જી એ સંસારના રોજના કામમાં ધણીને મદદમાર થાય એટલું જ નહીં પણ તેના માનસિક ઉદ્યોગમાં પણ સહાયક થાય છે. શેઠસપીઅર કહે છે કે, “નીચ મનના માણસો પ્યારમાં પડે છે ત્યાર પછી તેમની પ્રકૃતિમાં જે સ્વાભાવિક પ્રાદતા હોય છે તેના કરતાં વધારે પ્રાદતા તેમનામાં આવે છે.” અને નીચ મનના માણસોમાં આવી રીતે ફેરફાર થઈ તેઓ સુધરી જાય છે તો જેમનામાં કુદરતેજ પ્રાદતા મૂકી હોય છે તેમને કેટલો બધો લાભ થવાનો સંભવ છે ?

જેરેમી ટેલર કહે છે કે લગ્નસંબંધ એ તેની સંસ્થા જોતાં ઇશ્વરી છે, પરસ્પર બંધન જોતાં પવિત્ર છે, ગુપ્તભેદ જોતાં શુદ્ધ છે, આશય જોતાં તે સંસ્કારયુક્ત છે, સંજ્ઞા જોતાં ધાર્મિક છે; મનુષ્યનાં જૂઠાં જૂઠાં મંડળોને તે લાભકારી છે, અને ઇશ્વરની પવિત્રતાનો બોધ આપનારો છે. ”

ટરટ્યુલિયન કહે છે કે, ‘જે લગ્નથી જોડાયલું કોઈ જોડું સુખી હોય તો તેમના સુખનું વર્ણન કરવાને આપણે પૂરતા શબ્દો મ્યાથી લાવવા ?.....તે જોડું એક સાથેજ ઇશ્વરની ભક્તિ કરે છે, સાથેજ પૂજા કરે છે, સાથેજ અપવાસ કરે છે.....સંકટમાં, વિપત્તિમાં, ભોજનમાં તેઓ સાથેનાં સાથે રહે છે. બન્ને કોઈ પણ વાત એક બીજાથી છુપાવતાં નથી, એક પણ બીજાને જોભરૂપ જણાતું નથી. આવી સ્થિતિ અને આવા બનાવ બનતા ઇસુ ખ્રિસ્તિ બુદ્ધે છે ત્યારે તે હર્ષ પામે છે. આવાઓને તે પોતાના તરફથી શાન્તિના આશીર્વાદ આપે છે, તેમનામાં શાન્તિ આણે છે; જ્યાં બે સાથે હોય છે, ત્યાં તે પણ હોય છે, અને જ્યાં તે

આવી જીભો રહે છે કે પાપપુરુષ ત્યાંથી પલાયન કરી જાય છે. ”

હાત્રવિધિ વખતે જે પવિત્ર અને સુંદર વચન કહેવામાં આવે છે તે શબ્દોમાં કહીએ તો “સારૂં થાઓ કે નરસું થાઓ, ગમે તેટલી સંપત્તિ મળેા કે ગમે તેવા ગરીબ થાઓ, મંદવાડમાં તેમજ તન્દુરસ્ત સ્થિતિમાં, મોતથી છૂટા પડેા ત્યાં સુધી હેત રાખવા અને સંભાળથી રક્ષણ કરવા તમે તમારી સ્ત્રીને અંગી કાર કરો છો. ”

સ્ટેન્લી કહે છે કે “સુખી હાત્ર એ જીંદગીની નવી શરૂઆત છે, સુખ અને ઉપયોગપણાને પ્રારંભ કરવાને વખત છે; પાછલા કાળમાં જે મૂર્ખાઈ, બૂલો અને દોષ થયા હોય તે બધા હમેશને માટે છેક પાછળ મૂકી દેવાને સારૂં અને નવી આશા, નવી હિમ્મત, અને તાજા બળથી આપણી આગળ દેખાતા ભવિષ્યમાં આગળ પડવાને સારૂં એકજ વખત મળતો એવો મોટો પ્રસંગ છે. સ્વર્ગનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સરખાપણું ઘરમાં જણાઈ આવે છે, કે જે ઘરમાં ધણી અને ધણીઆણી, માં અને બાપ, ભાઈ અને બહેન, છોકરૂં અને માબાપ, એ સઘળાં પોતાને ફાવે તેવી રીતે બીજું કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રાણી મદદ કરી શકે નહીં એવી, દરેકને પોતપોતાના કામમાં આગળ વધવાને સારૂં મદદ કરે છે; કેમકે તે કુટુંબના માણસ સિવાય બીજા કોઈને તેવાજ પ્રકારની તક મળતી નથી; એક બીજાનાં લક્ષણ તેમના જેટલાં બીજું કોઈ જાણતું નથી; જેમનાં હાડકાં ચામડાં એકજ છે, જેમનાં સુખ અને કીર્તિ વધવાથી આપણે પોતે પણ વધારે સુખી અને આનંદશર થઈએ છીએ, જેમના દુઃખથી આપણે દુઃખી થઈએ છીએ, જેમના સ્વાર્થ, નબળાઈ, સાંસારિક પ્રપંચને કીધે દુનિયામાં આપણે અધમ સ્થિતિએ પહોંચીએ છીએ, જેમની શુદ્ધ વૃત્તિ, ઉમદા ખવાસ

અને બળને લીધે આપણે આપણી ફરજ બજાવવાની, અને સ્વર્ગમાં ઇશ્વરની નજીક પહોંચવા જેવી સ્થિતિ પામીએ છીએ; તેમના કલ્યાણ માટે તેમની કીર્તિ, તેમની પ્રતિષ્ઠા, અને તેમની ભક્તમન-સાધના સંબંધમાં કુટુંબનાજ માણસને જેટલું હિત રહેલું હાગે છે તેટલું બહારનાને કદી પણ હાગતું નથી. ”

દેવટ હવે જણાવવાનું કે, છોકરાંએ, એ માણસને માથે એક મોટી જવાબદારી છે, પણ તે આનંદ આપનારી જવાબદારી છે. કેટલીક વાર તેમને ‘આપેલાં’ એવી રીતે કહેવામાં આવે, અને અદ્ય વિચારી માખાપો એવું કહીને છૂટવા માગે છે કે “ઇશ્વર જો ખાનારા મોકલે છે, તો તેમને ખાવાનો ખોરાક મોકલશે; ” (દાંત આપ્યા છે તે આવણું આપશે.) પણ મેથ્યુ આનોદોડે કહ્યું છે તે બરાબર છે કે ખાળકોને સારી રીતે મર્યાદાસર રાખી શકે નહીં, તેમને યોગ્ય સુખ અને આરામમાં રાખી શકે નહીં, અને તેમની સ્થિતિ અશાશ્વત ન થાય તેમ કરી શકે નહીં, તો આ દુનિયામાં નાનાં ખાળકો પેદા કરવાનું વાજબી કારણ રહેતું નથી. ખાળકોનું જન્મનાથી યોગ્ય રીતે પોપણ થઇ શકે એમ ન હોય તેમણે ખાળકોને જન્મ આપવોજ વાજબી નથી.

ખાળકોને પ્યારની હુંકમાં ઉછરવા દો, તેમના પોતાના ખાળ-પણામાં તેમનાં માખાપનું પૂર્ણ હેત રહ્યું હશે તો સંસારના ધક્કા તેઓ વધારે સારી રીતે સહન કરી શકશે.

નાનાં વહાલાં બચ્ચાંની સુંદર વાતચિતમાં જ અનેક મધુર શબ્દો નીકળે છે, તે માણસના હૈયાને કેટલું પ્રદુહિત કરે છે, તે પોતાનાં ખાળકોને આહવાર માણસજ બરોબર કહી શકે છે, તેમનું છોકરવાદપણું, તેમના તોતળા શબ્દો, જરા જરામાં આવતી રીસ, તેમનું નિહોંષપણું, તેમની ખોડો, તેમની તંગીઓ, એ બધાંને લીધે

તેને સુખ અને હર્ષ થાય છે, અને તેમને જોઈએ તથા તેમના સમાગમમાં રહીને તેના મનમાં આનંદનો ઉદ્ભવ થાય છે. પરંતુ જે માણસ પોતાની જીને તથા પોતાનાં બાળકોને આહતો નથી, તે ઘર આગળ સિંહણને ખવડાવવું અને અનેક પ્રકારના શોકનો માળો સેવવો એના જેવું થાય છે; અને ધન્યરી આશિષથી પણ તે સુખી થઈ શકતો નથી; આમ થવાથી પોતાની જી પર હેત રાખવાનું માણસને ધન્યરની જે આજ્ઞાઓથી ફરમાન થયું છે તે આજ્ઞાઓનું કંઈ પ્રયોજન રહેતું નથી, પણ ફક્ત હર્ષ અને આનંદની જરૂરિયાત તથા શક્તિ ખતાવનારી સાદી આજ્ઞાઓ જીવી જ થઈ રહે છે, ”*

પ્રકરણ ૧૩ સું.

ઉદ્યોગ.

કોઇ પણ ચીજ કદી પણ ખગાડવી નહીં, અને વિશેષ કરીને વખત કદી પણ ફેકટ ગુમાવવો નહીં, ‘આજ’ તે એક વખત આવે છે અને તે પાછી આવતી નથી. વખત એ ઇશ્વરન મણીજ અમૂલ્ય ખસિસ છે; અને તે એક વાર ગુમાવી કે ફરી ફરી મળનાર નથી.

“ઇશ્વરને પણ વહી ગયલા વખત ઉપર સત્તા નથી; કેમકે જો થવાનું તે થઇ ગયું, અને મને પોતાને મારો કલાક-વખત મળ્યો હતો.” *

તમારો વખત હમણાં એવી રીતે ગાળવો નહીં કે જ્યાં હો પછી તેને માટે તમે તમને પોતાનેજ કપકો આપો. ‘ઘણાં મોડો’ અને ‘એમ બનત’ એવા વિચારોના ઠરતાં વધારે હીલ મીરી ઉત્પન્ન કરે તેવા વિચાર કોઇ નથી. પારકી મિલકતની તમાં સુપરત થઇ છે એના જોવા વખતને ગણવાને છે, અને તેથી તેન ફરેક મિનિટનો તમારે હિસાબ આપવો પડશે. હાથમાં કસર કરે! ખોરાકમાં કસર કરે!, અને વખતમાં તો વધારેમાં વધારે કસર કરે!

નેહસને એક વખત કહ્યું હતું કે તેણે પોતાની જીંદગીન જ કાર્યસિદ્ધિ કરી છે— સઘળી ક્ષેત્ર મેળવી છે, તેનું કાર એજ હતું કે ફરેક કામ માટે નિમેશ વખત કરતા પા કલા વહેલા તે હમેશાં તૈયાર થઈ રહેતો.

લોર્ડ મેલબોર્ને કહ્યું છે કે “જુવાન માણસે આ શબ્દો સિવાય બીજા કદી સાંભળવા નહીં:—તમારે તમારી પોતે ચઢતી કરવાની છે અને જુએ મરશો કે કેમ તેનો મુખ્ય આધાર તમારી પોતાની મહેનત ઉપર રહેલો છે.”

વળી ઉદ્યોગ એ ક્ષેત્ર મેળવવા (કાર્યસિદ્ધિ) માટે જરૂરનો છે એટલું જ નહીં, પણ માણસના વર્તન-આચાર ઉપર પણ તેની ઘણી સારી અસર થાય છે.

જેરેમી બેન્થમ કહે છે કે ‘ કદી પણ આજસુ યધ બેશી રહેશે નહીં; પણ કંઈ કંઈ પણ ઉપયોગી કામ કાઢીને બધા વખત રોઝા દેવાની તબવીજ કરજો; કારણ કે કોંઈ વખત રોકાયેલો નથી હોતો અને શરીરને આરામ મળેલો હોય છે ત્યારે માણસનું મન અનેક જગ્યાએ ભટકે છે અને તેમાં દુર્વાસના પ્રવેશ કરે છે, કેમકે નવરા અને તન્દુરસ્ત માણસને લાલચ મળે છે તો લાચ્યેજ ચોક્યો રહી શકે છે; પરંતુ બધાં કામો પૈકી જેમાં શારીરિક મહેનત પડે તે કામ બધાં કરતાં વધારે ઉપયોગી છે અને દુર્વાસનાને દૂર હાંકી કાઢવામાં તે ઘણીજ મદદ કરે છે.

કેબલ કહે છે તે પ્રમાણે “ વખત અને પૃથ્વી એ બે સ્વત્રતા અને અનંત સ્થિતિએ પહોંચાડનારાં સાધન છે અને આ દુનિયામાં દરેક પળનો આપણે જ રીતે ઉપયોગ કરીશું તે જ રીતે હવે પછીની દુનિયામાં આપણે વખત ગાળવા પરમેશ્વર આપણને સહાય થશે. ”

નાનું મોટું કંઈ પણ કામ કરવું, સામા માણસને વધારે સુખી અને વધારે સારાં કરવાં, એજ મનુષ્ય પ્રાણીથી અંદર પ્રેરણા કરી શકે એવી ઉમદામાં ઉમદા ઇચ્છા અને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડનારી આશા છે.

એવું કહેવાય છે કે પીએડ્રો મેડિસીએ મીકેલ એન્જેલોને ખરેખરે ખાવડું ખનાવવા સારું એક વખત નોકરીમાં રાખ્યો હતો. આથી કિંમતી વખતને મૂર્ખાઇ ભરેલી રીતે ગુમાવવામાં આવ્યો હતો. જો મીકેલ એન્જેલોનો વખત દુનિયાને કિંમતી હતો, તો આપણો વખત આપણને તેટલોજ કિંમતી છે, અને તેમ છતાં પણ આપણે તે ઘણી વાર ખરેખર ખાવડાં કરવામાં, અને તેથી પણ વધારે ખરાબ રીતે એટલે કાદવનાં પૂતળાં કરવામાં ગુમાવીએ છીએ.

મેટા રોમન તત્વજ્ઞાની અને રાજનીતિજ્ઞ, સેનેકાએ કહ્યું છે કે “વખત થોડો છે એવી આપણે દરેક જણ દરિયાદ કરીએ છીએ, અને તેમ છતાં પણ વખતનું શું કરવું, તે આપણે જાણીએ છીએ તેના કરતાં આપણને વધારે વખત છે. કંઈ પણ કામ નહીં કરવામાં, અથવા કંઈ પણ ઉપયોગી કામ નહીં કરવામાં અથવા જે કામ આપણે કરવું જોઈએ તે ન કરવામાં આપણી આખી જીંદગી ચાલી જાય છે. આપણી જીંદગીના દિવસો થોડા છે એવી હમેશાં આપણે દરિયાદ કરીએ છીએ, અને તે દિવસ કદી ખૂટવાના નથી એવી રીતનું આપણે વર્તન રાખીએ છીએ.”

વખતનો કરકસરથી ઉપયોગ કરવાથી—વખતનો સફળ ઉપયોગ કરવાથી શું શું કરી શકાય છે તે જાણી આપણે અચળો પામીએ એવું છે. “નેહમીહા ધિરાનના શાહની ખુરશી પાછળ તહેનાતમાં જો રહેતો હતો તે અરસામાં પણ પરમરશ્મની પ્રાર્થના કરવાને વખત મેળવી શકતો હતો.”

આવું છે તે જતાં પણ, વખતનો જોઈએ તેવો સારો અને ઉદાપણથી ઉપયોગ કરવાની વ્યવસ્થા રાખીએ તોપણ આપણામાં વધારેમાં વધારે નશીબદાર માણસને ઘણાં કામ કર્યો વગરનાં રાખવાં

પડે છે, ઘણાં પુસ્તક વાંચ્યા વગરનાં રહેવા દેવાં પડે છે, ઘણાંક સુંદર દેખાવ જોયા વગર રહેવું પડે છે, અને ઘણાંક દેશોમાં મુસાફરી કરી કરી ફરવાનું ખર્ચું શકવું નથી.

સંસારમાં ફતેહ અને સુખ મેળવવાનું એક મોટું, એમ પણ કહું તો ચાલે કે એકજ મોટું, સાધન સરલ અને સંજોન કામ કરવાની શક્તિ હોવી એ છે. સિસરો કહેતો કે જેની પહેલી જરૂર છે તે સાહસ છે, જેની બીજી દરજ્જે જરૂર છે તે સાહસ છે. જેની ત્રીજી દરજ્જે જરૂર છે તે સાહસ છે. પોતાની શક્તિને વિષે ભરોસો હોવો એ બેશક ઉપયોગી છે. પરંતુ પહેલી આગ્રહની જરૂર છે, બીજી આગ્રહની જરૂર છે, અને ત્રીજી આગ્રહની જરૂર છે એમ કહેવું વધારે ખર્ચું છે. અલખતાં જમ રમત ગમત એ છ'દગીનો હેતુ નથી, તેમ કામ પણ તેવો હેતુ નથી; એકજ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે ખર્ચે સાધનરૂપ છે.

શરીરની તંદુરસ્તીને માટે કામની જરૂર છે, તેટલેજ અંશે મનની શાન્તિને માટે પણ તેની જરૂર છે. આખું અઠવાડિયું કામ કરવામાં આવે તેનાથી થાક લાગે તેના કરતાં વધારે થાક પગપણી થતી હોય તેવા એક દિવસમાં લાગે છે. પગપણીને લીધે આ વાગ્યા શરીરમાં તાકન બેચેની લાગે છે અને પ્રકૃત ખગડી જાય છે, અને કામને લીધે તે તંદુરસ્ત અને વ્યવસ્થાસર રહે છે. સ્નાયુને કસરત મળવાથી શરીર તંદુરસ્ત રહે છે, અને મગજને કસરત મળવાથી મનને શાન્તિ મળે છે. “માનસિક કાર્યથી માણસ અતઃકરણનો આરામ મેળવી શકે છે.”

“એક છોકરીને એવું ઉપયોગી કામ સોંપા કે જ્યાં તે સવારના પહોરમાં ચાલાક રહે અને રાતના થાકી જાય અને

તેની સાથે તેના મનમાં ખાતરી થાય કે તેના દેશી ખંખુઓને આખા દિવસના તેના કામથી કંઈક લાભ થયો છે; આથી તે જીતસાહ આનંદ વગરનો હશે તે બદલાઈને તેના મનમાં શાન્તિ થશે અને પરોપકારની પ્રાદતા આવશે. ”

કંઈ પણ કામ કરતા રહો, પછી તમારી મરજીમાં આવે તે કામ કરો તેની અડચણ નથી. પારસમણી શોધવાના અને વર્તુ-લને ચોરસ બનાવવાના પ્રયત્નો પણ કંઈ નિષ્ફળ ગયા નથી, પરંતુ તેનું કંઈ પણ સાફ પરિણામ નિપજ્યું છે.

હા. જોન્સને કહ્યું છે કે “ સખ્તો એ પૃથ્વીની પુત્રીઓ છે, અને કૃત્ય એ સ્વર્ગના પુત્ર છે. ” જો કાંઈ તમે કરો તે સંપૂર્ણ અને સારી રીતે કરો. તે કામમાં તમારું મન પૂર્ણ લગાડવું જોઈએ. તમારી બધી શક્તિઓને ઠેળવો; તમારી શક્તિઓનો કાં તો ઉપ-યોગ કરવો જોઈએ અથવા તે ફોગટ ગુમાવવી જોઈએ. હેઝીડી-આના સંખંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “ જો કામ તેણે લાલમાં લોધાં હતાં.....તે તેણે તન ને મન દબને કીધાં હતાં, અને તે રીત રાખવાથી તે સારી સ્થિતિએ પહોંચી શક્યો હતો. ”

વિશેષ બુદ્ધિમત્તાવ સંખંધી વાતો કહેવામાં આવે છે તેની તપાસ કરીશું તો જણાશે કે તે કંઈ નહીં પણ અડચણો અને ખુશ્કેલીની સામે આગ્રહ રાખી ઉદ્યોગ કરવો જોઈ છે, અને આવી બુદ્ધિવાળા કેટલાક વિખ્યાત પુરુષો પોતેજ કબૂલ કરે છે કે બુદ્ધિમત્તાવમાં ઉદ્યોગ કંઈ વિશેષ નથી. બર્થોર્ન્ એલિયટ નામની સ્ત્રીએ જ નવલકથાઓ લખી છે તે ઇશ્વરીપ્રેરણાને લીધે લખી છે એવો મત કેટલાક માણસો દર્શાવે છે તેને તે પોતેજ કહી

કાઠે છે. પ્રમુખ વાઈસ ચેલમાં છોકરાઓની આગળ કહેતા હતા કે 'બુદ્ધિમત્તાવ એ પ્રયાસ કરવાની શક્તિ છે.' *

ભીખ માગવી એ એકંદર જોતાં કામ કરવા કરતાં વધારે કઠણ છે, અને આખર સરવાળે તેથી વિશેષ લાભ થતો નથી. વળી દરેક માણસે પોતાની જાતના બળ ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ. કેન્ડિલન કહે છે કે 'પોતાના ઘુંટણ ઉપર આધાર રાખનાર એક શુદ્ધસ્થ કરતાં પોતાના પગ ઉપર આધાર રાખનાર ખેડુત જેવી પંક્તિનો ગણવા યોગ્ય છે.'

કોએટ પોતાના પ્રખ્યાત અંગ્રેજી બ્યાકરણના પ્રથમ સંખ્યા-ધર્મમાં જોણતાં જણાવે છે કે, "છ પેન્સ (છ આના) ના રોજ ખાનગી લશ્કરી સીપાઇનું કામ કરતો તે વખતે હું બ્યાકરણ શીખ્યો હતો. મારા બિછાનાનો છોડો એ મારા અભ્યાસની જગ્યા હતી; મારા ઝાળણી એ મારાં પુસ્તકો મૂકવાનું કબાટ હતું. મારા બોળા પર પાટિયાનો કકડો રાખી તેનો મારી લખવાની ટેબલ તરીકે ઉપયોગ કરતો હતો; અને આ કામ માટે મારી છાંદગીનાં એક વર્ષ જોટલી મુદતની પણ જરૂર પડેલી નહીં. રાતના વાંચવાને સાડી મીણબત્તી કે દિવેલ ખરીદ કરવા મારી પાસે સમૂળમા પૈસા નહોતા. શિયાળામાં તો સાંજ પડ્યા પછી ઘરની અંદર ક્વચિતજ વાંચવા સાડી અજવાળાનું સાધન મને મળતું, અને આ પ્રમાણે દેવતાના પ્રકાશનો ઉપયોગ પણ મારો વારો આવતો ત્યારે કરી શકતો હતોવખતો વખત શાહી, કલન અથવા કામળને માટે મારું ફાર્દિંગ (એક પૈસો) આવવો પડતો તે તો કંઈ નહોતું એમ ધારણા નહીં. તે ફાર્દિંગ તો, અરે, મારા મનને એક મોટી રકમ જેવો ગણવાનો હતો. હમણાં હું તેટલોજ જોયો

હું તે વખતે હતો; મારી શરીરસંપત્તિ ઘણી સારી હતી અને હું ઘણી કસરત કરતો હતો. અમારે માટે ખજાર ખરીદ કરવામાં નહીં વપરાતી રકમ માથા દીઠ દર અઠવાડિયે બે પેન્સ માત્ર હતી. મને યાદ છે, અને તે યાદ રહેવાનું ખરેખર કારણ છે, કે એક પ્રસંગે ખરેખરી જરૂરના બધા ખર્ચ કર્યા બાદ એક શુક્રવારે જેમ તેમ કરી અર્ધી પેની મેં ખચાવી હતી, અને બીજા દિવસે સવારના તેના 'હેરિંગ' જાતની માછલી ખરીદ કરવાનું મેં ધાયું હતું, પરંતુ રાતના મેં કપડાં કાઢ્યાં તે વખતે મને એટલી ઠંડીને ભૂખ લાગી હતી કે મારા જીવમાં જીવ નહોતો. આ વખતે મેં જાગવામાં હાથ ઘાલ્યો તો તે અર્ધી પેની તેમાંથી પડી ગયલી જણાઈ. આમ થવાથી ચાદર ઓઢીને મારે ભૂખ્યા પડી રહેવું પડ્યું હતું અને નાના બાળકની પેઠે મને રડવું આવ્યું. આવા પ્રસંગોમાં આટલી વિટમ્બણા છતાં હું મારું કામ કરવામાં મુશ્કેલી દૂર કરી શક્યો; તો આખી દુનિયામાં એવો કોઈ જીવાનિયો છે અગર હશે કે જે પોતાનું કામ નહીં ખજાવવાનું વાજબી કારણ આપી શકે ?”

કોએટની પાસે પૈસા નહોતા પરંતુ તેનામાં શક્તિ હતી અને કિંમત હતી. એકન કહે છે કે, “ ઘણાક માણસો પોતાની દોલત અને પોતાના બળની ખરી કિંમત પીછાની શકતા નથી. પૈસાના સંબંધમાં તેનો ઉપયોગ સમજવો જાણ્યે તેના કરતાં વધારે સમજે છે, અને બળ-શક્તિનો ઘણો કમી સમજે છે. આત્મસહાય અને આત્મસંયમ એ બેને લીધે, પોતાનાજ કુંડનું પાણી પીવાનું, પોતાનીજ મહેનતથી પેદા કરેલા રોટલો ખાવાનું, અને પોતાનો નિર્વીહ ચલાવવા સારૂ જ્ઞાન મેળવવાનું તથા મહેનત કરવાનું,

તેમજ પોતાને સાંપેલી ચીજોનો સંભાળથી ઉપયોગ કરવાનું માણસ શીખશે. ”

પૂર્વના દેશોમાં એક કહેવત ચાલે છે કે,

“ સારી રીતે યત્ન કરવાથી માણસની ચઢતી સારી થાય છે; કામ ઉડાવનારા સિંહના કરતાં કામ કરનારો કૃતરો વધારે સારો છે. ”

કુદરત માણસને કહે છે કે, “ ચેસા મળો કે ન મળો, પણ પ્રત્યેક કલાકમાં કામ કર; કંઈ પણ કામ થાય છે એટલુંજ તારે તો જોવું, આખરે તેનો ખદલો તને મળ્યા વગર રહેનાર નથી. તારું કામ સુંદર હો કે મહેનતનું હો, અનાજ વાવવાનું હો કે સુંદર કાવ્ય લખવાનું હો, પણ જો તે પ્રમાણિકપણાનું કામ હશે અને તે તારી જાતને સંતોષ આપે એવું થયું હશે તો તે તારી ઇન્દ્રિયોને તેમજ વિચારને ખદલો આપશેજ. અનેક વાર નિષ્ફળ થયો હોય તો પણ અડચણ નથી, કારણ આખરે જીત મેળવવા-ફતેહ પામવાજ-તું સરજ્યો છે. સારી રીતે કરેલા કામનો ખદલો તે કામ થયું તેમાં જ સમાય છે. ”^૧

આજસ એ કંઈ આરામ નથી. કામના કરતાં તે વધારે થાક આણે છે. રોમન લોકોમાં એક કહેવત હતી કે “ તમે કંઈ પણ કામ કરતા ન હો તો આરામ ભોગવવો મુશ્કેલ છે. ”

કામમાં કદી પણ દોડાદોડ કરતા નહીં. કુદરત કદી તેમ કરતી નથી. સ્વીટઝર્લેન્ડનો ભોમિયો પર્વત ઉપર ચઢનારા જીવાન પુરૂષને જ પહેલી સલાહ આપે છે ને જ ફરી ફરીને તે કહે છે તે એ છે કે તમારે ધીમેધીમે પણ સ્થિરતાથી ચાલવું જોઈએ, અથવા ઘણીજ ઉતાવળ કરી ચાલવાનો તેમજ રસળતા ચાલવાનો

૧. એમર્સન. ૨ “ એક માસ જેવી લંબાઈ ” એ મૂળ અર્થ છે

યત્ન કરવો નહીં. ખેશક વચમાં થોભો-આરામ લો; જખરા બળ-
હોને પણ તેમ કરવાની જરૂર પડે છે, અને ‘ફરલાંગ’^૨ (માઈ-
લનો આઠમો ભાગ) એ બળદને કામ કરતાં થાક ખાવા દેવાનો
અંતર દર્શાવે છે. સંસારમાં પણ કામ કરવામાં ‘કદી દોડાદોડ
કરવી નહીં’ અને કદી રામાંટમાં કરવાં નહીં,’ એ વચનમાં ચ-
ઢતી થવાનો મોટો મર્મ રહેલો છે . એક પૂર્વ તરફના દેશોમાં
આલસી કહેવતમાં જણાવ્યું છે કે “ દુર્ગુણવાળો માણસ ઉતાવળો
થાય છે, પણ ધીરજ રાખી કામ કરવાથી સુખનાં દ્વાર ઉઘડે છે.”

ઘણાક લોકોનું ધારવું એમ જણાય છે કે દોડાદોડમાં કામ
કરવાથી તેઓ વખત બચાવી શકે છે, પણ આ મોટી ભૂલ છે.
અપજતાથી કામ કરવું એ સાફ છે, પણ ઉતાવળ કરી કામ
પતાવી દેવું તેના કરતાં તે કામ સાફ કરવું એ વધારે અગત્યનું છે.

બળી કામનાજ સંબંધમાં પણ જો તે અનિયમિત રીતે,
આંતરે આંતરે અને દોડધામમાં કરેલું હોય તો ધીમે રહીને
સ્થિરતાથી અને નિયમિત રીતે, તેમજ દોડધામ અને ધાંધલ
બગર ઠર્યું હોય તેના કરતાં વધારે થકવી નાખે છે અને વધારે
મહેનત આપે છે. દોડધામને લીધે કામ બગડે છે એટલુંજ નહીં,
પણ જીંદગી સુદ્ધાં બગડે છે.

‘દોડધામ વગર તેમ અટક્યા વગર કામ કરો’ એવું ગીટનું
સૂત્ર હતું.

“ કામ કરવામાં દોડાદોડ ન કરો, કંઈ પત્ર અવિ-
ચારી કામને લીધે મનના વેગને બચાડશો નહિ. પૂર્ણ
વિચાર કરો અને ખરું શું છે તે પિછાનો, અને ત્યાર
પછી કામ કરવામાં આગળ વધો અને તમારી શક્તિ
કેટલી છે તે ખરેખર સમજો; કામ કરવામાં દોડાદોડ

કરશે નહીં, વિચાર વગર કરેલું કામ અનેક વખે કામ કરવાથી પણ કદી સુધરતું નથી.

કામ કરતાં અટકશે નહીં, કારણુ વધે વધી જાય છે ને જીંદગી ચાલી જાય છે; તમારો કાળ આવે ત્યાર પહેલાં હિમ્મત રાખી કામ કરો. કાળને જીતવા સાફ કંઈ પણ મહાન કામ, કંઈ પણ ગ્રાંથ કામ તમારી પાછળ મૂકી જાઓ. આ જધા જહારના દેખાવ નાશ પામશે તેવે વખતે હમેશાં યાદગીરી રહે તેવાં કામ-તમો હૈયાત રહો તેવાં કામ કરવાં એ સ્તુત્ય કામ છે. ” *

આટલા માટે સખત મહેનત લઈ કામ કરો; પણ દોડાદોડીથી કામ કરશે નહીં, ધાંધલ કરશે નહીં અને ચિંતાતુર રહેશે નહીં.

મી. ફ્રાન્સિસ ગાલ્ટન કહે છે કે, “ સંસારની મુસાફરીમાં આગળ વધવાને તમે જીમંગ રાખો અને તેને છોડે પહોંચવાનો આતુરતાથી વિચાર કરો નહીં. સુધારાની સ્થિતિએ પાછા પહોંચવાનો વિચાર કરવો એ વધારે સાફ છે, પરંતુ સંકટનો છોડો આવે અને વિપત્તિમાંથી આશ્રય મળે તેમ ધારીને તેની આશા રાખશે નહીં. આ પ્રમાણે થોડી ખાખતમાં સાહસ જોડારી લેવાથી તમને પ્રત્યક્ષ જણાશે નહીં એવી રીતે તમે આગળ વધ્યા જશો અને નવા નવા માણસોના સંજંધમાં આવશો, તથા જમ જમ તમારી ચઢતી થતી જશે તેમ તેમ દેશની અનેક પ્રકારની શક્તિનો ખ્યાલ તમને આવશે. આ પ્રમાણે મેળવેલા અનુભવ એ કદાચ તમે એકદમ પાછા પડશો અગર તમારા પર આકૃત આવી પડશે તો તે સમયે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડશે. વળી આ પ્રમાણે થોડાક માસ

વિત્યા ખાદ તમે જે લાંબી મુસાફરી કરી હશે તેનો વિચાર કરશે તો તમે અચખો પામશો. કેમકે સરાસરી તમે દરરોજ ફક્ત ત્રણ માઇલ મુસાફરી કરશો તો વર્ષ આખરે તમે એક હજાર માઇલ આગળ ગયા હશે અને એ વધારે ઘણોજ કહી શકાય. સસલા અને કાચખાની વાત વિશાળ અને અજણુયા પ્રદેશમાં મુસાફરી કરનારાને માટે ખાસ કરીને જોડી કાઢી હોય એમ લાગે છે.”

સવારમાં વહેલા ઉઠો, તમારા સ્નાયુ અને મગજને જરૂર પૂરતી કસરત તેમજ આરામ આપો, ખોરાકમાં ખિતાહારી રહો, યોગ્ય વખત સુધી ઉંઘવાનું રાખો, અને ગજારાટ કે ચિંતા ન રાખો; આ પ્રમાણે થશે તો ખાતરી રાખજો કે તમારા કામથી તમને કંઈ પણ ઇજા થવાની નથી. પંજવણી તથા ઉદ્વેગ, અધીરાઇ તથા ચિંતા, એને લીધે તમે તમારાં કામનો ઝટ નિકાલ કરો શકશો નહીં, અને તેથી આખરે તમારે અંત પણ આવે, અથવા તેમ ન થાય તોપણ તમે કોઈ રોગના ભોગ થઇ પડશો ખરા; પરંતુ આનંદ વૃત્તિથી અને શાંત મનથી તમે સંસારવ્યવહાર ચલાવશો તો કસરત અને તાજી હવાથી જે પ્રમાણે શરીરને ફાયદો થાય છે, તે પ્રમાણે માનસિક પ્રયાસ અને સ્વતાંત્ર વિચારથી તમારા મનને ફાયદો થશે. આ બેને લીધે તમારું આયુષ્ય ટુંકું થશે નહીં પણ લાંબું થશે.

આગ્રહ એ રાજનીતિનું પુરૂષનું મગજ છે, શૂરવીરની તરવાર છે, શોધ કરવાનો મર્મ છે, વિદ્વાનનું તાવીજ છે.”* આપણાં માયાળુ રાણીસાહેબ ઇતિહાસમાં આવેલા બધા શહેનશાહોમાં ઘણાંજ અઢિયાતાં હતાં એનું કારણ શું ? બેશક તેમનામાં વિવેક-બુદ્ધિ તથા કળથી કામ કરવાની બુદ્ધિ ઘણીજ સારી હતી, પણ

* ‘ડેવનોર્ટ એડમનું’ ‘પ્રેક્ષન લિવિંગ એન્ડ હાઈ ચિન્થિંગ.’

મહેનત કરવામાં તે કદી પણ પછાત પડ્યાં નથી. તે કેવી રીતે કામ કરતાં હતાં તેનો એક દાખલો ‘મીસીસ જમિસનના મેમોર્સ’ નામના ગ્રંથમાં લોડ્ઝ મોન્ટીગલ આગળ તેમના બોલેલા વચનનો ઉતારો કરેલો છે તેમાંથી મળી આવે છે. ‘સરકારી કામના સંબંધમાં મારે આપને તકલીફ આપવી પડે છે માટે દિલ્હીની ખુ’ એવું લોડ્ઝ મોન્ટીગલે જણાવ્યું ત્યારે તેના ઉત્તરમાં રાણીસાહેબે કહ્યું કે, “મારા આગળ ‘તકલીફ’ શબ્દ કદી ઉચ્ચાર્યો નહીં. અમુક કામ કેવી રીતે કરવાનું છે, અને તે તે વાજબી રહે કેમ કરવાનું છે તેટલું ફક્ત મને તમે જણાવો એટલે મારાથી થઇ શકે એવું હશે તો હું કરીશ.”

આટલા માટે સંસારમાં તમારી ગમે તેવી ફરજ હોય કે બેઠકે તે કામ તમારે કરવાનું હોય તો તે જમ સાફ થાય તેમ કરવાનો તમે યત્ન કરજો.

ડ્યૂક ઓફ વેલિંગ્ટનને જ જીત મેળવી હતી તે ખાતરી પોતે મોટા સરદાર હોવાને લીધે તેમજ કામ કરનારો તે સારો હતો તેને લીધે મેળવી હતી. પોતાના લશ્કરને માટે જરૂરના સબળા સામાનની તેમજ મોઢીખાનાને લગતી સઘળી વિગતો જણવામાં તથા નક્કી કરવામાં તે ઘણું જ લક્ષ આપતો હતો. તેના ઘોડાઓને ઘાસચારો પુષ્કળ મળતો હતો, તેના લશ્કરના સિપાઇઓને ગરમ કપડાં, ટકાઉ ખુટ, તથા સારો ખોરાક, એ પૂરતી રીતે મળતાં હતાં.

સોલોમન કહે છે કે “પોતાના કામમાં ઉદ્યોગી હોય એવા માણસ તારા બેવામાં આવે છે? આવો માણસ હશે તો તે રાજાના પાસે જઇને ઉભો રહેશે.” સેન્ટ પૉલ કહે છે “કે

આપણે કામમાં સુસ્ત રહેવું નહીં, પણ ઉત્સુક રહી પરમેશ્વરને યાદ કર્યો કરવા જોઈએ,”

ઉપોગનો ખદલો મળ્યા વગર રહેતોજ નથી, તે ખદલો એની મેળેજ મળે છે. હિંદુસ્તાન જવાને પશ્ચિમદિશા તરફનો રસ્તો શોધતાં શોધતાં કોલમ્બસે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો હતો; અને ગીટ કહે છે તેમ સોલ પોતાના ખાપનાં ગધેડાં શોધવા નીકળ્યો હતો તેવામાં એને રાજ્ય મળ્યું હતું.

ક્રેન્કલને કહ્યું છે કે “તમારે જે કામ કરવું જોઈએ તે કરવાનો નિશ્ચય કરો, અને જે કામ કરવાનો તમે નિશ્ચય કરો તે કર્યો વગર રહેવું નહીં.”

કેટલીક વાર એમ ધારવામાં આવે છે કે કામની જગ્યા વિશેષ ખુદ્દિ લઈ શકે છે. (મહેનત કરવાથી જે કામ થાય તે ખુદ્દિવાળા માણસજ સહજ કરી નાખે છે એમ કેટલાકનું ધારણું છે.) કોલેજમાં દાખલ થયેલા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કેટલાક વિષે આપણે સાંભળ્યું છે કે તેમણે શરૂઆતનાં વર્ષ આજસમાં ગાળ્યાં હતાં, અને પછી થોડીક મુદત માથે બીના ટુવાલ ખાંધી ઘણી સખત મહેનત કરી હતી, અને આમ કરવાથી તેમણે ઉપલે નંખર પસાર થઇ સારી પદવી મેળવી હતી. આમ થયું છે ખરું પણ ખાતરીથી માનએ કે બીના ટુવાલના ખદલામાં પાછળથી તેમને ઘણું જોગ-વણું પડ્યું હતું પણ આવી રીતે કરવામાં પણ તેમને મહેનત તો કરવી પડી હતી. સાળાઓમાં રહેલી નોંધ ઉપરથી અનુમાન કરીએ તો એવું જણાય છે કે હોશિયારીના કરતાં ઉપોગને લીધે ઘણાક મહાન પુરૂષો પોતાની હંગીમાં ફતેહ મેળવી શક્યા હતા. ચેલિંગ્ટન અને નેપોલિયન, ક્રાઇસ્ટ, રોક્રોટ અને શેરિડન એ બધા નિસાણમાં મંદ ખુદ્દિવાળા હોકરા હતા એવું કહેવાય છે.

ખેશક કેટલાક માણસોમાં ખીજાઓ કરતાં વિશેષ બુદ્ધિપ્રભાવ ધધરે બસેલો હોય છે. પરંતુ દુનિયામાં ખે માણસ એકી વખતે શરૂઆત કરે એમ લો; એક ઘણીજ અમરકારિક શક્તિવાળો હોય પણ પ્રમાદી, આળસુ અને વૈભવ ભોગવનારો હોય, અને ખીજે પ્રમાણમાં ઠંડો, ઉદ્યોગી, કાળજીવાળો અને ડંચી નીતિવાળો હોય; આ બેમાંથી ખીજે માણસ પોતાના બુદ્ધિશાળી સ્વર્ધા કરનારાથી વખત જતાં આગળ વધી જશે. વિશેષ બુદ્ધિ વગર થયેલો પ્રયાસ આખર સરવાળે પ્રયાસ ન કરે તેવી વિશેષ બુદ્ધિના કરતાં ઘણું કામ કરી શકશે. જીંદગીમાં ગમે તેવી વિશેષ અનુકૂળતા હોય, ગમે તેવી હોશિયારી હોય, ગમે તેવા પૈસાદાર મિત્રો હોય કે સમર્થ સંખંધીઓ હોય, પણ ઉદ્યોગ અને ઉચું વર્તન ન હોય તો તે બધાં નકામાં છે.

લિંકનના બિશપ ઓસ્ટેરેટ્ટે, જે એક મોટો રાજનીતિજ પુરૂષ હતો, તેને એક આળસુ ભાઇ હતો. તે ભાઇએ એક વાર તેની પાસે આવી પોતાને મોટો માણસ બનાવવા કહ્યું. બિશપે આના ઉત્તરમાં કહ્યું કે, “ભાઇ, જે તારું હજી ભાગ્યું હોય, તો તે સમુ કરાવા હું પૈસા આપીશ; અગર તારો બજાદ મરી જશે તો હું તને નવા ખરીદ કરી આપીશ; પણ હું તને મોટો માણસ બનાવી શકું એમ નથી. મેં તને હજી ખેડનારા તરીકે બોલ્યો છે, અને હજી ખેડનારા તરીકે તને રહેવા દેવો પડશે એમ મને ધાસ્તી રહે છે.”

મિલ્ટન કવિ ઘણાજ બુદ્ધિશાળી માણસ હતો એટલુંજ નહીં, પણ તે અથાગ પરિશ્રમ કરનારો હતો. પોતાની ટેવો કેવી હતી તેનું વર્ણન તે નીચે પ્રમાણે કરે છે: “શિયાળામાં પોતાનો ધંધો શરૂ કરવા અગર ધધરની ભક્તિ કરવાને માટે કોઇ પણ જાતના ઘંટ માણસને જગાડવા સાડ વાગતા ત્યાર પહેલાં ઘણીવાર હું

જગતો હતો, અને ઉનાળામાં સવારના પહોરમાં પક્ષીઓ માણુ-
સને પહેલાં જાગૃત કરતાં તે વખતે અગર ત્યાર પછી તુરતજ
હું જગતો હતો, અને સારા ગ્રંથકારોના ગ્રંથો વાંચતો તો માફ લક્ષ
તેમાં ચોંટે અગર યાદદાસ્ત શક્તિ ખરાબર તાજી થાય ત્યાં સુધી
બીજાની પાસે વંચાવતો; ત્યાર પછી શરીરની તંદુરસ્તી તથા
કાઠિન્ય જાળવીને સારી રીતે અને ઉદ્ધાસ વૃત્તિથી પરિશ્રમ કરી
આનંદ સાથે માનસિક પ્રયાસ કરતો, અને ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે
વર્તન થાય તેવો પ્રયાસ કરતો, તેમજ આપણા દેશની સ્વતંત્રતા
માટેનાં જરૂરનાં કાર્યો કરતો. ”

તમારું પોતાનું કામ એ ઉત્સાહ વગરનું કર્તવ્ય છે એવું
કહી ગણુશે નહીં. તમે ધારશો તો તેજ કામને તમે
મનેરાંજક કરી શકશો. તમારા કામમાં તમારું ચિત્ત પૂર્ણ રીતે
લગાડો, તેના અર્થનું અધ્યયન કરો, તેના સંબંધનાં કારણો તથા
પૂર્ણ ઇતિહાસ શોધી કાઢો, તેનો આસપાસનો સંબંધ શો છો તેનું
મનન કરો, આ કામથી કેટલાં માણસોને લાભ થશે તેનો વિચાર
કરો. આ પ્રમાણે થશે તો આપણાં કર્તવ્યો પૈકી એક પણ એવું
જાગ્યેજ નીકળશે કે જે કરવામાં આપણને ઉત્સાહ-આનંદ નહીં
લાગે. તમારા કામ માટે તમને ધીમે ધીમે પ્રીત થશેજ, અને
આનંદથી તે તમે કરશો તો તે સહેલાઈથી કરી શકશો. શરૂઆ-
તમાં જો તમને આ અશક્ય લાગે, થોડીક વાર તે તમને બહુતરા
જવું લાગે, તોપણ તે તમારી ઇચ્છા મુજબ કદાચ થશે; તમારા
વર્તનને કૈવલ આપવાને સાફ તે પર્વત ઉપરના પવનની માફક
લાભકારી થશે.

ઉઘવામાં કેટલો વખત ગાળવો એ એક મોટો સવાલ છે.
આ ખાખત કુદરતજ નક્કી કરે એ વધારે સાફ છે. કેટલાક માણસોને

ખીજાઓ કરતાં ઘણી વધારે ઉંઘની જરૂર પડે છે. કુદરતને જોટલા વખતની જરૂર હોય તેમાંથી કમી કરી શકાય એવું મને લાગતું નથી. તેમજ વળી ખરેખરી ઉંઘમાં જે વખત ગાળેલો હોય તે વખત ગુમાવ્યા જેવો કહી શકાય નહીં. નિંદ્રા એ મજબૂત તંતુની શક્તિને પાછી તાજ કરનારી અદ્ભુત વસ્તુ છે. શહેરમાં રહેનારા માણસોને કદી પણ તે પૂર્ણ અંશે મળતી નથી.

સર ઇ. કેકે પોતાના દિવસના ભાગ નીચે પ્રમાણે પાડ્યા હતા:—

“ ઉંઘમાં છ કલાક ઠાઢવા, કાયદાના અધ્યયનમાં છ કલાક ગાળવા, પ્રાર્થના કરવામાં ચાર કલાક ગાળવા અને બાકી રહ્યા તે કુદરતને અનુકૂળ પડે તેમ ગાળવું.”

સર વિલ્યમ જૉન્સ આમાં સુધરે કરી નીચે મુજબ ભાગ પાડ્યા હતા:—

“ કાયદામાં છ કલાક ગાળવા, દુઃખ શાન્ત કરનારી નિંદ્રામાં સાત કલાક ગાળવા, દશ કલાક દુનિયાદારીનાં કામમાં રોકવા, અને સઘળો વખત પરમેશ્વરને અર્પણ કરવો.”

મને પોતાને (મૂળ ત્રંથકારને) છ કે સાત કલાક ખસ થતા નથી. ઉંઘ પૂરી ન થવાથી સુસ્તી થઇ પાછા પડવું ન પડે પણ તાજ થયા હોઇએ ત્યાં સુધી આપણે ઉંઘવું જોઇએ.

શેકના સમયમાં આપણા વિચાર ખીજા ખાખતોમાં રોકાયલા રાખે એવા પ્રકારનો કંઈ પણ ઉપમ કરવાથી આપણને ઘણીવાર ખડું સુખ લાગે છે. “ કંઈ પણ કામ કરવું, કોઈ પણ ખાખત ઉપર પ્રીતિ રાખવી, કોઈ પણ ખાખતની આશા રાખવી, એમાં

હાંડગીનું સુખ સમાયલું છે. ^૧ ખરેખર આપણામાંના ઘણાખરા કુદરતના વખતમાં ખોટી ધાસ્તી અને નિર્ધારિત ચિંતા મનમાં લાવીને દુઃખ પામીએ છીએ. હમેશાં કંઈ પણ કામમાં લાગેલા રહેએ.

“આમ થવાથી, શોકથી જે સ્વસ્થતા મળી શકતી નથી તે કામ અને વિચાર, એનાથી તું મેળવી શકશે.”^૨

વૃદ્ધ સિલિ કહે છે કે, “સુગ્ર માણસને દરેક સ્થળ એ દેશ જેવું છે, અને સ્વસ્થ તથા શાન્ત મનને સઘળા ભાગ એ મહેલ જેવા છે.”

વળી કુદરતને અનુસરીને કામ કરએ, તેની વિશ્વ કામ કરવા યત્ન કરશે નહિ. તમારાથી અને ત્યાં સુધી વહેળાના પ્રવાહની સામે હલ્લેશાં મારશે નહિ, પરંતુ તમારે તેમ કરવાની જરૂર પડે, તો બેશક તેમ કરવુંજ. તેવે પ્રસંગે તો તમં પાછા હઠતા નહિ પણ કુદરતને પોતાની ઇચ્છા મુજબ કામ કરવા દઇશું તો સાધારણ રીતે તે આપણને લાભ થાય એવી રીતે કામ કરશે.

“કેમકે કુદરતની હદની ખહાર રહેલી છે તેમજ કુદરતના સંબંધમાં પણ છે. જે એક પ્રાકૃતિક નિયમને તોડે છે તેને માથે ખધા નિયમ તોડયાનો દોષ આવે છે. આખી સૃષ્ટિ જાણે આ પ્રમાણે વર્તનારાની સામે ઉઠે છે અને આખી કુદરત, તેની અગ્નિ અને અદૃશ્ય શક્તિઓ સાથે તેના ઉપર તેમજ તેની પછી તેનાં છોકરાંઓ ઉપર, ક્યારે અને કંઈ જગ્યાએ તે પણ તે જાણે નહીં એવી રીતે, વેર લેવાને તૈયાર થઇ જાય છે. આથી ઉલટી રીતે, જે માણસ ખરા તનમનથી કુદરતના નિયમ પાળે છે, તેની ખધી વસ્તુઓ પોતાના કદ્યાણુ માટે એકઠી મળીને કામ

કરતી માલમ પડે છે. પ્રકૃતિક સૃષ્ટિ તેને અનુકૂળ થાય છે. પોતાના માથા ઉપર આવેલા સૂર્યની અને પગ તળે આવેલી ધૂળની તેને મદદ મળે છે ને તે જાણે તેના મિત્ર થાય છે; કેમકે તે માણસ, સૂર્ય અને ધૂળ અને સઘળી વસ્તુઓ જાણે સરજાવી છે, અને જાણે તોડી શકાય નહીં એવો નિયમ તેમને માટે જાંધી આપ્યો છે, એ સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની ઇચ્છા અને મન જાણે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે. ' *

પ્રકરણ ૧૪ મું.

શ્રદ્ધા.

(આ પ્રકરણના સંબંધમાં જણાવવું જોઈએ કે એમાં આપેલા વિચાર આપણા શાસ્ત્ર વિચારથી જૂદાજ છે. તે કેવળ વ્યાવહારિક શ્રદ્ધાવાળા વિચાર છે, પણ પારમાર્થિક માટે નહીં).

લોકોની સ્થિતિ સંબંધીના ગ્રંથોમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે દુનિયાની કુલ ૧,૫૦,૦૦,૦૦૦૦૦ વસ્તી પૈકી, ૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ જુદા ધર્મના છે, ૩૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ ખ્રિસ્તી છે, ૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ હિંદુ છે, અને ૧૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ મુસલમાન છે. પણ આના જે ડે સેલડન છેક ઉલટા વિચાર પર જાય છે, છતાં તેનું નીચેનું કહેવું બેશક ઘણું ભાગે મળતું આવે છે “સમાધાનીની ખાતર લોકો કહે છે કે અમારા બધાનો ધર્મ એકજ છે; પરંતુ જે આ બાબતની ખરેખર તપાસ કરીશું તો એવું માલમ પડશે કે કોઈ પણ જગ્યાએ બધી બાબતમાં એક વિચારના થાય તેવી રીતના એકજ ધર્મ પાળનારા હોય એવા ત્રણ માણસ પણ મળવા દુર્લભ છે.” આ પ્રમાણે હોય તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય પામવાનું નથી, કારણ કે આ આપણી પોતાની દુનિયા સંબંધી આપણે ખરૂં જોતાં ઘણું થોડું જણીએ છીએ, ત્યારે બીજી દુનિયા સંબંધી આપણને વધારે સારૂં જ્ઞાન હોય તેની આશા રાખી શકાય નહિ.

કેનન લિડન કહે છે કે, “જે ચમત્કારિક દુનિયામાં આપણે હાલની જાડગી ગાળીએ છીએ, તેમાં શ્રદ્ધાની ઉચ્ચતર દુનિયા આપણી દષ્ટિમાં ખુલ્લી હો કે ન હો, તોપણ તે અનેક પ્રાદ રહ-સ્યોના દેવલ જવી છે. આવતી કાલે પાછલે પહોરે તમે કદીચ

એતરોમાં ફરવા નીકળી પડશે, અને ત્યાં આગળ ધધર ઉધર ઉગેલા છોડવા ઉપર ખીલતી ઠળીઓ અગર નવું પહેલવહેલું કુટુંબ પાંદડું, તમારી દષ્ટિએ પડશે તે ઉપરથી તમને યાદ આવશે કે વસંતઋતુ બેઠી છે અને પ્રતિવર્ષની માફક તે પોતાનું સૌન્દર્ય તમારા આગળ દર્શાવવાને તત્પર બની છે. અહીંયાં એક શક્તિ કે જે તમે બેઠી શકતા નથી, જેનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી, જેનું વર્ણન કરી શકતા નથી, જેનું માપ કરી શકતા નથી, કે જેને સ્પષ્ટ સમજી શકતા નથી, તેવી ગૂઢ શક્તિના અસ્તિત્વ અને ચલનવલનની સાબિતીઓનાં ચિન્હો તમારી આસપાસ બધી જગ્યાએ નજરે પડે છે. તમારા માથા ઉપર આવેલી દરેક શાખામાં અને તમારા પગતળે આવેલા ઘાસના પ્રત્યેક પાતરામાં આ રહેલી છે; પણ તે અવચક છે, ધ્વનિરહિત છે તે, અદૃશ્ય છે, તેમ છતાં પણ પ્રકાશિત છે. ”

શંકા એ ખરેખર તત્વજ્ઞાનનો પાયો છે. આપણે રહસ્ય-મર્મથી ભરેલી દુનિયામાં રહ્યા છીએ, અને એક સાદામાં સાદા ફૂલની કે નાનામાં નાના જંતુની બધી હકીકત સરખાવી શકતા નથી તો અનંતતા પૂર્ણ રીતે સમજવાની આપણે આશા કેવી રીતે રાખી શકીએ ?

જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ કહે છે કે “ મનુષ્ય પ્રાણીનું જીવન રહસ્યથી ઘેરાયેલું છે; આપણા અનુભવનો ટુંકો ને નાનો પ્રદેશ અપાર સાગરની વચ્ચે આવેલા એક નાના ટાપુના જેવો છે, કે જે સાગરના વિશાળપણને લીધે તથા દુર્ગમ્યપણને લીધે એકદમ આપણી લાગણીઓ સડક થઇ જાય છે અને આપણી કદપનાશક્તિ ઉત્તેજિત થાય છે. અને આ મર્મમાં ઉમેરો કરવાની ખાતર આપણી આ પૃથ્વી ઉપરની હયાતીનો પ્રદેશ અનંત અવકાશમાં એક

ટાપુ છે એટલું જ નહીં, પણ અનંત વખતમાં પણ એક ટાપુ સરખો છે.”

પરંતુ જ્ઞાનપણની સ્થિતિમાં રહેવું અને આપણો છેવટનો મત ખાંધવો નહીં એવી રીતે રહેવાની આપણને હમેશાં જરૂર પડતી જણાય, તોપણ તે કારણને લીધે આપણે આશા છોડી દેવાની જરૂર નથી.

ઘણીકે ખાખત એવી છે કે જે આપણે સમજીએ છીએ પણ સમજવી શકતા નથી. આવી ખાખતો નિગમશાસ્ત્રનેજ લગતી નથી. સેન્ટ ઓગસ્ટીને કહ્યું છે કે, “વખત એ શું છે એવું મને તમે પૂછશો તો હું તે તમને સમજાવી શકું એમ નથી; પણ તમે મને પૂછશો નહીં તો હું તે સારી રીતે જાણું છું ખરો.”

માર્ટિનો કહે છે કે, “માણસો ઇશ્વર સંખંધી મને ઘણી હકીકત જણાવે છે; પ્રત્યેક ખાખતમાં તેના હેતુ અને તેના ઘાટ-વિચાર શા છે તે જણાતા હોય તેવી રીતે જ બોલે છે; દરેક રચનાનું કારણ જણાવવા અને દરેક ખનાવમાં દયાનો અંશ રચ્યો છે એવું ખતાવવા જોઈ કદી પણ ચૂકતા નથી; અનાદ્ય-તની અવસ્થામાં રહેલી કરામતના જે વખાણ કરે છે અને તેને અતુરાઈની સીમા તરીકે જે ગણે છે; અને પ્રજાપાલક દીર્ઘદષ્ટિ રાખનાર ઇશ્વરના દરેક કૃત્યથી પૂર્ણ રીતે વાકેફગાર હોય તેવી રીતે જે ડોળ રાખે છે તે માણસો પોતે ઘણી ખાતરી રાખી જે નિશ્ચિતતા ખતાવે છે તેનેજ લીધેજ મારા મનમાં શંકાનું અપાર અને અતિઘણું કષ્ટ થાય છે, અને તેથી કરીને મારી પાસે તમે થોડું માગો એટલે હું તમને સર્વસ્વ આપીશ’ એ પ્રમાણે બોલી ઉઠવા માંડે મન ઉરકેરાય છે.”

“આ યુગમાં શ્રદ્ધા અને શંકા વચ્ચે જે વિરોધ ચાલે છે

તે દૂર કરવાને અને 'જ્યાંથી આપણને મળી શકે છે તે ટેકરીઓ પર એકી નજરે જોયા કરવાને જોટલું મારાથી ખની શકે તેટલું કરવું એવો મારા જીવિતનો એક મોટો ઉદ્દેશ છે" એ પ્રમાણે ડીન સ્ટાન્લી કહેતા હતા.

હર્બર્ટ સ્પેન્સર કહે છે કે, " આ દુનિયાનાં રહસ્યો, કે જોનો જન્મ જન્મ વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ વધારે ગૂઢ થાય છે, તે પેઠી આ એક સ્થાયી રહે છે કે 'જો અપાર અને અનાવન્ત શક્તિમાંથી સર્વ વસ્તુનો ઉદ્ભવ થાય છે તેની સમક્ષ હમેશાં મનુષ્ય અને પ્રાણી હોય છે એ નિઃસંશય વાત છે."

આ પ્રમાણે છે તેથી મનમાં જે લાગણી થાય છે તેનાથી આપણે સંતોષ માનવો જોઈએ, આપણે તેનું વર્ણન કરી શકીએ તેમ નથી.

જુદા જુદા મત અને વિચારને લીધે માણસોને જુદા જુદા પંથના થઇ ગયા છે તે ખરૂં જોતાં ધર્મમાં પંથો નથી, પણ જુદા જુદા પક્ષો બંધાયેલા છે. સેન્ટ પોલની સૂચનાને પત ન કરીને તેઓ આશ્રય રાખી એમજ કહે છે કે " હું પોલનો અનુયાયી છું, અને હું એપોલોનો અનુયાયી છું."

જેરેમી ટેક્સર કહે છે કે, " પરમેશ્વરનું પ્રભુત્વ શબ્દોમાં સમાયલું નથી, પણ શક્તિમાં, ઇશ્વરી પવિત્રતાની શક્તિમાં સમાયલું છે. જો કે હાલમાં આપણે જુદેજ રસ્તે કેતરી પડયા છીએ, તોપણ આપણે આખા ધર્મનું રૂપ બદલી તેને શ્રદ્ધાજ ખનાવી દીધી છે, અને આપણી શ્રદ્ધા એ ખીજું કંઇ નથી પણ સ્વાર્થ અગર વાદનું પરિણામ છે. એક પક્ષને વળગી રહેવું, વળી આખી દુનિયાથી સામે ઝગડો કરવો એજ હાલમાં ધર્મ થઇ રહ્યો છે. વળી કોઇ માણસને પૂછવામાં આવે કે કયા ધર્મનો છે ત્યારે તેનો

અર્થ આપણે એટલોજ સમજીએ છીએ કે તે કયા પક્ષને વળગી ચાલે છે, તેના પંથના સિદ્ધાન્તો કયા છે; પરંતુ એમ નથી વિચારતા કે તેની રહેણી કરણી કેવી છે, અને તેઓ ગમે તેવા લોભી હોય, ગમે તેવા તકરારી હોય, ગમે તેવા પક્ષવાદી હોય, ગમે તેવા અભિમાની હોય, તોપણ જો પોતાના પક્ષને માટે અને તેના હિતને માટે ઉત્સુક હોય તો તે માણસ ઠિંમતી ગણાય છે.”

શાસ્ત્ર-વિવા-જાણનાર માણસો શ્રદ્ધા વગરના છે એવો આરોપ તેમના ઉપર ઘણી વાર મૂકવામાં આવે છે, પણ થારો કહે છે કે “ખરૂં જોતાં ધર્મમાં શાસ્ત્ર રહેલું છે તેના કરતાં શાસ્ત્રમાં ધર્મ વધારે રહેલો છે.”

પરંતુ શાસ્ત્રના જાણનાર માણસ સંશયી થાય છે તે કદાચ પણ રીતે હાંસી કરવાના ભાવથી સંશયયુક્ત થતા નથી, આ વાક્ય અવગણનાનું નથી પણ માનવાચક ને ટેનિસન કવિએ કહ્યું છે તે ખરાબર છે કે:—

“શ્રદ્ધામાં ગભરાઇ ગયલો, પણ કૃત્યવાળો એવા તે માણસે પોતાનો વખત પૂરો કર્યો. હાલના અનેક મતવાળા પૈકી અર્ધોઅર્ધ માણસોમાં શ્રદ્ધા હશે તેના કરતાં શુદ્ધ ભાવથી જન્મના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે તે લોકોમાં વધારે શ્રદ્ધા છે એ ખતિય માનજો.”

આના સંખંધમાં જે મહાન પુરુષોનાં દષ્ટાંત અને આપું છું. પ્રોફેસર ટિન્ડલ કહે છે કે, “જગતમાં દેખાઇ આવતી જ સમિતને હું જોઉં છું, તેને પદાર્થવિષયક રૂપ આપવાનો હું જ્યારે યત્ન કરું છું ત્યારે તે મારી પાસેથી ખસી જાય છે, અને તેના ઉપર માનસિક ક્રિયા ચલાવવા દેતી નથી. તેને હું સર્વનામ ‘તત્’

હાગાડી શકતો નથી; હું તેને 'મન' નામ આપી શકતો નથી; તેને 'કારણ' નામ આપવું મને યોગ્ય લાગતું નથી. તેનું રહસ્ય ખરેખર મને અંધકારમાં નાંખે છે." પ્રો. હુક્સલી એ આપણા દેશનો એક મહાન વિચાર કરનાર પુરૂષ છે, અને સાધારણ અર્થમાં કોઈ પણ ધર્મ સંબંધી સંસ્થાઓનો તે હિમાયતી નથી; આમ છતાં પણ તેણે કહ્યું છે કે "લોકસમસ્તને કલ્યાણકારી નિવડે એવો રાજ્ય-સ્થાપિત ધર્મસમાજ હોઈ શકે એવું મને લાગે છે. આ ધર્મસમાજમાં પ્રત્યેક અઠવાડિયે જે જસન થાય તેમાં નિગમશાસ્ત્રને લગતા અમુક ગૂઢ વિચારોનું વિવેચન કરી કરીને થવાને બદલે સત્ય, શુદ્ધ અને પ્રમાણિક જીવનનું ઉત્થામાં ઉત્થું ધારણ લોકોને સમજવામાં આવે; જે સ્થળમાં સંસારની રાજની ખટપટ અને ચિંતાના બોજથી કંટાળી ગયા હોય તેવા માણસોને વધારે ઉત્થા પ્રકારનું જીવિત કે જે સર્વને મળી શકે એમ છે છતાં થોડાકજ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એવા જીવિતનો શાન્તિથી વિચાર કરવા સારૂ ક્ષણવાર પણ આરામ મળે; જે સ્થળમાં ધંધાર્થું અને સંસારની ખટપટમાં પડેલા માણસને એવો વિચાર કરવાનો વખત મળે કે આખર સરવાળે શાન્તિ અને ઉદાર બુદ્ધિની સાથે સરખાવતાં પોતે જે બદલો ને કાયદો મેળવવાની આશા રાખે છે તે ઘણોજ નજીવો છે. ખાતરીથી માનજો કે આવો ધર્મસમાજ આવું મનન ને ચિંતન કરવાનું સ્થળ હશે તો કોઈ પણ માણસ તે બંધ પાડવાની ઇચ્છા રાખશે નહીં કે પ્રયત્ન કરશે નહીં."

આનોદક અને મોરિસ, કિંગ્સલી, સ્ટાનલી, અને જોવેક જે પ્રકારના ધર્મસમાજના હિમાયતી હતા તે આનાથી ઘણા બધા પ્રકારના નહોતા. ઈંગ્લેન્ડનું ધર્મરાજ ધીમે ધીમે આવા ધારણનું

થતું જાય છે, અને જમ જમ તે તેને મળતું જશે તેમ તેમ તે વધારે સ્થિર થશે.

નિગમશાસ્ત્રવેત્તાઓ સમજાય તેવી ભાષામાં પોતાના વિચાર દર્શાવવાનો યત્ન કરે છે, અને તેમના શબ્દે શબ્દનો અર્થ કરવાની આપણે આશા રાખીએ તો તેમને અન્યાય આપવાનું થાય છે. કવિઓ 'સૂર્યોદય' વિષે જોલે છે તે ઉપરથી તેઓ ખગોળ-વિદ્યાનો અનાદાર કરે છે એવા આરોપ આપણે તેમના ઉપર મૂકતા નથી; તેમજ સૂર્ય નથી ફરતો પણ પૃથ્વી ફરે છે એવું જ માણસ કહે છે તે શેક્સપીઅર અથવા ટેનિસનની બદગોઈ કરે છે એવા તેના ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવે તો તે વાજબી ગણાશે નહીં. શાસ્ત્રવિદ્યાની શોધાને માટે તેના ખાસ પારિભાષિક શબ્દોની જરૂર પડે છે, અને નવીન જોડી કાઢેલા શબ્દોનો ઉપયોગ કયાં વગર એક દૂલ કે એક પત્થરનું આપણે ખરાબર વર્ણન કે વિવેચન કરી શકતા નથી. તો આપણે ખાતરીથી માનવું એમ છે કે મનુષ્યની ભાષા ઇશ્વરની અપાર શક્તિ સમજવી શકે એ સંભવિત નથી.

જે ખાખત તમે સમજવી શકતા નથી કે સમજતા નથી તે માનવી એમાં કંઈ માન નથી. જેને માટે આપણી પાસે પૂરતો પુરાવો નથી તે ખાખત માનવી તેમાં અગર જે ખાખત આ જો સમજી શકતા નથી તે આપણે માનીએ છીએ એવું આપણા મનમાં ધારવું તેમાં કંઈ માન નથી. ખરેખર, જે ખાખતમાં આપણી ખાતરી છે કે, તેને માટે સખળ પુરાવો નથી તે માનવી, એ એશક અસંભવિતજ ભાસે છે. આથી ઉલટી રીતે જે ખાખતમાં આપણને જરૂરનો ને પૂરતો પુરાવો મળ્યો હોય તે માનવી, અને તેવો પુરાવો ન મળ્યો હોય તે ખાખત વિષે આપણે મત નહીં પાંધવો, એમ કરવું

એ આપણી ફરજ છે. ઘણા લોકો એમ ધારતા જણાય છે કે તેમણે અમુક બાબત કે સિદ્ધાન્ત માનવા જોગ્યે અગર તે ખોટા છે એમ સમજવું જોઈએ; અને ખરું જોતાં એવું બને છે કે ઘણી ખરી બાબતોમાં તે ખરી માનવાને અગર ખોટી માનવાને આપણી પાસે પૂરતાં કારણો હોતાં નથી.

ખરી શ્રદ્ધા એ માત્ર માનસિક કસરત જોવી નથી. જે શ્રદ્ધા રાખવાનું આપણને ફરમાન થયું છે તે સજીવ શ્રદ્ધા માટે છે, અને કૃત્યો રહિતની જે શ્રદ્ધા હોય તે મૃત શ્રદ્ધા છે. સેલ્ફન શ્રદ્ધા અને કૃત્યોને પ્રકાશ (તેજ) અને ઉજ્જ્વળાની સાથે સરખાવે છે: “અગર જો કે, હું મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે તેના વિભાગ પાડું છું; તે પ્રમાણે હું જાણું છું કે મિશ્રબળની દીવામાં તેજ અને ઉજ્જ્વળતા બંને છે; પરંતુ મિશ્રબળની હોલવી નાખે એટલે બંને અલોપ થાય છે.” હિંદુજના સુંદર અગિયારમા પ્રકરણમાં શ્રદ્ધાને લગતા ઉદ્દેશ્ય છે તે કૃત્યોના સંબંધના છે. શ્રદ્ધાને લીધે એમણે યજ્ઞ કીધા હતા; શ્રદ્ધાને લીધે નાહોએ આર્ક (વહાણ) બાંધ્યું હતું. શ્રદ્ધાને લીધે અશ્વાહુમ પોતાનું ઘર છોડી ગયો હતો. જે બાબત તેઓ માનતા હતા અને જે કામ તેમણે કીધાં હતાં તેને માટે તેમને ખરેખર પૂરતા કારણ હતાં, અગર કંઈ નહીં તો તેમને પૂરતાં કારણ હતાં એવું તેઓ માનતા હતા એવું દરેક માણસ કબૂલ કરશે. દુઃખદાયક અથવા મહેન-તનું કામ તેમને માથે આવી પડવાથી તે કરવાને તેઓ અચકાયા નહીં, પણ તેમને વાજબી લાગ્યું તેવું કામ તે દરેક પ્રમાણિકપણે મનગ્યું તેટલા માટે તેમનાં વખાણ થયાં હતાં. તેમ છતાં કંઈ પણ, નિશ્ચય ઉપર આવી શકીએ એવા પ્રકારની પૂરતી સાબિતીઓ ન હોય તે વખતે આપણે મત એક પણ તરફનો બાંધવો નહીં

એ આપણું એક કર્તવ્ય છે અને આ કર્તવ્ય કોઈ પણ રીતે સહેલું ગણાય તેવું નથી. એવી ઘણી બાબતો છે કે જેના સંબંધમાં શંકા રાખવી એ જે કે સદ્ગુણ ન ગણાય તોપણ એક કર્તવ્ય તો ગણાય જ.

આપણા જ્ઞાન ઉપર પડેલા ધીમે ધીમે ખસતો જાય છે, પણ અગણિત પ્રશ્નો-વિષયો-એવા પ્રકારના છે કે જેને માટે હાલના સમયમાં તો આપણે અજ્ઞાન રહેવામાંજ સંતોષ માનવો જોઈશે.

મનુષ્ય પ્રાણી તરીકે આપણા સુખનો આધાર અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા હોવામાં, અને તે પણ જે વિષયો મુખ્યત્વે કરીને આપણા પોતાના સંબંધવાળા છે, તેમાં અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા હોવામાં સંતોષ માનવો એના ઉપર રહેલો છે....આપણો ખર્ચા આનંદ અને સૂક્ષ્મ ગતિ એનો આધાર વાદળોમાં (અજ્ઞાનપણામાં) છે. રહેવાને અને શ્વાસ લેવાને આપણે શક્તિમાન થઈએ તેના ઉપર રહેલો છે. તે વાદળું કોઈ જગ્યાએથી ખસી જાય, કોઈ જગ્યાએ આવી તેને ઢાંકી દે, તે એવું અને તેના આછા પડદામાંથી સંગીન અને સ્થાયી વસ્તુને આભાસ માલમ પડે તેથી ખુશ થવું, એમાં આપણે સંતોષ માનવાનો છે; આમ છતાં પણ હુપાપણામાં કંઈક પ્રોત્ક્રાંત નજર આવે છે તે જોઈને, અને તેથી શુદ્ધ પ્રકાશ-તેજથી આપણે દાઝી જત અથવા અપાર રૂપરૂપતાને લીધે આપણે થાકી જત એવી જગ્યાએ તે લાભકારી પડેલા પથરાયેલો છે તે જાણીને, હૃષ્ પામવામાં આપણે સંતોષ માનવાનો છે. ” *

પ્રકરણ ૧૫ સું.

આશા.

આશાને શ્રદ્ધા અને ઉદાર બુદ્ધિ એની સાથે સદ્ગુણ તરીકે ગણવામાં આવે છે તે બાબત મેં ઘણી વાર કેટલાકને આશ્ચર્ય પામતા સાંભળ્યા છે. શ્રદ્ધાને સદ્ગુણ ગણવાનું કારણ સમજી શકાય અગર તે ખોટું સમજાય, અને ઉદાર બુદ્ધિ તો સદ્ગુણ છે એ સ્પષ્ટ છે, પણ આશા એ સદ્ગુણ શી રીતે થયો ?

તેમ છતાં પણ નિરાશ થવું એ ખચિત ખોટું છે, અને નિરાશા થવી એ જો ખોટું હોય તો આશા રાખવી એ વાજબી છે. સહનશીલતા અને ધારેલા કામને વળગી રહેવું એમાં આશાનો સમાવેશ થયેલો છે; અને ગમે તેવા ઉમદા પ્રકારના શૂરવીરપણાના કૃત્યના કરતાં સહનશીલતા એ લક્ષણની વધારે સારી ઠસોટી છે. એકનિષ્ઠ અને દુઃખ સહન કરનાર એવી અનેક સ્ત્રીઓ ખરેખરી પ્રાણત્યાગી થઈ છે.

કોઈ પણ બાબતને માટે મનમાં અતિશય ખેદ કરશો નહીં. માણસ નાઉંમદ થતો નથી ત્યાંસુધી તે કદી પણ ખરેખરો હાર પામેલો ગણાતો નથી.

“ કોઈ પણ ખનાવ ખને તેમાં હાર ખાઈ જઈએ તે કંઈ નામોશીભરેલું નથી; અગર સામા માણસનું બળ વધારે હોય તેથી માર ખાઈ જઈશું તેમાં શર-માવાનું નથી; આથી કંઈ માણસ હલકો ગણાતો નથી; પરંતુ હિમ્મતથી સામા થયા વગર પૂંઠ ફેરવી પાછા ફરી જવું અને ભાગી જવું અથવા એમને એમ શ-

રણુ થઈ જવું એ કંઈ માણસનું નસીબ કહેવાય નહીં, પણ તેમાં તેનો પોતાનો જ દોષ છે એમ ગણાય છે.”*

આ દુનિયામાં કંઈ કામ કરવા યોગ્ય હોય તે કરવાની આપણી દૃષ્ટિ થાય તો તેના સંબંધમાં પાછી વ્યવહારબુદ્ધિવાળા અને મશ્કરા ગૃહસ્થ સિડની સ્મિથે ઘણી જ ઉમદા સલાહ આપી છે, તે પ્રમાણે ચાલવું ઠીક છે, એણે કહ્યું છે કે આવે પ્રસંગે આપણે “ કિનારા ઉપર ઠંડી અને ભયનો વિચાર કર્યો કરતા અને ધૃજતા ઉભા રહેવું નહીં, પણ તેમાં કુદી પડવું ઝેઘએ અને કામ સાધવાને આપણાથી જમ અને તેમ સારો માર્ગ શોધી કાઢી આગળ વધવું ઝેઘએ. ” ખરેખરા ભયથી માણસ ક્વચિત જ બીએ છે એ વિચિત્ર વાત છે. જે કલ્પિત ભય છે તેનાથી તેઓ ઘણા જ વધારે ડરે છે, દાખલા તરીકે, આપણી હાંસી થશે એ વિચારથી તેઓ ખડુ બીતાં રહે છે.

ખોટી શરમને લીધે કદી પણ ડરતા નહીં કે કામ કરવામાં આંચકા ખાતા નહીં. પીટર હિમ્મતથી ફારિસીઓ^૧ અને સશ્કરી સિપાઇઓની સામે થયો હતો, પણ મુખ્ય પાટરીના દીવાનખાનામાં ઉભેલી દાસીઓ અને નોકરોની મશ્કરી તેનાથી સહન થઈ શકી નહીં.

“ ડરકણુ માણસો પોતાનું ખરૂં મોત આવે છે ત્યારપહેલાં ઘણી વાર મરી જાય છે; શરવીર પુરૂષ તો એકજ વખત મરે છે. ”†

* બટલર.

૧. ચાહ્નદી લોકોમાં ધર્માચાર ઉપર ઘણોજ આગ્રહ બતાવનાર અને પવિત્રતાનું ભારે ડોળ રાખનાર એક પંથમાંનું માણસ.

ડાન કિવકસોટ તબેલાની ખારીમાંથી લટકતો હતો તે વખતે પોતે એક ભયંકર જડા ખાડા ઉપર લટકતો હોય એવું તેને લાગતું હતું, પણ મિરેટોર્નિસ તેનો હાથ છોડાવી નાખ્યો ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે તે પોતે જમીનથી થોડાક તસુ જટલીજ ઉંચાઈએ હતો.

‘પિલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ’ માં મિસ્ટ્રસ્ટ (અણુવિશ્વાસ) અને ટિમ્બરસ (ડરકણ), એઓ જો સિહોથી ગભરાઈ ગયા હતા, તેમનેજ હિમ્મતથી નજદીક ગયો ત્યારે અિશ્મ્યને સાંકળે ખાંધેલા એયા હતા.

લડાઈમાં ફતેહ મેળવેલી એવાં કેટલાં બધાં લશ્કર હેખકને વ્રીધિ રતોવાઈ નાશી ગયાં હતાં ! હેખક શબ્દમાંજ કારણ વગરની બીકનો અર્થ સમાયેલો છે, અને વળી ધોળે દહાડે કેટલીક વાર ધાસ્તી લાગે છે ને ચિંતા થાય છે તે ઘણી વાર શું પાયા વગરની નથી માલમ પડી ?

“એવાં ઘણાંક દુઃખ છે કે જે આપણે ફરી ફરીને યાદ ન કરીએ અને તેના વિચાર મનમાં ન આણ્યા કરીએ, તેમજ તેને આપણા અંતઃકરણમાં સ્થાયી જગ્યા ન આપીએ તો પરપોટો પુટી જાય છે તેમ તે દૂર થાય છે અને તેની વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે.

એવાં કેટલાક શોક છે કે જેને જીડાવી દેવા સાર આપણે જાણે પાંખો આપવા આનાકાની કરીએ છીએ; તેમ ન કરીએ તો કાલે સવારે તે સંઘળા નાશ પામે—દૂર થાય. તેને ફરી ફરી યાદ કરવાથી તેમજ તે

મનમાં ઘોળાયા કરે છે તેથી અનેક પ્રકારની ભયંકર
ખાખતો ઉત્પન્ન થઇ વધારે વધારે ખેદ થાય છે.”*

અસંતુષ્ટ માણસે પોતાનેજ પ્રશ્ન કરવો કે તે પોતાની સ્થિતિ
ખીજ કયા માણસની સ્થિતિ સાથે અદલાબદલી કરવા ઇચ્છે છે.
એક માણસની તન્દુરસ્તી, ખીજ માણસની સંપત્તિ, અને ત્રીજા
માણસનું ઘર એ પ્રમાણે લેવાની તેણે આશા રાખવી ન જોઇએ
જો તે નારાજ થયો હોય તો તેણે પોતાનું સઘળું અદલાબદલ
કરવું જોઇએ, અગર તો કંઈ પણ અદલાબદલ કરવું ન જોઇએ.

કોલરીજ ઉપર મોટી આફત આવી પડી હતી તે વખતે
સર હેમ્ફ્રી ડેવીને લખ્યું હતું, “ આ બધા કેરફાર, માનભંગ
અને દહેશતોમાં અનાદ્યંતનું સ્મરણ મારા મનમાં રહેલું છે, અને
તેથીજ કરીને હું જે જે સહન કરું છું તે બધામાં માફ કર્યાણ
છે એવી આનંદ ઉપજવે તેવી મારી શ્રદ્ધા દખાયા વગરની જારી
રહેલી છે. ”

આટલા માટે કદી પણ આશા છોડી દેશો નહિ. ખીજ કાંઈ
પણ ચીજ પાછી સંપાદન કરી શકાય પરંતુ નિરાશાનું તેમ
નથી. સિરાકના છોકરાએ કહ્યું હતું કે, પોચા હયાના માણસના
અવતારને ધિક્કાર છે.”

“ જો એક વાર હિમ્મત ગઇ તો પછી બધું ગયુંજ
સમજવું. હિમ્મત ગુમાવે તેના કરતાં તો તું આ
દુનિયામાં અવતર્યો ન હોત તો સાફ થાત. ”^૧ “સહન
કરવું” એ આપણા નસીબને જીત્યા ખરોખર છે.^૨ ”

* જી. ક્લાર્ક.

૧. બીટ. ૨. કેમ્પબેલ

“જીવ પર આવીને કંઈ પણ કામ કરતાં પહેલાં સાવચેત રહો; ગમે તેવો માટે દિવસ હશે તોપણ એ દિવસ કાઢી નાખશો તો તે જતાં રહેલો જાયશે.”

દરેક માણસ ભૂલ તો કરે છે. જો માણસ કદી પણ ભૂલ કરતો નથી તે ખરું જોતાં કંઈ પણ કામ કરી શકતો નથી, એવું કહ્યું છે તે ખરોખર છે. પરંતુ આપણે એકજ પ્રકારની ભૂલ એ વખત કરવી જોઈએ નહીં. તમારી ભૂલો તે તમને યોગ આપનાર-ધડો આપનાર થવી જોઈએ, અને એ પ્રમાણે કરીને તમારી જીંદગી વધારે સારી નિવડે તે માટે તે ભૂલોને પહેલાં પગથિયા તરીકે ગણવી જોઈએ.

જોસેફ હ્યુમ કહેતો હતો કે ૧,૦૦૦૦ પાઉન્ડની વાર્ષિક ઉપજવાળી જાગીર મારી પાસે હોય તેના કરતાં મારો સ્વભાવ આનંદી રહે એ હું વધારે પસંદ કરું છું.

કોઈ પણ કામ કરવાને વર્તમાન કાળ એ સર્વ રીતે ઉપયોગી છે પરંતુ ગત સમયમાં અને ભવિષ્યમાં જીંદગી ગાળવી એ વધારે ડહાપણવાળું કામ છે, એ કહેવામાં અર્થ રહેલો છે. વર્તમાનની ખાતર ભવિષ્યના સુખનો ભોગ આપણે આપીએ છીએ. ચાલુ સમયમાં મળતા કષ્ટભરના સંતોષની ખાતર હવે પછીનાં વર્ષોમાં મળવાનું સુખ ગુમાવીએ છીએ, તેને લીધે આ જીંદગીમાં

૧. કપર. વળી સરખાવો:—

‘સદા કાળ યદ નહીં રહે થોં બિચાર પ્રતિજ્ઞન;

હરખ શોખ વ્યાપે નહીં, રહે એક રસ મન.’—દયારામકૃત

સતસૈયા.

આપણને ઘણાં દુઃખ પડે છે. ખેશક એ તો ખરૂં છે કે હાથમાં આવેલું અઠ પક્ષી તે ઝાડીમાંનાં બે પક્ષીની ખરાબર છે (ઝાડી-માંનો હારે અને મૂઠીમાંનો જીતે) એવી આપણી ઠહેવત પ્રમાણે; પરંતુ એવું બનવાનો સંભવ છે કે ઝાડીમાંનું પક્ષી કદી પણ પાંજરામાં આવશે નહીં, અને તેથી હલટી રીતે, ભવિષ્ય તો આવવાનું જ એવી ખાતરી છે; અને આ પ્રમાણે હોવાથી ‘જે માણસોનો આનંદ યાદદાસ્તમાં રહે છે અને જેમની તૃષ્ણા સ્વર્ગમાં છે, જે માણસો જીદી જીદી બાબતો યાદ કરીને આનંદ માની લે છે અને સ્વર્ગ માટે જેઓ આકાંક્ષા રાખે છે’^૧ તે માણસો બધાં કરતાં વધારે સુખી છે.

આપણે ‘ભવિષ્યમાં જીંદગી ગાળીશું’ તો આપણે ક્વચિત્તજ આડે રસ્તે દોરવાઇશું, કેમકે “ક્ષણિક અને નાશવંત વસ્તુ કે જેની સાથે ખરા પ્રકરની જીંદગીને કદી મેળ આવતો નથી તે વસ્તુને માણસે તજી દેવાની છે, અને તે એમ કરે છે એટલે સઘળાં કલ્યાણ અને સુખની સાથે અનાદ્ય તેની પાસે આવી પહોંચે છે અને તેની સાથે રહે છે.”

માણસે હિમ્મતવાન થવાની ટેવ રાખવી જોઇએ, અને તેમ કરવાની ઇચ્છા રાખવી જોઇએ તથા છાતી ચલાવવાની હલટ રાખવી જોઇએ.^૨

કેમકે

‘આપણી શંકાઓ એ વિશ્વાસઘાત કરનારી વસ્તુ થાય છે, અને જે લાભ આપણે ઘણી વાર મેળવી શકીએ એવા હોય છે તે લાભ યત્ન કરવાની બીજ રાખવાને લીધે ગુમાવી દેવાય છે.’^૩

હિમ્મત એ એક સદ્ગુણ છે એટલું જ નહીં, પણ માણસની મૂળ પ્રકૃતિનો એક અગત્યનો ભાગ છે. જો કે માણસ નમ્ર તેમજ શૂરો હોવો જોઈએ, અને સ્ત્રી હિમ્મતવાન તથા નમ્ર હોવી જોઈએ એ તો જરૂરનું છે, તોપણ જ પ્રમાણે સ્ત્રી નામને યોગ્ય થવાં સાફ સ્ત્રી નમ્ર અને ઠોમળ હોવી જોઈએ, તેજ પ્રમાણે માણસ નામને લાયક થવા સાફ માણસે શૂરો થવું જોઈએ.

સાહસ એ કંઈ હિમ્મત નથી. ભયનો અનાદર કરવો એમાં હિમ્મત જણાતી નથી, પણ ખહાદુરીથી તેની સામે થવું એ હિમ્મત ગણાય છે. વગર જરૂરનું કે બિન ઉપયોગનું જોખમ વહોરી લેવું એ કંઈ હિમ્મત નથી, પણ જ્યારે ભય કે સંકટ આવી પડે છે ત્યારે ડરકણપણું ખતાવવાથી તે વધારે ભારે થાય છે; પણ ખહાદુરીથી અને શાંતપણાથી તેની સામે થવું એજ સલામતીનો ખરો માર્ગ છે. લડાઈમાં શત્રુ સામે આવ્યો હોય તે વખતે પૂંઠ ફેરવી નાશી જવું એ મરવાનો જ માર્ગ કહેવાય, અને ખાસ કરીને એકિલિસના જેવા એડી આગળ જઈને ભેદનીય હોય છે તેવા, માણસનું તો આ પ્રમાણે નાસવાથી માતજ આવે છે.

ખર્ડ કહે છે કે, “કોઈ પણ વસ્તુ ઘણીજ લયાનક ખનાવવાને સાફ સાધારણ રીતે અપ્રસિદ્ધપણું (તે વસ્તુ શી છે તે ખાખતમાં અજાણપણું) જરૂરનું લાગે છે. કોઈ પણ ભય ખરેખરો કેવો છે તે આપણે જાણીએ છીએ, આપણે પોતે તે ખરોખરો જોઈ શકીએ છીએ, ત્યારે ઘણે ભાગે ભીતિ ઠમી થાય છે ” જૂની વાતોમાં લખ્યા મુજબ પોંછાથી ખીંધેલું હરણ પારધીના હાથમાં સપડાઈ ગયું હતું, અને ઘેટાંના ટેળાથી ઊડેલી ધૂળ જોઈ સામા શત્રુ આવે છે એવું ધારીને લશ્કરના સીપાઈ એથામાં ભરાઈ ગયા હતા.

હમેશાં શાંત પ્રકૃતિ અને હિમ્મત રાખવા પ્રયત્ન કરજો.

‘લયરૂપી કૈવલ્યના છોડમાંથી નિર્ભયપણા રૂપી

કુલ તોડો.’

હદ કરતાં વધારેની આશા રાખતા નહીં. ગીટજી કહ્યું છે કે, “થોડાની આશા ઠેવી રીતે રાખવી અને વધારે શી રીતે ભોગવવું એ ક્ષતેહનેા છુપો ભેદ છે.”

હદ કરતાં વધારેની આશા રાખવી નહીં, અને તેની વાજબી હોય તે કરતાં વધારે જલદીથી આશા રાખતા નહીં. “ઠેવી રીતે રાહ ભેવી એ જ માણસ જાણે છે તેને સઘળી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે.” માણસ પોતાના પ્રકાશમાં ઉભો રહે છે તે વખતે પોતાનો જ પડછાયો પડે છે તે જીંદગીનો કાળામાં કાળો પડછાયો છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે તે વાજબી છે. તેમ છતાં પણ આપણે પ્રમે તેટલા પ્રયત્નો કરીએ, તોપણ દુઃખ આવવાનાંજ; અને તે હિમ્મતથી સહન કરવાં એ આપણું કામ છે.

[રકટરે કહ્યું છે કે, “તમારો ઘણીજ આકૃતનો વખત આવ્યો હોય ત્યારે તમારો સુખીમાં સુખી વખત ગયો હોય તે શક્ય કરજો.”

“સહન કરવું અને ખળવાન થવું એ ઠેવી ઉમદા વસ્તુ છે તે જાણો.”

વળી

“થવાનું હોય તે થાય, પણ વખત જવાનો અને કલાક પૂરો થવાનો અને એ પ્રમાણે ખરાબમાં ખરાબ દિવસ પણ વહી જશે.”

આ વાત જાણીને આપણને હમેશાં દિલાસો મળે એમ છે; કેમકે જ્યોર્જ મેકડોનાલ્ડ કહે છે તે પ્રમાણે—

‘ જો અંતઃકરણ શુદ્ધ હશે અને સ્નેહ સખળ હશે તો કોઈ પણ ખામત હદ કરતાં વધારે પરાખ થનારી નથી; કારણ કે જો ધ્રુમસ પડશે અને વરસાદ વરસશે તો તે પણ સ્નેહને લીધે ખદલાઈ જઈને પાછો સૂર્યનો પ્રકાશ થશે (દુઃખ દૂર થઈ સુખનો અવસર આવશે.)

“ શિયાળા પછી ઉનાળો આવે છે, રાત્રી પછી પાછો દિવસ દેખાય છે, અને મોટા તોફાન પછી ઘણીજ શાંતતા થાય છે.”^૧ આપણા સંસારમાર્ગે ગમે તેટલો અંધકારમય—દુઃખદ—દેખાય તોપણ યાદ રાખજો કે ભારેમાં ભારે સંકટોને—શેકને—પણ વખત નરમ પાડી દે છે. “ ઉઢાસી કદાચ એક રાત રહે, પણ સવાર પડતાં આનંદ પાછો આવે છે. ”

“ શોકાતુર હોયા ! તું શાંત થા અને શોક કરવો અંધ રાખ; વાદળોની પાછળ હજી સૂર્ય પ્રકાશે છે; તારું પ્રારબ્ધ છે. દરેક મનુષ્યની જીંદગીમાં કંઈક વરસાદ તો પડવાનો—થોડી ઘણી આકૃત તો આવવાની, તેમ કેટલાક દિવસ તો અંધકારમય અને શોકમય હોવાનાજ. ”^૨

કોઈ પણ ફેરફાર થાય તે જો સર્વસ્થિતિમાં વિપત્તિ જીવું લાગે તો તે ખરેખરી વિપત્તિ છે કે કેમ તેની ખાતરી તો કરજોજ. ઉપરના દેખાવ ઘણી વાર ભૂલાવામાં નાખનાર હોય છે. આ દુનિયા આપણે રહીએ છીએ તે એવી છે કે નજીવી વાતોથી નાજીમેદ

થઈ જવું આપણને પરવડે તેમ નથી, અને આપણે શું કરી શકીએ એમ છે તે આપણે પ્રયત્ન ન કરીએ ત્યાં સુધી જાણી શકતા નથી. આપણ અને દુઃખ એ ઘણીવાર વેષતારી મિત્રો હોય છે. સર મો. આનંદ હજુ પોતે લખેલા રેનના જીવનચરિત્રમાં જણાવે છે કે, “એવા ઘણા માણસો છે કે જમના જીવન વિષે આપણે કાળજી રાખવા જેવું હોતું નથી—જમની કયાતમાં આપણે તેમના તરફ વિશેષ લક્ષ આપેલું હોતું નથી, જમના મોત માટે આપણને ધર્ષા થાય છે.” વળી ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે રાજ્યપદ પ્રાપ્ત કરવાથી જેટલા માણસ અમર થયા છે તેટલાજ ફાંસીએ ચઢવાને કારણે અમર થયલા છે. આપણે માથે કંઈ પણ દુઃખ કે સંકટ આવી પડે છે તો તે આપણા પોતાના દેખને લીધે હોય છે અગર લોકોના કલ્યાણને અર્થે હોય છે.

“ સુસ માણસો હાથ જોડી બેસી રહીને પોતા પર આવેલી આફત માટે શોક કર્યા કરતા નથી. પણ થયેલું નુકશાન અને આવેલી આફત શી રીતે દૂર કરવી તેના રસ્તા ઉમંગ રાખીને શોધે છે. ”*

વળી હાંદગીમાં મળેલાં અગણિત સુખ અને લાભ માટે આપણે પાડ માનીએ અને તેના પૂર્ણ રીતે ઉપભોગ કરીએ, તેની સાથે પડેલાં સંકટો અને વિપત્તિઓ કેવળ દુઃખ છે એવું આપણે સમજવું જોઈએ નહીં. સતત અને એક સરખી ફતેહ થાય તેથી ઠાંધ પણ માણસ વધારે સારી સ્થિતિએ પહોંચી શકનાનો નથી કે તેને વધારે લાભ થશે એમ સમજવાનું નથી. જો આ ફતેહને એક ભારે કસોટી ન જણીએ તો પણ તે માણસને

કમજોર અને નબળી કરી નાખ્યા વગર રહેતી નથી. મુશ્કેલી-
ઓમાંથી પાર ઉતરવું, લાલચો અટકાવવી, દુઃખ આવી પડે
તે હિમ્મતથી સહન કરવાં, આ બધાથી માણસનું વર્તન સારું,
બળવાન અને ઉચ્ચ પ્રકારનું થાય છે.

ઉનાળાના મૃદુ પવન અને આનંદકારી પ્રકાશનો આપણે
પૂર્ણ ઉભંગથી ઉપભોગ કરીએ છીએ, પરંતુ કુદરતની જે પ્રાદતા
અને સુંદરતા આપણે જોઈએ છીએ તે તેને શિયાળાનાં બરફ
અને તોફાન (વાવંટોળ) ને લીધે ઘણે ભાગે મળે છે.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ઉદાર બુદ્ધિ.

સામા માણસ આપણા પ્રત્યે અમુક રીતે વર્તે એવી આપણે ઇચ્છા રાખીએ તેજ પ્રમાણે આપણે તેમના પ્રત્યે વર્તવું જોઈએ એટલુંજ નહીં, પણ આપણે માટે તેઓ માયાળુપણાથી વિચાર કરે એવી આપણે ઇચ્છા રાખીએ તેજ પ્રમાણે આપણે તેમને કંઈ છૂટ આપીશું નહીં, તો તેઓ આપણને તેવી છૂટ આપે એવી આશા શી રીતે રાખી શકીએ ? વળી એકંદર જોતાં સામા માણસના કૃત્યોનો આપણે ઉદાર બુદ્ધિથી વિચાર ખાંધીશું તો તે ખોટા હોવાને બદલે ખરા હોવાને વધારે સંભવ છે.

“ આદ્યપસ પર્વત ઝાળંગતી વેળાએ હેનિઓલે કહેલું કહેવાય છે તે પ્રમાણે, અડચણો ઉપર સરકા રેડવાથી તે દૂર કરી શકાય છે એવું કેટલાક માણસો ધારે છે. ”^૧

ખીજ કેટલાક માણસો પારકાને માટે કેટલાક ભોગ આપવાને તૈયાર હોય છે, પણ જીંદગીના આનંદ અને સુખમાં ઘણાક વધારો કરે છે તેવાં માયા અને રનેહનાં નાનાં ગાનાં કૃત્યો કરવાનું ભૂલી જાય છે.

સામા માણસના કાંઈ પણ કાર્ય માટે આપણને ફરિયાદ કરવાનું કંઈ પણ કારણ હોય તોપણ તેનો દોષ આપણે ધારતા હોઈએ તેવો ગંભીર કે ભારે કવચિત્તજ હોય છે, અને તેણે પહોંચાડેલા નુકસાન માટે આપણા મનમાં માફું લગાડવાથી તો

આપણે તે વધારે ખરાબ કરીએ છીએ. વેર લેવું એ મૂળ નુક-
સાનના કરતાં પણ આપણને વધારે હેરાન કરે છે, અને “ મધ
માખી જે ગુસ્સો લાવીને ડાંખ મારે છે તો પોતે મરી જાય
છે. ”^૧ તેજ પ્રમાણે જ માણસ સામા માણસને ઇજા કરવાનો
ઇરાદો રાખે છે તે તેજ વખતે પોતાને વધારે નુકસાન કયો
વગર રહેતો નથી.

કેટલાક માણસને સામા માણસના દૂષણ જ શોધવાની ટેવ
પડેલી હોય છે, તેમ છતાં પણ ખોડ કાઢવી તેના કરતાં વખાણ
એ વધારે ડહાપણનું કામ છે, તેમજ છિદ્ર કાઢવાં એ કંઈ ખરે
ખરી ટીકા કહેવાય નહીં. ટીકા કરેલી કદાચ ખરી હોય પરંતુ
તે પૂરેપૂરે સત્ય છે ? નાટક થતું હોય તે વખતે પડદા પાછળ
હિમા રહીને જોવું એ ઘણું આનંદમય લાગે છે, પરંતુ ભજવાતું
નાટક જોવાની ઉત્તમમાં ઉત્તમ જગ્યા તે નથી. લોકોમાં તેમજ
જીવનમાં જે જે નકારી ખાખત હોય તે નહીં, પણ સારી ખાખતો
હોય તે શોધવાનો પ્રયત્ન કરો; અને તેવો હેતુ રાખશો તો તમે
શોધતા હશે તે વસ્તુ તમને પ્રાપ્ત થશે.

હમેશાં ધૈર્ય રાખજો. આપણે જાણીએ છીએ કે છોકરાંએ
ચિડિયાં થયાં હોય છે તો દશમાં નવ જણનું કારણ તેમને થતું
દુઃખ હોય છે; અને આ ખાખતમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્ને મોટી
ભૂમરે પહોંચેલાં છોકરાંજ છે. આસપાસના બધા સંબંધો આ-
પણા જાણવામાં આવ્યા હોય, તેમના મનમાં લાગણી કેવી થયેલી
છે તે બધું આપણા જાણવામાં આવ્યું હોય, તો ઘણી ખરી
ખાખતમાં ચિડિયા થયેલા લોકો ઉપર આપણે ગુસ્સે થઇશું નહિ
પણ હિંમત તેમને માટે દીલગીર થઇશું.

કોઈ માણસ આજરી થયાની આપણને ખબર મળે છે ત્યારે આપણે તેની તબિયત વધારે ન ખગડે પણ જલદીથી સારી થાય, તેને માટે કેટલી કાળજી રાખીએ છીએ ને સંભાળ લઈએ છીએ, તેની ધરખા પૂરી પાડવા સાફ કોઈ પણ ખાખત કે વસ્તુની ના પાડવામાં આવતી નથી, જે જે ખાખતના વિચાર આવે છે તે સઘળું તેની ખાતર કરવામાં આવે છે, તેને કોઈ પણ રીતે ખોટું ન લાગે અગર તે ખિજવાય નહીં એ ખાસ લક્ષમાં રાખવામાં આવે છે. પરંતુ આ ખધું તે આજરી હોય છે, તે જ પ્રસંગે શા માટે કરવામાં આવે છે ? આપણું હિમેશાંજ તેવા માયાળુ અને વિચારશીળ હોઈએ તો તેથી કેટલો ખંધા લાભ થાય ?

સામા માણસને જે અતિશય ચિંતા કાળજી તથા શોક થાય છે અને ન કહેવાય તેવાં દુઃખો સહન કરવાં પડે છે તે આપણે જાણતા નથી. તેટલા માટે કોઈ પણ પ્રસંગે તમને એમ લાગે કે ફરિયાદ કરવાનું તમને કારણ મળેલું છે તો આવી ખાખતોને લીધે છૂટ મૂકવી જોઈએ. આવા પ્રકારની છૂટ ઘણી વાર આપવામાં કંઈ પણ નુકસાન થશે એવી તમારે ધારતી રાખવાની જરૂર નથી. હિમેશાં મનમાં સારો લાવ રાખીને દરેક ખાખતમાં અને દરેક માણસ તરફથી જેટલો લાભ ને ફાયદો મેળવી શકાય તેટલો મેળવી લો.

“ ગુજરી ગયલા માણસનું સારા સિવાય કંઈ બોલવું નહીં ” એ મતલબની લાટિન ભાષાની કહેવત સારી છે; પરંતુ ગુજરી ગયલા માણસોનાજ સંબંધમાં એ પ્રમાણે શા માટે રાખવું જોઈએ ? બીજા લોકોના સંબંધના એક માયાળુ શબ્દના ખદલામાં, એક સાફ કૃત્ય થયેલું જણાવવામાં આવ્યું હોય તેના

ખદલામાં આપણે નઠારી પ્રકૃતિના માણસો કહે તેવી અનેક નાતો અથવા તેના વિરુદ્ધમાં જાય તેવી ટીકાઓ શા કારણથી સાંભળીએ છીએ ? જ પ્રમાણે ગુજરી ગયલા માણસોના સંખ્યા-ધર્મા લોકો ખોલે છે તેવુંજ જીવતા માણસોના સંખ્યાધર્મા તેઓ ખોલતા હોય તો કેટલું વધારે સાચું થાય ?

આટલા માટે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે બીજા માણસને કોઈ પણ પ્રસંગે દોષિત ગણો તો ઉતાવળા થઈને તમે તેમ કરશો નહીં.

“ (એમને એમ) મત ખાંધી દેતો નહીં ! તેના મગજના અને તેના અંતઃકરણના વ્યાપાર તું જોઈ શકતો નથી, તારી ઝાંખી આંખે જ મોટા ડાઘા રૂપ લાગે છે તે ઇશ્વરના શુદ્ધ પ્રકાસમાં સારી રીતે લડીને ફતેહ મેળવી હોય તેવું રણક્ષેત્ર, કે જ્યાં તું બેશુદ્ધ થઈ ગયો હોત અગર શરણુજ થઈ હોત, તેવા કોઈ રણક્ષેત્રમાંથી લઈ આવેલા ઘા જોવાજ કદાચ લાગતો હશે. ”*

નાપસંદગી ખતાવવાની જરૂર પડે તેવા પ્રસંગો કદાચ આવશે, અગર તેવા ખચિત આવશે : પરંતુ સાધારણ નિયમ એવો રાખી શકાય કે કોઈના લાભમાં અથવા ભલું થાય તેવા મત આપી નહીં શકાય તેવું લાગે તો કંઈ પણ ખોલવું નહીં, એ વધારે સાચું છે. સિઠની નિમથના સંખ્યાધર્માં એવું કહેવાય છે કે પોતાના ઓળખાણનો એક માણસ તેની ગેરહાજરીમાં પોતાને માટે બૂંડું ખોલતો હતો. તેને તેણે એવું કહાવી મોકલ્યું કે ‘ હું હાજર ન હોઉં તે વખતે મને લાત મારવાની પણ

તમને છૂટ છે. ' તેમ છતાં પણ ઘણાંપણ માણસોને પોતાનો દોષ હોય તે મ્હોડે કહેવામાં આવે તે વધારે પસંદ પડે છે અને આપણો ખચાવ કરવાને હાજર ન હોઈએ તે વખતે આપણી વિરુદ્ધ કંઈ કહેવામાં આવે છે તો તેને માટે ખાસ કરીને ઘણું જ લાગે છે. કેાંઈ માણસ માટે કંઈ નહારી વાતો કરી હોય કે દોષ ખતાવ્યા હોય તો તે સાંભળતી વખતે લોકો હસે છે અને પોતાને ગમ્મત થયેલી હોય એમ ખતાવે છે. પણ એટલું ખચીત માનજો કે આ ઉપરથી તેઓ સ્વાભાવિક અનુમાન એવુંજ કરશે કે હવે પછી અમારો વારો આવશે, અને તે પ્રસંગે તમારી સાથે તેઓ ગમે તેટલા હસશે ને ખુશી થશે તો પણ અંદરખાનેથી તમારે માટે આમ કરવાથી વધારે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે નહીં, પરંતુ મનમાં જુદોજ ભાવ લાવશે.

“ આ પ્રમાણે છે માટે તમારા બંધુ જેવા માણસને માટે દયાની લાગણીથી વિચાર ખાંધો, અને તમારી બહેન જેવી સ્ત્રી માટે તેના કરતાં વધારે દયાવાળી લાગણીથી મત ખાંધો. તેઓ કદાચ આડે રસ્તે ઉતર્યા હોય અગર તેમનાથી ચૂક થઈ હોય તો જાણો કે મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે.

... ..
આમ હોવાથી સારાસાર વિચાર કરી મત ખાંધતા અટકવું જોઈએ, કારણ આપણે કદી પણ તે ખરેખરો ખાંધી શકવાના નથી. સામા માણસે જે કંઈ કામ કર્યું હશે તે કેટલેક અંશે આપણે ગણતરીમાં કદાચ લઈશું, પરંતુ જે જે અડચણો અને મુશ્કેલીઓ સામે તેણે પાથ ભીડી હશે તે

આપણા જાણવામાંજ આવતી નથી.””

અવાચક પ્રાણીઓના સંબંધમાં પણ મારે જે જોલ જોલવા જોઈએ. સેનેકાએ કહ્યું છે તે પરાખર છે કે, “ગળ, ફાંસા, જાળ, ને ફૂતરા (અને હવે ખંદુક પણ આમાં ઉમેરવી જોઈએ) એ ખધાની મદદ લઈને આપણે સઘળાં જીવતાં પ્રાણીઓ સાથે લડાઈમાં ગુંથાયલા છીએ.” આપણી હૈયાતીને માટે તેમના ઉપર કેટલે દરજ્જે આધાર રાખવો પડે છે એ દેખીતી રીતે જરૂરનું છે. આ પ્રમાણે જમના પર આપણો આટલો ખધા આધાર છે, તેમને નકામું દુઃખ ઠાપી પણ રીતે ન આપવું અને તેમને પીડા ન થાય તેમ કરવું એ વધારે જરૂરનું છે, અને તે પર લક્ષ આપવું એ આપણી ખાસ ફરજ છે.

“લાગણીવાળા હલકામાં હલકા પ્રાણીને થતું દુઃખ આપણા આનંદ કે આપણા ગર્વ સાથે કદી પણ મિશ્રિત કરશે નહીં.””

અવાચક પ્રાણીઓના આત્મા છે એવું આપણામાંથી ઘણા ખરા હાલમાં માનતા નથી, અને તેમ છતાં પણ મનુષ્ય પ્રાણીને ઘણો મોટો ભાગ, બુદ્ધિથી તે વેસ્ત્રી અને કિંગ્સ્ટ્રી સુદ્ધાં તેમને આત્મા છે એવું માને છે.

એકંદર ગમે તેમ હો તોપણ પ્રાણીઓ ઉપર માયા અને મમતા રાખવીજ જોઈએ; તેમને વગર ખપની પીડા આપવી એ ખરેખર એક ગુન્હો છે.

‘માયા, ઉપકાર અને પ્યારનાં નાનાં નાનાં નામ રહિત અને યાદ ન રહ્યાં હોય તેવાં કૃત્યોને’ વર્ડસ્વર્થ ‘સારા મનુષ્યની જીંદગીનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ભાગ’ ગણે છે.

“ માણસને તેમજ પક્ષીને અને પશુને જ સારી રીતે આહે છે તે સારી રીતે પ્રાર્થના કરે છે. જ નાની મોટી બધી ચીજને (પ્રાણીને) ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે આહે છે તે ઉત્તમ રીતે પ્રાર્થના કરે છે; કેમકે જ માયાણુ ઇશ્વર આપણને આહે છે તેણે સઘળા વસ્તુ સરજાવી છે અને તે સઘળાને આહે છે.”^૧

ઉદાર ખુદ્દિ એ દાનના પર્યાય તરીકે-દાનનાજ અર્થમાં ઘણી વાર વપરાય છે, અને તે પણ કેટલેક અંશે ખરું છે.

એક ગ્રીક કવિએ લખ્યું છે કે:—

“અબાણુયા માણસો અને ગરીબ માણસો એ બધાને જીવસે મોકલ્યા છે, અને ગમે તેટલું હલકું દાન પણ પ્રિય લાગે છે.”

આમ છતાં પણ દાન કરવું એ ઉદાર ખુદ્દિનો માત્ર એક પ્રકાર છે. પણ તે કંઈ તેનો મુખ્ય ભાગ ગણાય નહિ, અને વળી તે એવું છે કે વિચારપૂર્વક પાત્ર જોઈને દાન કર્યું ન હોય તો સાઈ કરવાને બદલે-કોઈનું કલ્યાણ કરવાને બદલે-કદાચ નુકશાન કરે, અને ઘણીવાર તેમ થાયજ છે.

આના કરતાં પણ ઘણી વધારે જરૂર દયા અને મમતા-સ્નેહની છે.^૨

૧ કોલરીજ.

૨. આપણામાં પણ કહેવત છે કે ‘દાન કરતાં દયા ભારી’. ૨જી ‘દયા ધર્મનું મુળ છે’ એમ ગણેલું છે.

‘દયા ધરમકો મુલ હે, પાપ મુળ અકિમાન;
તુલસી દયા ન છાંડીયે, જળ લગ વટમે’ પ્રાણી

“ સામા માણસનું દુઃખ કેવા પ્રકારનું છે તે સમજવાનું અને તેના જે દોષો હું જોઈ તે ઢાંકી દેવાનું મને શીખવો; જેવી દયા હું ખીજને માટે ખતાવું તેવીજ દયા મારા પ્રત્યે ખતાવજો. ”^૧

કેાઈ માણસે તમારું નુકશાન કીધું હોય તો તે ભુલ્યા જાણે પણ તેણે જે ઉપકાર હોય તે કદી ભૂલશો નહીં.

“ કૃતદ્ર છોકરું હોય તે સર્પના દાંત કરતાં પણ કેટલું ખધું વધારે અણીયાળું (દુઃસહ) છે. ”^૨

“ દિવસનું તેજ જોવાને પાત્ર ન હોય તેવાં કેટલાં ખધાં માણસો છે, તેમ છતાં પણ સૂર્ય તો ઉગે છેજ. ”^૩

જે માણસ ખીજને ક્ષમા કરતા નથી તેમણે પોતે ક્ષમા મેળવવાની આશા રાખવી જોઈએ નહીં.

“ ધારો કે તમે મોતની પથારીમાં પડેલા છો અને છેવટની ઘડીનો ભય તમને લાગે છે, અને એવું તમને લાગે છે કે આ દુનિયામાં ખીજ લોકો પ્રત્યે તમે કેવું વર્તન રાખેલું હતું તેનો જવાબ આપવા સાફ આખી પૃથ્વીના ન્યાયકર્તાની હજુરમાં નમ્ર રૂપે અને કેાઈ પણ વેપ ધારણ કીધા વગર તમારે હાજર થવાની તૈયારી થઈ છે; જે માણસોએ તમને નુકશાન પહોંચાડેલું કે તમને ગુસ્સે કરેલા તેમના પ્રત્યે તમે દ્વેષ રાખી રહ્યા હતા, તેમના પ્રત્યે કંઈ દયાની લાગણી દર્શાવી નહોતી, તેમજ તમારા કૃત્યો માટે જે પ્રકારની ક્ષમા મેળવવાની તમારી ઇચ્છા છે અને જોની આશા ઉપરજ તમે હવે અવલંબી રહ્યા છો, તેવી ક્ષમાની બુદ્ધિ તમે ખીજ તરફ રાખી નહોતી, એ વિચાર તમારા મનમાં

આ સમયે આવવાને લીધે સર્વ શક્તિમાન ન્યાય કર્તાના છેવટના ન્યાય માટે તમને જે બચાવ ધાસ્તી લાગે છે તેવી ધાસ્તી બીજા કશાથી લાગે છે ? ”

બીજાએ કરેલા અપરાધ માટે ક્ષમા આપવી અને આપણા દુશ્મન પ્રત્યે આહના રાખવી એ દિવ્ય સૂત્ર બીજા ધર્મોના નીતિ શાસ્ત્રોમાં માલમ પડે છે ખરું, તો પણ તે ખરા ખ્રિસ્તી ધર્મનું સૂત્ર છે. પાપબલ્લમાં એ મતલબનો બોધ ફરી ફરીને કરવામાં આવેલો છે. “ કેમકે તમે બીજા માણસોના અપરાધ માફ કરશો તો પરમાત્મા તમને પણ માફ કરશે; પણ માણસોના અપરાધ માટે તમે માફી આપશો નહીં તો તમારા અપરાધ માટે પરમાત્મા તમને માફી આપશે નહીં. ”

આટલુંજ નહિ, ક્ષમા એજ પક્ષ નથી, એના કરતાં પણ આગળ વધવું જોઈએ.

“ હું તમને કહું છું કે તમારા શત્રુને તમે આહો. તમને આપ દેતા હોય તેનું બહુ થાય તેવી આશીષ દો, તમને ધિક્કારતા હોય તેનું તમે બહુ કરો, અને તિરસ્કાર કરી તમારી પ્રાંતે કામ લે અને તમારી પાછળ લાગી તમને હેરાન કરે તેમના બધા માટે તમે પ્રાર્થના કરો, કે જાંથી કરીને તમારા મહાન પિતા જે સ્વર્ગમાં વાસ કરે છે તેમનાં તમે છોકરાં થાઓ કેમકે દુષ્ટ અને બધા માણસ ઉપર તે પોતાના સૂર્યનો પ્રકાશ પસરાવે છે અને પ્રમાણિક તેમજ અપ્રમાણિક માણસોને માટે વરસાદ વરસાવી બધાને લાભ આપે છે. ”

સેન્ટ પૉલ કહે છે કે,

“ ઉદાર બુદ્ધિપણું સહન કરે છે અને તે ઉપકાર કરે છે; ઉદાર બુદ્ધિ ધર્ષી રાખતી નથી, તે ગર્વ કરતી નથી, તે કુલાઇ જતી નથી, તે કદી અયોગ્ય રીતે વર્તન કરતી નથી, ઉદાર બુદ્ધિ સ્વાર્થ તરફ લક્ષ રાખતી નથી, સહેજસાજમાં ગુસ્સે થઇ જતી નથી; કોઇને ખોટું કરવાનો વિચાર કરતી નથી; ઉદાર બુદ્ધિ અન્યાય કરીને રાચતી નથી; પણ સત્ય વાતમાં રાચે છે; ઉદાર બુદ્ધિ અધી વાતો સહન કરે છે, સર્વ વાત માને છે, સર્વ વાતની આશા રાખે છે, અને સર્વ વાત ખમી રહે છે.

“ ઉદાર બુદ્ધિ કોઇ વખત નિષ્ફળતા પામતી નથી; પણ જો કોઇ ભવિષ્ય વાણી બોલે છે તો તે નિષ્ફળ જાય છે-ખોટી પડે છે, જીલ્લે ગમે તેવું બોલવામાં આવે છે તો તે ખંધ થાય છે. જ્ઞાન હોય છે તો તે કોઇ વખત જતું રહે છે...શ્રદ્ધા, આશા ઉદાર બુદ્ધિ એ ત્રણ રહે છે પણ તે ત્રણ પૈકી મોટી ઉદાર બુદ્ધિ છે. ”

પ્રકરણ ૧૭ સુ.

સદ્ગતિન.

દુનિયામાં કાર્યવ્યવહાર કરી રૂઝ રૂટેલ મેળવવાના સંખ્યામાં માણસને હોશિયારી કરતાં સદ્ગતિન અને દબતા વધારે લાભ કરશે. સદ્ગતિનનું ઉપયોગીપણું માત્ર આવા લાભની ખાતરજ છે ને તેટલાજ માટે તે હોવું જોઈએ એ પ્રમાણે હું કદી ગણવાને નથી, તેમ છતાં પણ એ ખાખત કાઢી રીતે ઓછી સત્ય છે એમ નથી. સત્ય રસ્તો કયો છે તે જાણવો તેના કરતાં તે રસ્તે ચાલવું એ વધારે જરૂરનું છે, અને આપણે સારા થવાની ઇચ્છા રાખતા હોઈએ, અગર સુખી અને આખાદ થવાની ઇચ્છા રાખતા હોઈએ, તોપણ આપણે ખરેખર તેજ માર્ગ પકડવો જોઈએ. જેવાં કૃત્ય તેવાં ફળ મળે, કિમદાં કૃત્ય કરવામાં આવે તો આપણા દિવસ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના થાય છે. (આપણામાં પણ કહેવત છે કે ‘કરે તેવું પામે.’)

જીવિતની કીમત-જીવિતનું ઉપયોગીપણું તેના નીતિના ધારણ ઉપરથી નક્કી થાય છે; તેની કરણીરહેણી ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે. “તમારે કયું કામ કરવું જોઈએ તે બદલ તમારું અંતઃકરણ જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે કરવું, એવું તમારા મનમાં એક વાર નિશ્ચિત કરો, અને પછી કદી પણ વિલંબ કરવો નહીં અગર આંચકો ખાવો નહીં; આમ થશે તો પાપ કર્મ કરનાર પુરૂષ વાજખી રીતે જે સુખ કે લાભની આશા રાખે, તેવો દરેક પ્રકારનો લાભ અને તેવું દરેક પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાની તમને કુંચી મળી એમ જાણો.”

તમારી ફરજ-તમારું કર્તવ્ય-કરવામાં અનાદર કરશે કે તે ઉઠાવવાનો યત્ન કરશે તે। આખરે તમારા સુખમાં તમે કદી પણ વધારો કરી શકવાના નથી. એક સારો માણસ

“ હલકા પ્રકારની-પુરૂષને અયોગ્ય એવી-
ધાસ્તી કદી પણ રાખતો નથી; ફરજને લીધે
જે કામ કરવાનું આવી પડે તે હિમ્મતથી
અગાડી પડીને તે કરે છે; ફરજની ખાતર-ક-
ર્તવ્ય કરવાને-હજારો બચ હોય છે તોપણ તે
તેની સામે થાય છે, અને પરમેશ્વર ઉપર વિ-
શ્વાસ રાખીને તે બધામાંથી તે પાર ઉતરે છે.”

આવું લક્ષણ એક સારા માણસનું છે તેજ પ્રમાણે એક સુસ પુરૂષનું પણ તે લક્ષણ છે.

સંસારમાં ખરી કાર્યસિદ્ધિ માટે-ખરેખરી ફતેહ મેળવવાને માટે શેની જરૂર છે? ફક્ત એક વસ્તુ ખરી જરૂરની છે. પૈસાની જરૂર નથી; શક્તિ અગર અધિકારની જરૂર નથી; હોંશિયારીની જરૂર નથી; ક્ષાતિની જરૂર નથી; સ્વતંત્રતાની જરૂર નથી; આરો-ગ્ય એ પણ ખરી જરૂરની એક વસ્તુ નથી; પણ એકલું સદ્ગતિ-સંપૂર્ણ રીતે કેળવાયેલી સંકલ્પશક્તિ-એજ માત્ર આપણું ખરેખર રક્ષણ કરી શકે એવું છે: અને આથી જો આપણો બચાવ થશે નહીં તો બેશક આપણી ઘણીજ માઠી દશા થવાની એમ સમજવું.”

તમે પોતે પસંદ કરશો તેજ પ્રકારનું તમારું લક્ષણ-વર્તન બંધાવાનું છે. તમે જોવા થવા માગશો તેવા તમે થશો. આપણે કંઈ કાંઈ કે ગવૈયા, માટા શિલ્પી કે વિદ્યાના બાળકાર થઈ

શક્ય એમ નથી. તેમ છતાં પણ “ એવી બાબતો બીજી ઘણી છે કે જેના સંબંધમાં તું એમ કહી શકનાર નથી કે મારી પ્રકૃતિજ તેમ થવાને પ્રતિકૂળ છે. તેટલા માટે તદન તારી સત્તામાં રહેલા છે એવા ગુણ તું દાખવ:-શુદ્ધ ભાવ, ગંભીરતા, શ્રમ કરવાને સહનશીલતા, મોજશોખ માટે અભાવ, પરોપકાર બુદ્ધિ, નિષ્કપટીપણું, ફાલતુ વસ્તુ માટે આસક્તિ ન હોવી તે, છોકરવાદપણાથી મુક્ત હોવું તે, અને મોટું મન જે ગુણો માટે સ્વાભાવિક આરોગ્યતા કે નાલાયકી હોવાનું બહાનું નીકળે એમ નથી એવા કેટલા બધા ગુણ તું તુરતજ દાખવી શકે છે, અને તેમ છતાં પણ તું તારી ઇચ્છાથી જોઈએ તેટલો આગળ વધતો નથી, એ તારા લક્ષમાં આવતું નથી? અથવા તો કુદરતથી અપૂર્ણ ગુણોવાળો હોવાને લીધે શું તને બડબડવાની અને નીચ સ્વભાવના થવાની, અને ખુશામત કરવાની અને તારા નિર્દોષ શરીરનો દોષ કાઢ્યા કરવાની, અને લોકોને ખુશ કરવાના યતન કર્યા કરવાની, અને મોટો દમદમાટ બતાવવાની અને અસ્થિર મનવાળા થવાની ફરજ પડે છે? ખાતરીથી માન કે આ પ્રમાણે કરવાની કંઈ જરૂર નથી; આવા પ્રકારના વર્તનમાંથી તું ક્યારેનાં એ મુક્ત થયો હોત. તું કંડો અને મંદ બુદ્ધિનો છે એવા આરોપ તારા ઉપર વ્યાજબી રીતે મૂકી શકાય એમ હોય તો આવી આરોપ દૂર કરવાને માટે પણ તારે પ્રયાસ કરવો જોઈએ, અને તે બાબતમાં બેદરકાર રહેવું નહીં જોઈએ, તેમ તારી મંદ બુદ્ધિમાંજ સંતોષ માની આનંદ માનવો નહીં જોઈએ. ”*

તમારે કોઈ પણ વખત શરમાવું પડે એવા પ્રકારનું કામ

* માર્કસ આરેલીઅસ.

તમે કદી પણ કરશો નહીં. એક જાણના સારા અભિપ્રાયની તમને વધારે જરૂર છે, અને તે તમારો પોતાનોજ અભિપ્રાય છે. સેનેકા કહે છે કે “પોતાનું અંતઃકરણ સ્વસ્થ હોવું એ નિરંતર ઉત્સવ જવું છે.”

ક્રેકિલન કે જાણે આપણને ઘણા સારા બોધ આપેલા છે તેણે પોતાના સંજ્ઞામાં જે વ્યવસ્થા રાખી હતી તે પ્રમાણે આલવાની હું ભલામણ કરી શકતો નથી. સદ્ગુણોની એક સ્પષ્ટ અને સંક્ષિપ્ત યાદી આપ્યા પછી તે કહે છે કે, “આ બધા સદ્ગુણોનો અભ્યાસ પાડવાનો મારો ધરાદો હોવાથી બધા સદ્ગુણો એકી વખતે શાહ્ય કરવાનો યત્ન કરવામાં લક્ષ આડું-તેડું બેંચવું ન પડે એમ કરવું ખરોખર થશે; અને એકી વખતે એકેકના ઉપર લક્ષ ચોંટાડી તે પૂર્ણ રીતે સ્વાધીનમાં આવે કે પછી બીજાને પકડવો અને એક પછી એક તેરં સદ્ગુણો આવે એ પ્રમાણે વારા ફરતી કચી કરવું એ વધારે સારું છે એવું ધારી મેં તે રીત પકડી હતી.” આ તેર સદ્ગુણો નીચે જણાવેલા હતા :—મિતતા, મૈન, વ્યવસ્થા, દૃઢતા (નિશ્ચય), કરકસર, ઉદ્યોગ, શુદ્ધ ભાવ, ન્યાય, સમાનવૃત્તિ, સ્વચ્છા, શાન્તતા, સાધુ-પણું અને નિરભિમાન. ક્રેકિલને જણાવ્યું છે તે ધારણે તે પોતે ખરેખર વર્તી શક્યો હશે એવી કલ્પના આવવી મુશ્કેલ લાગે છે; કેમકે “સેતાનનાં સર્ગમાંથી એક જાણને પણ તમે ઘેર સાથે લઇ જાઓ, તો તેનું આખું કુટુંબ પાછળ આવ્યા વગર રહેશે નહિ.”

મિશપ વિલ્સન કહે છે કે “ઠાઠ સખસ ઠાઠ ગરીબ નિરાધાર માણસને પૈસા આપે, અને દારૂના પીઠામાં જ અને તે

વાપરી નાખ અગર જુગારમાં તે વાપરી નાખ, અગર તેનું કંઈ નકામું રમકડું લે એ પ્રમાણે કહે તો તે સાંભળીને ” આપણે કેવો અચંચો પામીશું ? ત્યારે જે કાર્ય કરવાનું બીજને કહેવામાં આવે તો તમારો લોક હાંસી કરશે એવું તમે કયૂલ કરો છો, તેવું કાર્ય તમે પોતે શા માટે કરવું જોઈએ ?

હમેશાં ઉંચું જોવાની ટેવ રાખવી, પણ નીચું જોવાની રાખવી નહીં. લોડી બાકસડીદો કહ્યું છે કે, “ જે માણસ ઉંચું જોતો નથી, તે નીચું જોવાનો, અને ઉંચે ચઢવાની-ઉંચી સ્થિતિએ પહોંચવાની જે કિમ્મત ધરતો નથી, તેના નસીબમાં લોચ પર પેટે ચાલવાનું-હલકાજ સ્થિતિમાં રહેવાનું છે એમ સમજવું. ”

રે, એવું ઉપલગ કાણ કહેશે કે કાર્તિ-યશ એ કંઈ નહીં પણ ફક્ત ખાલી નામ છે ! એ શબ્દમાં રંગોને કૌવત આપવાની અને મનને ઉત્તેજન આપવાની મોહિની રહેલી છે; કેમકે ગુજરી ગયલા સમર્થ પુરૂષોને યાદ આણીને જીવાનિયાઓ પોતાના આરામમાંથી એકદમ ઉઠે છે અને હાથ ડાંચા કરી પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતાં તે મહાન પુરૂષોની માફક ઉમદા કામો કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે. ”*

આ દુનિયામાં ખનતા ખનાવો ધ્યાનમાં લેતાં તથા માણસની હૈયાતિના સંબંધની સત્ય વાતો તપાસતાં બેશક એમજ લાગે છે કે માન મેળવવાની તૃણાના સાધારણ પ્રકારો આપણા લક્ષમાં લેવાજ યોગ્ય નથી, અને ખરેખર શેકસપીઅર અને મિહન.

* જોઆના બેકલી.

ન્યુટન અને હાર્વર્ડન, એવા ઘણા મોટા ગણાતા પુરુષો, સરકાર
જે માનઅકરામ અગર ખિતાબો આપી શકે છે તેને લીધે ઠેકાં
પણ રીતનો વિશેષ લાભ મેળવી શક્યા નથી. સાધારણ પ્રકારની
તૃષ્ણાની એક મોટી ખામી એ છે કે તે કદી પૂર્ણ થતી નથી;
એવી તૃષ્ણાવાળા માણસ કદી સંતોષ પામતા નથી. જેમ પર્વત
ઉપર ચઢતી વખતે એક ટુંક ઉપર પહોંચીએ છીએ કે બીજી
ટુંક આપણી નજરે પડે છે તે પ્રમાણે આ બાબતમાં બને છે.
મોટામાં મોટા વિજયી પુરુષો, દાખલા તરીકે એલેક્ઝાન્ડર અને
નેપોલિયન, કદી પણ સંતુષ્ટ થયા નહોતા. જે બાબતમાં તૃષ્ણા
ન રાખવી જોઈએ તેમાં તૃષ્ણા રાખવાથી તેના તેઓ ભોગ થઈ
પડ્યા હતા, અને તેથી તેઓ “આરામ મેળવી શક્યા નહોતા
અને ઇશ્વરનો પાડ માની શક્યા નહોતા.” એકન કહે છે કે,
“જે માણસને આગળને આગળ વધવાની ટેવ પડેલી છે તેને
વચમાં અવરોધ થાય છે, કે કંદક અડચણથી તે અટકી પડે છે,
તો તે પોતાના મનથીજ ઉતરી જાય છે. પહેલાં હતા તેવો માણસ
-પ્રકૃતિવાળો-તે રહેતો નથી.”

તેમ છતાં પણ

“યશસ્વી જીવિતમાનો ઘણાંજ કામોથી રોઠાઈ
ગયલો એક કલાક એ નામના મેળવ્યા વગરની
આખી જિંદગીની બરોબર છે,”

એવું એક કવિએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે બોલવું એ માણ અગાડી
વધવા જેવું છે.

આપસ્વાર્થવાળી તૃષ્ણા એ ખરેખર ભૂતના ભડકા માંકેક
થણા બલકાને લીધે છેતરી નાખે તેવો મોહ છે

પદવી એકલી પણ શું કરી શકે એમ છે ? મેરી ડિ મેડિસીસ એ ફ્રાન્સ દેશની રાણી હતી, ફ્રાન્સના રાજની પ્રતિનિધિ હતી, ફ્રાન્સના રાજની માતા હતી, સ્પેન દેશની રાણીની માતા હતી અને સેવોયની ડચેસ હતી, તેમ છતાં પણ તેના પુત્રો રાજ હતા તેમણે છોડી દીધી હતી. તે પુત્રો તેને પોતાના રાજ્યમાં આવવા દેતા નહોતા, અને આખરે આવી અવસ્થામાં દશ વર્ષ સુધી તેનાપર ગુજરેલા જીલમને લીધે દુઃખથી પીડાતી ઘણે ભાગે ભૂખમરાથી તે કાલોનમાં ગુજરી ગઈ હતી.

સઘળા રાજના મુગટ થોડે ઠં ઘણે અંશે કાંટાવાળા-સૂળી-ઝાવાળા મુગટો છે. તે મુગટ પહેરનારો રાજ જન્મ વધારે સારો અને અંતઃકરણને પૂછીને ચાલનારો હોય છે તેમ સત્તાને લીધે માથે આવતી જવાબદારીઓનો બોજો તેને વધારે ભારે લાગે છે. સહેજ સમજકેર થવાથી હજારો માણસોના ઉપર દુઃખ આવી પડે એવી સ્થિતિ હોય ત્યાં ચિંતા અને કાળજી વળગેલીજ રહે છે.

જીંદગીમાં, ગમે તેવી ધીમી પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે-માણસ આગળ વધતો જાય છે, તો તે આનંદકારી લાગે છે, ને તેવી વૃદ્ધિ નથી થતી તો ઘણે ભાગે અસહ્ય થાય છે.

માણસ માત્ર આગળ વધવાનોજ અને તે છે તેવી સ્થિતિમાં રહેવાનો નથી, એવું નિર્માણ થયલું છે. ગમે તેમ થાઓ પણ આપણે ઘણાખરા અચળ છીએ તે સ્થિતિમાં રહી શકવાના નથી; ક્યાં તો આપણે આગળ વધવું જોઈએ અથવા મોતને વશ થવું જોઈએ. તેમ છતાં પણ જ કુળ માટે ઉમેદ રાખવામાં આવે તેના પરિણામના સંખંધમાં તેમજ તે મેળવવાનાં સાધનના સંખંધમાં અનીતિથી યત્નને ચાલજો. દેખીતી ચઢતી થઈ હોય, પણ તે

નહારાં સાધનથી પ્રાપ્ત થઈ હોય તો ખરું જોતાં તે પડતીજ સમજવાની છે.

ત્યારે આપણી પ્રકૃતિની આ બે જરૂરની વસ્તુઆનો મેળ કેવી રીતે જોસાડવો? આપણા દરેકનું જ ખરું રાજ્ય આપણે પોતે, તેના ઉપર અમલ ચલાવવો એવી આપણને તૃષ્ણા હોવી જોઈએ; અને ખરી વૃદ્ધિ વધારે જાણવું, હોઈએ તેના કરતાં વધારે સારા થવું અને વધારે કામ કરવા શક્તિમાન થવું, એમાં સમાયલી છે. આવા પ્રકારની વૃદ્ધિમાં પણ અટકાવ કે અવરોધ થવો ન જોઈએ; જમ જમ આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ તે વધારે સલામતી ભરેલું થતું જાય છે, પણ વધારે જોખમ ભરેલું થતું નથી. માણસનામાં પહેલી અને ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારની જ તૃષ્ણા હોઈ શકે તે એજ છે કે તેણે પોતાનું કર્તવ્ય-કરવું, પોતાની ફરજ ખજાવવી.

એમ કહેવાય છે કે ડ્યૂક એફ વેલિંગ્ટનના સરકારી લખાણોમાં એક પણ વખત ‘કીર્તિ’ શબ્દ લખાયેલો માલમ પડતો નથી. કર્તવ્ય એ શબ્દ તેની છાંદગીનો સંકેત શબ્દ હતો.

આજથી સો વર્ષ પછી, તમે ગરીબ હતા કે તવંગર હતા, ઉમરાવ હતા કે ખેડુત હતા તેની શી અસર થવાની છે? પણ વાજબી હતું તેવું કામ તમે કરતા હતા કે જોદું હતું તેવું કામ તમે કરતા હતા, તેની અસર કેમ નહોં થાય?

રુસ્કિન કહે છે કે, “આપણે જે ખાખતનો વિચાર કરીએ છીએ, અથવા આપણે જે જાણીએ છીએ, અથવા આપણે જે માનીએ છીએ, તે આખરે ઘણું ઉપયોગનું નથી. ઉપયોગની વાત તો ફક્ત એજ છે કે આપણે શું કરીએ છીએ.”

“પણ સુસૃતા કયાં માલમ પડશે? અને સમજ

-વિવેક બુદ્ધિની જગ્યા કય છે? આની કિમ્મત મનુ-
ષ્ય જાણતો નથી, તેમજ તે માણસોના વાસમાંથી
મળી આવે તેમ નથી. હંડાઈ કહે છે કે તે મારામાં
સમાયલી નથી; અને દરિયો કહે છે કે તે મારી
પાસે નથી. સોનું આપી તે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ
નથી, તેમજ વળી તેની કિમ્મત પેટે ભારેભાર રૂપું
આપેથી તે મળે એવું નથી. પરવાળા
કે મોતીનું તે! નામજ દેવાની જરૂર નથી. કારણ
સુજ્ઞતાનું મૂલ્ય માણેક કરતાં પણ વધારે છે.....
... .. સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરની બીક એજ
સુજ્ઞતા છે, અને પાપકર્મથી દૂર રહેવું એજ વિવેક
બુદ્ધિ છે. "૧

પ્રમાણિક અને સત્યવાદી થાઓ. જીન પોલ રિક્ટર કહે
છે કે " આ પૃથ્વી ઉપર થયેલું પહેલું પાપકર્મ સારે નસીબે
તે ડેવીલ (સેતાન) નું કૃત્ય હતું અને જ્ઞાનના વૃક્ષ ઉપર તે
થયેલું હતું-જૂઠું બોલવાનું હતું. " પ્રમાણિકપણાથી ચાલવું એજ
સારામાં સારી, તેમજ વળી એકજ ખરી નીતિ છે.

" જોટાં ત્રાજવાં રાખવાં એ પરમેશ્વરને કંટાળા

ઉપજાવે એવી બાબત છે; પરંતુ ખરે તોલ આપવું
એમાં તેને આનંદ થાય છે. "૨

ચોસરે કહ્યું છે કે " માણસ રાખી શકે એવી ઉંચા પ્રકાર
રની વસ્તુ તે સત્ય છે. ફ્રેડકલિન્ડના સાંખ્યમાં કલેરન્ડન કહે છે
કે " તે સત્યને એવો જખરો આહનારો હતો કે હોય તેના કરતાં
જુદાપણું બતાવવું અને ચોરી કરવી એ બેને તે સરખાં જણતો હતો.

“ સત્ય છોડીને આડે રસ્તે ચાલવું એ ઉપરથી એવી સાબિતી મળે છે કે માણસ પહેલાં ઇશ્વરની અવગણના કરે છે, અને પછી બીજા માણસથી બીજો છે. ”^૧

એ તમારું કૃત્ય ખોટું હોય તો તમે તમારા પોતાના વર્તનથી શરમાઓ એ ખરોખર છે, પરંતુ તે કબુલ કરવાને કદી શરમાશો નહીં.

“ માણસને ખરો માણસ બનાવનારા અને તેણે આ દુનિયામાં જેજે કામો કરવાનાં છે તેને માટે તેને લાયક કરનારા અગણિત ગુણો છે. પણ તે બધામાં એક ગુણ ખાસ જરૂરનો છે, કે જે ન હોય તો માણસ કહેવાતો નથી, જેના વગર કોઈ પણ ખરેખરે મોટું કામ કદી થઈ શક્યું નથી, આ ગુણ તે સાચવટનો છે. ખરેખરા મોટા અને સારા માણસો આજ સુધી થયા છે તેમનાં જીવનનો વિચાર કરો. તેમને આપણે મોટા અને સારા શા માટે કહીએ છીએ ? કેમકે તેઓ સત્યને ચલાવવાની હિમ્મત રાખે છે, અને પોતે જેવા હોય તેવા થવાની હિમ્મત ધરે છે. ”^૨

“ ગમે તેમ થાઓ પણ આ વાત લક્ષમાં રાખજો. હમેશાં સત્યવાદી—સાચવટને ચાહનારો રહેજો; અને તેમ થશે તો દિવસ પછી રાત્રી આવે છે તે પ્રમાણે બીજા કોઈ પણ માણસ પ્રત્યે તું અપ્રમાણિતપણે વર્તી શકવાનો નથી. ”^૩

વર્ડસ્વર્થ કહ્યું છે કે, “ એ ખાખત એવી છે કે જે કે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગે છે તો પણ તે સાથે સાથે રહેવી જોઈએ, હિમ્મતવાલું પરાધીનપણું અને હિમ્મતવાળી સ્વતંત્રતા; હિમ્મતવાળો ભરોસો અને હિમ્મતવાળી આત્મસહાય. ” બીજાના હુકમ

પ્રમાણે ચાલવાનું શીખા એટલે ખીજના ઉપર શી રીતે અમલ ચલાવવો તે તમે સમજશો. કબાયત એ મન તથા તન ખન્નેની કેળવણીને માટે સારી છે, અને એક લશ્કરી સીપાઈ તરીકે જણે કામ સાફ કર્યું નહીં હશે તે કદી પણ જનરલ-સેનાપતિ તરીકે સારો નિવડી શકવાનો નથી.

“જે તમારા કામમાં તમને ફતેહ મળે તો કદી પણ તે ખદલ ગર્વિષ્ઠ થશો નહીં. ગર્વનું પરિણામ વિનાશ થાય છે, અને અભિમાની થવાથી પડતી દશા આવે છે.”^૧

કાર્યની સાથે જુસ્સો જોડાયેલો છે ને નિઃશંક સાથે ધૈર્ય જોડાયેલું છે એવું આપણે ઘણી વાર ગણીએ છીએ. પરંતુ આ ભૂલ છે. ધૈર્યને ખળની જરૂર છે. ધૈર્ય રાખવામાં માણસને પૂરતી શક્તિની જરૂર પડે છે, અને જુસ્સો એ તો નખળાઈની નિશાની છે અને માણસનામાં આત્મસંયમ નથી એવું દેખાડે છે.

તમને જે કંઈ અધિકારવાળી પદવી મળી હોય તો નીતિને રસ્તે ચાલી પ્રમાણિત અને વિવેકી થજો. સઠી કહે છે કે પૂર્વ તરફના એક રાજાએ એક નિરપરાધી માણસને મારી નાખવાનો એક વખત હુકમ કર્યો; ત્યારે તે માણસે કહેવા માંડ્યું કે “હે રાજા, તું તારી જાતને સંભાળ. મને તો ફક્ત એક ક્ષણવારજ પીડા થશે. પરંતુ તારે શીર તો નિરપરાધીને મારી નાખ્યાનો દોષ હંમેશાં માટે ચોટશે.”

સત્તાની સાથે જોખમદારી તો રહેલી છેજ. પણ કેાઇ પણ કામમાં કદી એમ વિચાર નહીં કરતા કે મારી શું કરવાની ઇચ્છા

છે; પરંતુ મારે શું કરવું જોઈએ તેના વિચાર કરજો. સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો ખરો રસ્તો માત્ર આજ છે.

એ રીતની ફરજ માથે આવી પડવાથી તેમાંથી કંઈ બળ-વળી એવી શંકા ઉઠે તો જે પાસે હોય તેના સંબંધની બળ-વળે. કેટલાક સુજ્ઞ પુરુષો પરધર્મીની ખાતર પોતાના કુટુંબની અવગણના કરે છે, પણ ઉદાર બુદ્ધિની માફક બીજને માટે-દાઝ-ઘર આગળથીજ શરૂ થવી જોઈએ.

આ દુનિયામાં સઘળી વસ્તુનો આધાર સદાચાર ઉપર રહેલો છે. આ બાબતમાં આપણી ખાતરી થવી સહેલી છે. પાપકર્મને માટે શિક્ષા થાય છે એવું આપણે કહીએ છીએ. આપણને કેણું શિક્ષા કરે છે? આપણે પોતેજ એવા પાપકર્મ માટે આપણને શિક્ષા કરીએ છીએ. દુનિયાની રચના-બંધારણ-એવું છે કે ભલાઈ કીધી હોય છે તો આનંદ મળે છે અને દુષ્ટ કર્મ કર્યું હોય છે તો શોક થાય છે. પાપ કરવું અને તેને માટે પીડા ન ભોગવવી એવું થાય તો સૃષ્ટિના નિયમની સામે અટકાવ કર્યા જેવું થાય.

પાપને માટે ક્ષમા મળી હોય તો તે ઉપરથી એવું સમજવાનું નથી કે આપણને શિક્ષા થવાની નથી. જે અસંભવિત વાત છે નહીં; પણ તેવું બનતું હોય તો કમનસીબીની વાત સમજવી જોઈએ. ખરું જોતાં દુષ્ટ કર્મ કરવાથી માણસની ચઢતી થતી હોય તો તેના કરતાં વધારે કમનસીબીની વાત બીજી કોઈ નથી. તમે જોઈને કામ કરશો તો ભવિષ્યમાં તમારાં પાછલાં કર્મ ફરી ફરીને યાદ આવવાથી તમે હેરાન થશોજ જમને તમે નુકસાન પહોંચાડ્યું હશે તેઓ તો કદાચ તમને તે માટે ક્ષમા કરશે, પણ એમ કરવામાં તમારે માથે પાપનો ભારો વધતો જાય છે; કારણ

કે તેમને મોઢું મન રાખી તમારો ગુન્હો માફ કીધો તેથી તમારો ગુન્હો વધારે દુષ્ટ માલમ પડશે.

આચરણ એજ જીવિત છે; છેવટે સુખ અને ચઢતીનો આધાર તેના ઉપર છે. બહારની બાબતો પ્રમાણમાં ઠીક અગત્યની છે. આપણે કેવા છીએ તે જોટલું અગત્યનું છે તેટલી અગત્યની આસપાસની સ્થિતિ નથી. તેટલા માટે દરરોજનું તમારું વર્તન કેવું થાય છે તે બરોબર તપાસતા રહો, ટેવ એ તમારી બીજી પ્રકૃતિ જ છે. “કંઈ કાર્ય વાવો એટલે તમે ટેવ લણશો; કોઈ ટેવ વાવો એટલે તમે વર્તન લણશો; વર્તન વાવો એટલે તમે તમારું ભાવિ લણશો.” દરરોજ આપણે થોડા થોડા વધતા જમએ છીએ, પછી તે વધારે સારાનો થાય છે કે નકારાનો થાય છે. દરરોજ રાતના સૂતી વખતે આપણા મનને આપણે પૂછવું જોઈએ કે આ વધારો કેવા પ્રકારનો થયો છે.

એમર્સન કહે છે “મનુષ્ય પ્રાણીના બે ભાગ થયેલા છે. એક પરોપકારી મનુષ્ય અને બીજા અન્યાયી મનુષ્ય.” જો તમે પાછલા (અન્યાયી મનુષ્યના) વર્ગમાં દાખલ થશો તો તમારા મિત્રો હશે તે તમારા દુશ્મન થશે, તમારી યાદદાસ્ત એક પીડારૂપ થશે, તમારું જીવિત શોકરૂપ થશે, દુનિયા એક કેદખાનું થશે, અને મૃત્યુ એ ત્રાસ થશે. એથી ઉલટી રીતે તમારે લીધે કોઈ સુંદર અને સારો વિચાર તેનામાં લાવી શકશો તો તો એક ભલા દેવદૂતનું કામ તમે કર્યું છે એમ ગણાશે.

પ્રત્યેક માણસ એકાંતમાં બેસીને મન શાન્ત રાખવામાં અને મનન કરવામાં દરરોજ એકાદ કલાક, અગર ફક્ત અર્ધ કલાકજ ગાળશે તો તે મોટી અને અગત્યની વાત થઈ પડશે. આમ

કરવાને વખત નથી મળતો એમ તો કહી શકાશેજ નહીં. આમ લોકોની સલાહ (હાઉસ ઓફ કોમન્સ) હાલના વખતમાં જોટલે મોટે સુધી એસે છે તેટલો વખત સર રહે. પીલના સમયમાં એસતી નહોતી એ હું કબૂલ કરું છું, તોપણ તે સલાહ ખરબાસ્ત થયા પછી ઘેર આવીને દરરોજ રાતના સર રહે, પીલ ખાઇખાઇમાંનું એક પ્રકરણ વાંચતા હતા.

સાફ કૃત્ય થું છે તેના વિચાર કરે એટલે તમે કદી દુષ્ટ કર્મ કરશો નહીં.

“ મૃત્યુ અને છેવટનો ઇન્સાફ સ્વર્ગ અને નરક, એનો જોયો વારંવાર વિચાર કરે છે, તે જરૂર સાફજાં કામ કરશે. ”^૧ અને આમ કરવામાં બદલો મળે છે તે ઘણો મોટો છે.

“ મારા પુત્ર, મારો કાચો બૂલતો નહીં, મારી આસાઓ તારા અંતઃકરણમાં રાખી મૂકજે; કેમકે તેને લીધે તારા દિવસો લાંબા થશે, તારું આયુષ્ય લાંબું થશે, અને તારા મનને શાન્તિ મળશે. ”^૨

આ કામ આગળ કરી લઇશું એવું કદી મનમાં લાવશો નહીં. જીવાનીનું ખહાનું તમે કાઢશો નહીં. માર્ગદર્શક એરાધર દિવેલોઇએ કહ્યું છે કે, “ આપણા શરીરમાં ફક્ત હાડકાં ને આમડાં રહેશે તે વખતે તો આપણે ખધાં પૂર્ણ સદ્ગુણી થઇશું. ”

“ તારી જીવાનીના વખતમાં તારા કર્તોને યાદ કર. ” આપણે ઇચ્છા રાખતા હોઇએ તેવી રીતનું આપણું મોત આવે તેને માટે આપણું વર્તન જરૂર છે તેવું હોવું જોઇએ. સારા માણ-

સને મોતનો પણ ભય લાગતો નથી. બિશપ થર્લ્વોલ પોતાની છેવટની માંદગીના વખતમાં નીચેના વાક્યનું સાત ભાષામાં ભાષાન્તર કરવામાં રોકાયો હતો:—“ઉંઘ એ મોતનો ભાઈ છે, તેથી કરીને ઉંઘના મોતમાંથી તેમજ મોતની ઉંઘમાંથી જ તને જાગૃત કરનાર છે, તેની સંભાળમાં તું તને પોતાને સોંપવાની ખરાબર કાળજી રાખજે.”

સિસરો કહે છે કે, “પોતાના ઉપર આરોપ મૂકનારાઓની સમક્ષ સોફ્ટીસ કહેલો હતો તે વખતે તે મોતની શિક્ષા પામેલા માણસ તરીકે નહોતો યોલતો, પણ સ્વર્ગમાં જનારા માણસ તરીકે તે યોલતો હતો.”

સેનેકાએ કહ્યું છે કે, “તમે તમારું કર્તવ્ય હિમ્મતથી અને ઉદાર વૃત્તિ રાખીને કરશો તો તમને શો લાભ થશે? તે કર્તવ્ય કરશે એજ લાભ તમને મળશે—કરેલું કામ એજ લાભ છે.” કોઈએ મોટું વચન આપ્યું હોય તેની આશાથી નહીં, અથવા શિક્ષા થશે તેની ખાસ્તીથી નહીં પણ સાફ હોય તેને માટે પ્રીતિ રાખીને, જે ખરું ને વાજબી હોય તે કામ આપણે કરવું જોઈએ.

સર ફ્રાન્સિસ ડ્રેઇકના સંબંધમાં ડુલરે કહ્યું છે કે તે “પોતાના જીવિતમાં પવિત્ર હતો, વ્યવહારમાં પ્રમાણિત હતો, પોતાનું વચન પાળનારો હતો, પોતાના તાબામાં રહેલાં માણસો પ્રત્યે માયાળુ હતો, આજસને ધિક્કારતો તેટલું બીજા કશાને ધિક્કારતો નહોતો. સામા માણસ ગમે તેવા વિશ્વાસુ અથવા હોંશિયાર લાગતા હોય તોપણ અગત્યનાં કામો તે તેમને સુપરત કરી તેમના પર ભરોસો રાખી કદી બેસી રહેતો નહીં, પરંતુ ભયને હુમેશાં તુરંત જણીને અને મહેનત કરવા કદી ના નહીં

પાડીને, જ્યાં હિમ્મત, હાંશિયારી, અથવા ઉઘમની જરૂર પડતી તેવાં કામોમાં તે પોતે છેક અગાડી પડતો હતો.”

આપણે પરિપૂર્ણ થઈ શકવાના નથી એ આપણે જાણીએ છીએ, તોપણ બીજી બધી બાબતની માફક આચરણમાં પરિપૂર્ણતા મેળવવાની આપણે નેમ રાખવી જોઈએ. વળી આપણે દરેકને એક અચૂક ભોમિયો મળેલો છે. અને તેથી જો આપણે આપણા અંતર્યામી-અંતઃકરણને પૂછીને કામ કરીશું તો આપણે આડે રસ્તે જઈ શકવાના નથી. જે માણસ ધારતો હશે-મરછા રાખતો હશે-તે પોતાનું જીવિત ઉમદા પ્રકારની રહેણીકરણીવાળું બનાવી શકશે.

તેટલા માટે હમેશાં તમારા આગળ બને તેટલું ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારનું ધારણ રાખજો.

આ પ્રમાણે વર્તવાથીજ તમે તમારા પોતાને એવા પ્રકારની કેળવણી આપી શકશો કે જે તમે પુરૂષ હશો તો માર્ક એન્ટની-ના મ્હોમાં સ્ત્રીજરને માટે શેક્સપીઅર કવિએ નીચેના શબ્દો મૂક્યા હતા તે પ્રમાણે તમારે માટે આખરે કહી શકાશે:—

“તેનું જીવિત નમ્રતાથી ભરપૂર હતું અને બધા તત્વાનું તેનામાં એવી રીતે મિશ્રણ થયું હતું, કે કુદરત પોતે ઉભી થઈને આખી દુનિયાને જણાવે છે કે “આ ખરેખરો માણસ હતો.”

અને જે તમે સ્ત્રી હશો તો તમને નીચેનું વર્ણન લાગુ પડશે:—

“તે ચેતાવવા, ધીરજ આપવા અને હુકમત ચલાવવાને માટે ઉમદા પ્રકારની ઘડાયેલી પરિપૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચેલી સ્ત્રી છે. અને તેમ છતાં પણ તે

દેવદૂતના જેવા જ્ઞાનવાળી, શાન્ત અને બુદ્ધિવાન
આત્મા છે.”

મોતના બિછાનામાંથી સર વોટર સ્કોટે લોકહાર્ટને છેવ-
ટના શબ્દો કહ્યા હતા તે નીચે મુજબ હતા:—“સદ્ગુણી થજે-
ધમ પરાયણ થજે—સારા માસસ થજે. મારા જેવી દશાએ તમે
પહોંચશે તે વખતે બીજી કોઈ પણ વસ્તુથી તમને ધીરજ કે
હીલાસો મળવાનો નથી.”

બલામ સુદ્ધાએ એવી ઇચ્છા દર્શાવી હતી કે, “સદાચારી
પુરુષના મોત જેવું મારું મોત હોજે, અને મારો અંતઃકાળનો
સમય તેના જેવો હોજે.”

પ્રકરણ ૧૮ સું.

સ્વસ્થતા અને સુખ.

ચઢતી અને સુખ એ બે કાંઈ પણ રીતે સાથે રહેતા નથી, અને ઘણા માણસો પાસે સુખી થવાને જરૂરના જણાતા બધાં સાધન છે એવું માલમ પડે છે તેમ છતાં પણ તેઓ દુઃખી છે. પ્રોફેસર હક્સલી કહે છે તેમ ‘પોતાના પૂર્ણ બળવાન લાડકાને, કુદરત પોતાનાથી ખનતી વસ્તુની બક્ષિસ કરે, તે છતાં પણ તે તેને સુખી કરી શકે એમ નથી; તે (સુખી થવાનું) તો માણસે પોતેજ કરવાનું છે. દુનિયામાંની કાર્યસિદ્ધિવાળી જીંદગી અનેક બેખમો અને ચિંતાથી ભરેલી છે. પોતે સુખી થવાનાં બધાં તત્ત્વો જેનામાં રહ્યાં નહીં હશે, તે માણસને સૃષ્ટિનું સઘળું સૌંદર્ય અને વૈચિત્ર્ય અગર દુનિયાનો મોજશોખ અને મનોરંજક ગુણો એ બધાં સુખી કરી શકે એમ નથી.” સોપિનહોઅર કહે છે કે, “એક માણસને આ દુનિયા શુબ્ધ, નિરસ અને ઉપલક્ષિયા જેવી લાગે છે; બીજા માણસને તે ક્ષણરૂપ, મનોરંજક અને સાર્થ જેવી જણાય છે.” વાયોલેયન (વિલાયતી સારંગી) ની માફક એ ચીજનો મહાવરો પાડવો બેઘએ. જે એને માટે અપણે યોગ્ય ઉપાય કામે લગાડીશું તો તે જરૂર પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ આપણે ની બહુ આતુરતા બતાવી તેને સામું શોધવા જવું નહીં. “આરક્ષિ-અસની માફક પાછા ફરીને તેના પર દષ્ટિ કરવા જઈશું”^૧ તો આપણો ગમે તેવો આનંદ હશે તે પણ જતો રહેશે. “મોજ-શોખથી દૂર નાસ્તા એટલે તે તમારી પાછળ આવશે.”^૨

તમારા પોતાનાજ સંબંધમાં હદ કરતાં વધારે વિચાર કરશે નહીં—તમારાજ સુખની ખાખતોનો વિચાર કર્યો કરશે નહીં; દુનિયામાં તમે એકલાજ પડેલા નથી.

રસ્કિન કહે છે કે, “ગમ્મત મેળવવાને તે શોધવા જશે નહીં, પણ ખુશ થવા હમેશાં તૈયાર રહેજે.” જીંદગીમાં આનંદ ઉપજવે તેવી ખાખતો (તે નાની નાની હોય તોપણ) એક પછી એક થાય એમ કરવું એ મોટી વાત છે.

દાખલા તરીકે ટોળ કરવાની ખુદ્દિ એ માણસમાં ખાસ જણાતી ખક્ષિસ છે. અવાચક પ્રાણીમાં તર્કશક્તિ છે કે કેમ તે ખાખતમાં હજી કંઈક શંકા છે, પરંતુ આનંદી થવાની ખક્ષિસ તો તેમને મળેલી નથી એવું જણાય છે; વળી એમફેડેઈ કહે છે તેમ “આપણે જે દિવસે સમુજગા હસ્યા નથી હોતા તે દિવસ ખરેખર આખોજ નકામે ગુમાવ્યો છે.” આનંદ ઉપજે તેવું હાસ્ય સાંભળવું એ કેવી ખુશી થવા જેવી વાત છે? તે દરેક ખાખતને પ્રકાશિત કરી દે છે.

આપણા બિશપો પૈકી એક જણાએ કહ્યું છે કે, “સદ્ભાવ અને સારો રમુજ સ્વભાવ એ ખ્રિસ્તી ધર્મનો નવદર્શન લાગ છે.” અને જો તમે કોઈ કારણથી ગુસ્સે થઈ ગયા હોત તો “સૂર્ય આથમ્યા બાદ તમારો ગુસ્સો એમનો એમ રહેવો નહીં જોઈએ.” કંઈ પણ તકરાર થવાને માટે બે જણા તો જોઈએ. આ બે પૈકી એક તમે રહેશો નહીં.

કેટલાક લોકોને હમેશાં રોદણાં રડવાની ટેવ પડેલી હોય છે; ઈંડનના ખાગમાં તેઓ જન્મ્યા હોત તો તેમાં પણ ઘણીક ખાખતની ફરીયાદ કરવાનું તેઓ શોધી કાઢત. ખીજ કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે તેઓ ગમે તેવી સ્થિતિ આવી પડે તો-

પણ સુખ માની લે છે: પોતાની આસપાસ બધી જગ્યાએ તેઓ સૌન્દર્ય અને સુખ આપનારી વસ્તુઓ જુએ છે.

“ખડીકને પૃથ્વીની નીચે મૂકી દીધી હોય, આશા કદી નિષ્ફળ થાય નહીં, અને સ્નેહ તુટે નહીં, તો આ પૃથ્વી કેવી સ્વર્ગરૂપ થઈ જાય?”

આનંદી સ્વભાવ એ નીતિને લગતું કૌવલ આપનારું સમર્થ ઔષધ છે. નં પ્રમાણે સૂર્યના પ્રકાશથી દૂલ ખીલે છે અને ફળ પાકે છે, તેજ પ્રમાણે આનંદી સ્વભાવથી, આપણે છૂટા છીએ અને જીંદગી સુખરૂપ ભોગવી શકીએ એમ છે એવી લાગણીને લીધે, આપણામાં સારા થવાનાં જે બીજ હોય છે, આપણા સારામાં સારા જે ગુણો હોય છે, તે બધા પ્રકૃષ્ટિત થાય છે.

આનંદી સ્વભાવ રાખવો એ સામા માણસના પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય છે. એક જૂની દંતકથા એવી છે કે મેઘધનુષ પૃથ્વીને જ્યાં જ્યાં અડકે છે ત્યાં સોનાનું પ્યાલું માલૂમ પડે છે, અને આ દુનિયામાં એવા કેટલાક માણસ છે કે જેમનું મંદહાસ્ય, જેમને: સાદ, જેમનું આવીને માત્ર ઉભા રહેવું એજ જાણે સૂર્યનાં કિરણ જેવું લાગે છે, અને જેને તેઓ અડકે છે તે જાણે ખલ્લાહ જઈ સોનું થઈ જાય છે. માણસ જ્યાં સુધી આનંદી રહે છે ત્યાં સુધી તેમની પ્રકૃતિ કદી ખગડતી નથી—તેમનું શરીર કથળી જતું નથી. “આનંદમાં રહેનારે અંતઃકરણ એ તેને પોતાને તેમજ બીજાને નિરંતરના ઉત્સવ જેવું છે.”^૨ ફ્રેડરિક્સ નાઇટ્સીંગ્લના ઔષધના કરતાં તેના પડછાયાથી—તે પાસે જઇને ઉભી રહેતી તેથી થણાં દર્દીઓ સારાં થયાં હતાં; અને બીજા લોકોના દુઃખમાં

આપણે ભાગ લઇએ છીએ ત્યારે આપણાં પોતાનાં દુઃખનો યોગ્ય ભોગ કમી લાગે છે.

કેટલાક એમ ધારતા જણાય છે કે આનંદી સ્વભાવ હોય છે ત્યાં અવિચારીપણું રહેલું છે; પણ તે એને કંઈ પણ રીતનો સંબંધ નથી. આનોર્લડ કહે છે કે, “પ્રુશ મિર્જાવાળા માણસ જે આ દુનિયામાં ખરેખર એક પ્રકારના સુખ આપનારા મોટા પુરુષો છે તેઓ ઘણીવાર એકાત્ર ચિત્તથી વિચાર કરનારા અને ઘણી લાગણીઓવાળા સ્નેહ દાખવનારા માણસ પડે છે, અને ધર્મરત્ન દષ્ટિમાં જોયો મૂર્ખ ઠરે છે, તેમના ઉપર ચોટિયાપણા અમર કઠણાઈની સાથે આવા વિચાર અને સ્નેહ જોડાયલા હોય છે તેના કરતાં ઘણી વધારે ખૂબીની સાથે આનંદી સ્વભાવવાળા માણસો પોતાની લાગણી દાખવે છે.*”

કેટલાક માણસનો જન્મજ એવી સ્થિતિમાં થયો હોય છે કે તેમને આખી હાંદગી સખત મજૂરી કરવાની શિક્ષા થાય છે. પણ આ ખાખત ફક્ત ગરીબ વર્ગનેજ લાગુ પડતી નથી. હાલમાં બનવાનું માણસો પણ તેમના જટલી અને કેટલીક વાર તો તેમના કરતાં પણ ઘણી વધારે સખત મહેનત કરે છે. વળી આવા માણસ કેટલા બધા છે કે જમનો પેસાજ તેમને દુઃખી કરે છે—જમને પોતાની હાંદગીમાં કંઈ આરામ મળતો નથી, કંઈ શાન્તિ વળતી નથી કે મનની કંઈ સ્વસ્થતા રહેતી નથી. આ દુનિયામાં આપણે દુઃખ અને આપત્તિઓથી દૂર રહી શકીએ તેમ તો નથી, પરંતુ આપણે ધારીએ તો તે દુઃખમાં પણ આપણે આપણી ચેત્તી કરી શકીએ. આ પ્રમાણે કરવાને સાદ આપણી યાદદાસ્ત

રૂપી ઔરડાની દિવાલો ઉપર સુંદર ચિત્રો અને સુખ આપે એવી સ્મરણમાં રાખવા થોડા વસ્તુઓ ટાંગવી જોઈએ.

આનંદમાં રહેવાની અને જીંદગીનો ઉપયોગ ખરેખર કરવાની ઇચ્છા સઘળાને થાય છે, પણ તેમ શી રીતે કરવું તે ઘણા થોડા જાણે છે. જીવિતનું મહત્ત્વ અને આનંદ તેઓ ખરેખર સમજતા નથી.

નાની નાની અડચણો પડતી હોય તેને મોટી આપત્તિઓનું રૂપ આપશે નહીં. સિસરો કહે છે કે, “જો માણસ અનાથનું તથી વાઢેક થયેલો છે અને સૃષ્ટિના વિસ્તારની જોને માહિતી થયેલી છે એવા માણસને આ જીવિતમાં મોટી લાગે એવી અડચણ તે કંઈ છે? કેમકે મનુષ્યના જ્ઞાનમાં કે મનુષ્યના ટુંકા આયુષ્યમાં સુસ્ત માણસને મોટી લાગે એવી શી બાબત છે? આવા સુસ્ત પુરૂષનું મન હમેશાં એવું સાવચેત ને ચક્રાર રહે છે કે કંઈ પણ અભુધારી બાબત તેને માથે આવી પડતી નથી.”

આપણને કંઈ ઉઝરડો લાગ્યો હોય છે ત્યારે ઘણુંજ બારે જખમ થયું છે એવું આપણે ઘણી વાર ધારીએ છીએ. દુલ્હર કહે છે કે “એક સહેજ ઘા લાગેલો તે સારો કરવા સાર એક ડાક્તરને બોલાવવામાં આવેલો તે વખતે તેણે ઘણીજ તાલીફ કરીને તેના ઉપર લગાડવાની પટ્ટી લેવાને માણસ મોકલ્યો. આ જોઈને તે દર્દીએ ડાક્તરને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ને થયેલી ઇજા ઘણી જખમકારી છે કે કેમ તે જાણવા માંગ્યું. આના ઉત્તરમાં ડાક્તરે જણાવ્યું કે, “ના તેમ કંઈ નથી; પરંતુ ડાકબાડીની દોડથી માણસ પાછો આવશે નહીં તો ઘા એની ખેળે રૂઆઈ જશે.”+ ઘા તેમજ શોકને કાળ રૂઆવી દબ દૂર કરે છે.

કેળવાયલું મન, તત્ત્વજ્ઞાનીનું મન હું કહેવા માગતો નથી, પણ જ્ઞાનનો ઝરો જેના આગળ ખુલ્લો થયો છે એવું મન, અને પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાનું જેને થોડે અંશે પણ શીખવવામાં આવેલું છે એવું મન, પોતાની આસપાસ રહેલી સઘળી વસ્તુઓમાંથી ખૂટે નહીં તેટલે દરજ્જે મનોરંજન કરનારી ખાખતો શોધી કાઢશે; સૃષ્ટિના પદાર્થોનાં કળાકૌશલ્યનાં કામો, કવિતામાં ચક્ષુવેલી કલ્પનાઓ, ઇતિહાસના ખનાવો, મનુષ્યપ્રાણીની હાલની તથા પાછલા કાળની રીતભાતો તથા ભવિષ્યની તેમની ઉમેદો, આવી જાતની ખાખતોમાંથી તેને આનંદ મળે એવું ઘણું મળી આવશે. આ બધાને માટે અને તે પણ તેનો હજારો ભાગ પણ ઉપયોગ કરી ખૂટાડ્યા વગર, તે નિરુપૃષ્ઠી થાય એવું કદાચ બને એવો સંભવ છે, પરંતુ શરૂઆતથી આ વસ્તુઓમાં માણસને કંઈ પણ સ્વાર્થ જેવું કે લાભ મળે તેવું ન લાગ્યું હોય, અને તેમાંથી ફક્ત જ્ઞાસા પૂરી પાડવાનો હેતુ રાખેલો હોય તોજ તે માણસના સંબંધમાં આ પ્રમાણે બને એવું જણાય છે."x

કુલો અને વૃક્ષો અને ઘાસ, નદી અને સરોવર અને દરિયા, પર્વતો અને સૂર્યનો પ્રકાશ—આથી ભરેલી દુનિયામાં આપણે દહાડા કાઢીએ છીએ. ખુદ્દિમાન મનુષ્યને કુદરત—સૃષ્ટિ—મનોહર લાગે છે, અને જે સુખી થવા ઇચ્છા રાખતા હશે તેને તે સુખ આપે છે.

પણ સૌન્દર્યની પીછાન કરવાને આપણામાં તેવી સમજ શક્તિ હોવી જોઈએ. કૂતરા અને હાથીના જ્ઞાન સંબંધી આપણે ઘણી વાતો સાંભળીએ છીએ, પરંતુ દુનિયામાં જે ઘણોજ સુંદર

દેખાવ હોય તે જોધને તેમને કાઢપણુ પ્રકારનો આનંદ થશે એવું માનવાને કંઈ કારણ નથી.

કંઈ કામ કરવાનું નથી તેથી સુસ્તી લાગે છે એમ કેટલાક લોકોને ફરિયાદ કરતાં આપણે કેટલીક વાર સાંભળીએ છીએ; પણ આમ હોય છે ત્યારે સુસ્તાઈનું કારણ પોતે જ છે. “કેળવણી પામેલો માણસ, જને આરોગ્ય, આંખ, અને દુરસદ મળેલાં છે, તે કંઈ પણ કામ વગરનો હોય તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરે તે બધાં સુખસાધન લાયક નહીં એવા માણસને આપેલાં છે તેનું જ એ પરિણામ છે એમ સમજવું જોઈએ.”*

સંપત્તિ કે પદવી એથી સુખ મળવાની ખાતરી થતી નથી. હેત, ઉદાર બુદ્ધિ અને મનની સ્વસ્થતા એના વગર તમે ધનવાન કે મોટા ને સમર્થ થઈ શકશો ખરા, પણ કદી સુખી થઈ શકવાના નથી.

ઇરાનના રાજાના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે એક વાત કહેવાય છે. ત્યાંના રાજા એક વખત ઉદાસીમાં પડી ગયો હતો તે વખતે તેણે પોતાના જોશીઓને સુખી થવાનો રસ્તો બતાવવા કહ્યું. તેના ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું કે સંપૂર્ણ રીતે સુખી હોય એવા માણસનું બદન પહેરવાથી સુખ પ્રાપ્ત થશે. તેના દરબારીઓ અને રાજ્યના બધા આખાદ સ્થિતિમાં જણાતા માણસોથી આ બાબત તજવીજ કરી, પણ તેમાંથી એને કંઈ મળી શક્યું નહીં. આવો સુખી માણસ તેઓમાંથી એને જડયો નહીં. આખરે કામ ઉપરથી પાછો ફરતો એક મજૂર સુખી માણસ હોવાની બધી શરતોવાળો મારમ પડી આવ્યો. તે મજૂર સર્વ વાતે સુખી

હતો; પણ અફસોસની વાત એ હતી કે જે ઉપાય શોધતા હતા તે મળવા પહેલાના જટલોજ મુશ્કેલ જણાયો. તે મજુરે એક પણ બદન પહેરેલું નહોતું.

મેં ઉપર બતાવ્યું છે કે, ડાહ્યામાં ડાહ્યા માણસો એક મતના થાય છે તે વિચાર મુજબ, સુખ પૈસા આપી ખરીદ કરી શકાય તેમ નથી તેમજ તે સત્તાના બળથી મુટવી લેવાય તેવું નથી. રાજના મુગટો પણ કાંટાથી ભરેલા છે. સાધ્મોનિહિસને હાથરોએ કહ્યું હતું કે, “મનુષ્ય પ્રાણીનો મોટો ભાગ રાજઓના ઠાઠમાઠથી મોહ પામી છતરાય છે. સાધારણ લોકો તો બહારનું જે જુએ છે તે ઉપરથી મુખ્યત્વે કરીને લોકો સુખી છે કે દુઃખી છે તેનો નિર્ણય કરે છે એવું મને લાગે છે, તેટલા માટે તેઓ આમ મોહ પામે એ જોઈ હું કોઈ રીતે આશ્ચર્ય પામતો નથી. જે પદાર્થો ઘણીજ ભારે કીમતના ગણાય છે તે પદાર્થો ખુફી રીતે અને સ્પષ્ટ નજરે પડે તેવી રીતે રાજમહિમા દુનિયા આગળ બતાવે છે; તેમ રાજઓનાં જે દુઃખ હોય છે તે આત્માના છેક અંદરના ખૂણામાં કે જ્યાં મનુષ્યનાં સુખ અને દુઃખ વાસો કરે છે, ત્યાં તેઓ ગુપ્ત રાખે છે. મને પોતાને તો જે અનુભવ થયો છે તે ઉપરથી હું ખરોખર જાણું છું, અને સાધ્મોનિહિસ હું તને ખાતરીથી કહું છું કે, મોટામાં મોટાં સુખ અને ઉપભોગની વસ્તુઓમાં રાજઓનો ભાગ નાનામાં નાનો હોય છે, અને મોટામાં મોટાં દુઃખોમાં તેમનો ભાગ વધારેમાં વધારે હોય છે.”

“આનંદના જે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો છે તે અને બલાધના સઘળા આકર્ષણ કરનારા રસ્તાઓ છે તે બધા ગણાવી સમજાવવા એ મુશ્કેલ કામ છે; મોટામાં મોટી બલાધની વાતોના

સંખંધમાં ઘણું તો એટલુંજ કહી શકીશું કે તેને માટે અસાત અવર્ણનીય મોહ રહેલો છે; અને જ્યાંમાં જ્યાં પ્રકારના મુખના સંખંધમાં આપણે ઘણું તો એટલુંજ કહી શકીશું કે તે અનિર્વાચ્ય છે.”^૧

કુદરતમાં દરેક વસ્તુ ડહાપણ ભરેલા અને હિતકારી નિયમ મુજબ વ્યવસ્થિતપણે આવે છે, દરેક વસ્તુની એક ખીખ સાથે સંકલ્પના થયેલી છે અને હિત થાય તેવું તે કામ કરે છે. આપણે જો કંઈ પીડા ભોગવીએ તો તેમાં કાં તો આપણો પોતાનો કંઈ દોષ હોય છે અથવા સામાન્ય લોકોના કલ્યાણ માટે તેમ થાય છે. સેનેકા કહે છે કે “એવું કર્તવ્ય એકે નથી કે જે ઠરવાથી તમે વધારે મુખી ન થાઓ, તેમ એવી લાલચ એકે નથી કે જેને માટે કંઈ ઉપાય ન હોય.”

સિસરોના કહેવા મુજબ ઓપેક્યુરસે એવો અભિપ્રાય ખાંચ્યો હતો કે, “અભિલાષા-ઇચ્છા પણ પ્રકારની છે; પહેલી સ્વાભાવિક અને જરૂરની હોય તે; બીજી સ્વાભાવિક હોય પણ જરૂરની નહીં હોય તે; અને ત્રીજી સ્વાભાવિક પણ નહીં તેમ જરૂરની પણ નહીં હોય તે. આ બધી અભિલાષાઓ એવી છે કે જરૂરની છે તે ઘણી મહેનત અથવા ખર્ચ વગર પૂરી પાડી શકાય છે; વળી જે સ્વાભાવિક છે પણ જરૂરની નથી તે પણ ઘણી મહેનત આપતી નથી; કારણ તે પૂરી પાડવાને સાર નેટલી સંપત્તિની જરૂર પડે તેટલી સરળતાથી મળી શકે અને નિયમિત જથ્થાવાળી થાય એ પ્રમાણે કુદરત પોતે ગોઠવણ કરે છે; પરંતુ નિર્થક અને થોડી અભિલાષાઓની કંઈ પણ હદ ઠેરવવી અથવા તે થોડી રાખવી એ અશક્ય છે.”

જીંદગીના પુરેપુરે ઉપભોગ કરવાને સાર મન મારવા, તેમજ ઘણા લક્ષ્યાવનારા સુખના દહાવા નહીં લેવાનું કબૂલ કરવા આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

મરજી પ્રમાણે વૈભવ ભોગવવાથી થતાં આનંદ કરતાં આત્મ-સંયમથી વધારે આનંદ મેળવી શકાય છે. ઇન્દ્રિયો, જે ખરા આનંદથી ભરપૂર હોય છે, તેને આપણે વશ થઈશું તો તે જીંદગીના ખરાખરા ઉપર અને વમળમાં અથડાવી આપણી પાયમાલી કરી નાખશે.

“સામા માણસની ઇચ્છાને કેવળ તાબે થઈને જે રહેતો નથી તેનો જન્મ અને તેનું શિક્ષણ ખરે-ખર સુખરૂપ સમજવાનું છે; તેના સરળ અને પ્રમાણિક વિચાર એ તેનું ખખતર છે, અને સરળ સાદું સત્ય એ તેની પૂર્ણ ચતુરાઈ છે.”

આપણને ઘણીજ થોડી પુરસદ મળે છે એ આપણા યુગની એક કમનસીબીની વાત છે. આપણે એક પ્રકારના નિરંતરના ભ્રમણમાં દહાડા કાઢીએ છીએ. “આ મોટી દુનિયાના કાર્યવ્યવહારથી આ માફે નાનકડું શરીર થાકી ગયું છે” એવું પોર્શિયાને લાગ્યું હતું તે મુજબ કેટલી બધી સ્ત્રીઓ અને પુરૂષોને પણ લાગે છે.

આવું છે તેમ છતાં પણ ઉતાવળમાં-ગભરાટમાં સાફ કામ થઈ શકતું નથી; વિચાર કરવાને સાર વખત અને નિવૃત્તિ એ બેની જરૂર પડે છે.

કિંગ્સ્લી કહે છે કે, “હું જાણું છું કે આપણે બધાને ખાસ જરૂર અંદરના—મનના આરામની છે; અંતઃકરણનો તેમજ

મગજનો આરામ આપણે મેળવવાની આવશ્યકતા છે, આપણું વર્તન શાન્ત, દૃઢ, સંતોષ ઉત્પન્ન કરનાર અને આત્મસંયમવાળું હોવું જોઈએ. આવા વર્તનમાં ઉદાસીની લાગણી થતી નથી તેથી તેને કંઈ ઉત્તેજક વસ્તુની જરૂર પડતી નથી; તે એકાએક ઉશ્કેરાઈ જાય તેવા પ્રકારનું નથી તેથી તેને નિદ્રાજનક ઓસડની જરૂર નથી; પરમેશ્વરે આપેલી બક્ષિસોનો ગેરઉપયોગ ન કરતાં જોઈએ તેવી રીતે ઉપયોગ કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય રહેલું છે તેથી સંન્યાસીના જેવા કાંઈ અંકુશની તેને જરૂર નથી; દુઃખમાં આવું વર્તન, ખરેખર મિતવર્તન, ફક્ત પીવામાં તેમજ ખાવામાં નહીં પણ સઘળી ઇચ્છાઓ, વિચારો અને કર્મોમાં તેવું વર્તન જોઈએ; હલકા પ્રકારની વૃષ્ટિઓ અને હવસ જેને પેલો ઘરડો આદર્શ વશ થયો હતો, અને પ્રતિબંધ કરેલા ઉપાયો વડે જ્ઞાન મેળવવા તથા જીંદગી ચલાવવા તેણે યતન કરેલો હોવાથી તે રોગ અને મોતને ભોગ થઈ પડ્યો હતો, તેવી વૃષ્ટિઓ અને હવસથી મુક્ત હોય તેવું વર્તન રહેવું જોઈએ. હા, આ બાબત હું બહુ ધું ને સમજું છું; અને વળી એ પણ બહુ ધું કે આવો આરામ તમને ક્યારેનાં જ્યાં આગળ મળી આવ્યો છે ત્યાંજ ફક્ત તે માલમ પડે એમ છે.”

એપિક્ટેટસ કહે છે કે, “જીવસે કરાવેલું છે તે પ્રમાણે તમે તમારું વર્તન રાખો. જો તે પ્રમાણે તમે કરશો નહીં, તો તેની ગુન્હેગારી તમારે ભોગવવી પડશે,—તમને શિક્ષા થશે. અને આ શિક્ષા શી થશે? તમારી ફરજ તમે બજાવી નહીં; તમારું કર્તવ્ય તમે ઠર્યું નહીં એજ; તમે વિનય, પ્રમાણિકપણું અને યોગ્યતા, એ ધરાવનારા છો એવી તમારી સાખ હશે તે ગુમાવશો. આના કરતાં વધારે ભારે શિક્ષા બીજી કાંઈ હોઈ શકશે?”

રસિકન કહે છે કે, “આપણે ઘણીક ચીજોની જરૂર છે એવી ફરિયાદ કરીએ છીએ; આપણને મોટો જોઈએ છે, આપણને સ્વતંત્રતા જોઈએ છે, આપણને ગમ્મત જોઈએ છે, આપણને પૈસા જોઈએ છે. આપણને સ્વસ્થતા જોઈએ છે એવું આપણામાંથી કોને લાગે છે કે કોણ જાણે છે? તમને સ્વસ્થતા જોઈતી હોય તો તે મેળવવાના બે માર્ગ છે. પહેલો માર્ગ તો તમારા પોતાના જ હાથમાં છે—તમે પોતે આનંદકારી વિચારોનું ઘર થાઓ એટલે તમને સ્વસ્થતા મળશેજ..... સુંદર વિચારો આવવાથી તેના કેવા મોટા મહેલો આપણે બાંધીએ છીએ અને તે બધી વિપત્તિની સામે કેવા ટકી રહે છે તે હજી આપણામાંથી કોઈ જાણતા નથી; કેમકે નાનપણથીજ તે બાબત આપણને શીખવવામાં આવતી નથી. સુખદર્શક તરંગો, પાર પડેલી ગત સમયની ધ્રુષ્ટાઓ, ઉમદા ઇતિહાસના બનાવો, વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય શક્તિઓ, કામતી અને આરામ આપનારા વિચારોના બજનાનું સ્થાન કે જેને ચિંતાથી કંઈ અડચણ પડી શકે એમ નથી, કે જે દુઃખથી ઉદાસ થાય તેમ નથી, કે ગરીબાઈને લીધે આપણી પાસેથી જતું રહેવાનું નથી,—આપણા આત્માને રહેવાને સારૂ હાથની સહાયતા વગર બંધાયલાં ઘરરૂપ તે (વિચારોના મહેલો છે.”

ભલા અને મોટા શહેનશાહ એન્ટોનાઈનસ છેક આખર અવસ્થાએ પહોંચેલા તે વખતે તેમણે પહેરા ઉપર રહેલા પોતાના અમલદારને છેલ્લો સંકેત શબ્દ કહ્યો હતો તે “સ્વસ્થતા” એ શબ્દ હતો. ઇસુખ્રિસ્તની જીંદગીમાં કોઈ પણ વસ્તુએ તેમની શાન્તિનો ભંગ કરી પણ કીધો નહોતો.

સર ટોમસ આ કેમ્પેસ કહે છે કે “અભિલાષા થાય તેનો લ્હાવો લેવો નથી એવું કબૂલ કરો એટલે તમને સ્વસ્થતા—

શાન્તિ પ્રાપ્ત થશે. ” આ જીંદગીમાં આપણે મોટી મોટી બાબતોને માટે ખેદ કરીએ છીએ, તેમ નાની બાબતોથી ઘણા ચીદાઇ જઇએ છીએ.

“ મનુષ્ય પ્રાણીને જે જે નહારી વસ્તુઓ વળગેલી છે તે બધામાં તેમનો પોતાનો નહારો સ્વભાવ એ વધારેમાં વધારે ખરાબ છે. ”

આપણા સુખને માટે આપણે બહાર જોવાની જરૂર નથી, પણ તે આપણામાંજ, આપણા મનમાંજ રહેલું છે. “ સ્વર્ગનું રાજ્ય તમારી અંદર છે. ” આ દુનિયામાં આપણે સુખી થઇ શકીશું નહીં, તો હવે પછી સુખી થવાની આશા આપણે શા કારણથી રાખવી જોઈએ ? પરમેશ્વર શું હમણાના કરતાં તે વખતે આપણું રક્ષણ વધારે કરશે ? પૃથ્વી ઉપર જે આપણે સ્વસ્થતા મેળવવા પ્રયત્ન કરતા નથી, તો પછી સ્વર્ગમાં તે પ્રાપ્ત કરવાની આશા કેવી રીતે રાખી શકાય ? આવી સ્વસ્થતા આપણે કેવી રીતે ગુમાવીએ છીએ ? ગર્વ અને દ્રવ્યલોભ, આપસ્વાર્થીપણું અને વૃણા, આ અને એના જેવા બીજા અવરોધો ન હોય તો આપણે અહીં સુખી થઇ શકીએ, અને તે સાથે રહ્યા તો આપણે કોઈ પણ જગાએ સુખી થવાના નથી. જોને આપણે અમૂલ્ય ગણીએ છીએ તે રોજને આપણે ગુમાવી દઇશું એવી ચિંતા આપણને અહીંયા રહે છે તો સ્વર્ગમાં તેને માટે આપણું કેટલી બધી વધારે કાળજી રાખીશું ? આ દુનિયામાં બીજા માણસો સાથે સલાહસંપત્તી આપણે રહી શકીશું નહીં, તો બીજા દુનિયામાં તે પ્રમાણે રહેવાની આપણે આશા ક્યાંથી રાખી શકીએ ? આપણી

સ્વસ્થતા અને આપણા સુખનો આધાર ખડારની વસ્તુઓ ઉપર રાખીશું, અને ખીજી દુનિયામાંજ તે મેળવવાના વિચાર કરીશું, તો હવે પછીની જીવંતીમાં ત્રીજી દુનિયાની, અને એ પ્રમાણે આગળ ને આગળ ચલાવ્યા કરીશું નહીં એની ખાતરી શી ?

હવે પછી મળશે તેવી ધારણાથી, હાલના ઉપયોગથી, અને ગતકાળમાં ખનેલા ખનાવોની યાદદાસ્તથી—એ રીતે ત્રણ તરફથી સુખ ખેશક પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તેથી ભવિષ્યના વિચાર કરવા એ સુખનું એક મોટું ને શુદ્ધ કારણ છે. જમને માટે આ દુનિયામાં આપણે સ્નેહ રાખેલો અને જમને ગુમાવી દીધેલા તેમને ફરીથી મળીશું. હાલમાં આપણાથી જે ગુપ્ત રહેલું છે તેવું ઘણુંક આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીશું, એવી આશા રાખવામાં સુખ રહેલું છે ખરું. આવા પ્રકારના સુખ અને આનંદનાં સાધન વિરૂદ્ધ મારે કંઈ કહેવાનું નથી, પણ ચાલુ સમયમાં જે સુખ આપણે પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેનું ઉપયોગીપણું ઓછું ગણુશો નહીં, અથવા તેને માટે ઉપકાર ન માનો એવું કરશો નહીં.

આમ થવાથી જે પ્રમાણે દેવદૂતો મામરેના મેદાનમાં અધ્યા-હમને ત્યાં ગયેલા તેજ પ્રમાણે તમારા પોતાના રહેઠાણમાં દેવદૂતો આવશે.

એવું પણ સંભવે છે કે “ કેટલાક નવીન આનંદ એવા છે કે જે માણસના જાણવામાં આવ્યા નથી અને જે સુધારાને સુશો-ભિત રસ્તે તેને મળી આવશે. ”

“ ક્રમકે જે શરીર આત્માનું સહભોક્તા છે ને તેમ છતાં તેનાથી ઉતરતું છે, તેના ઉપર આત્મા વિવેકથી હુકમ ચલાવે, અથવા પ્રીતિથી તેના ઉપર અમલ ચલાવે, અને લાભ થાય તેવી

રીતે તેની કાળજી રાખે, તથા બેઠતી સઘળી વસ્તુ પૂરી પાડે, તેમજ કૃપાદષ્ટિથી તેની સાથે વર્તે, તો આત્મા અને શરીર એ બેના મળવાથી મનુષ્ય પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે. પરંતુ જો શરીર અમલ ચલાવવાનો યત્ન કરે, અને તૃષ્ણાનું જોર વધારી પહેલાં બુદ્ધિને ખગાડે, અને પછી ઉંચા પ્રકારની ઇચ્છા અને વિવેકના ઉપર અંકુશ રાખવા માટે તો શરીર અને આત્માનો સમાગમ યોગ્ય થશે નહીં; અને તેવી સ્થિતિવાળો મનુષ્ય મૂર્ખ રહેવાનો, અને દુઃખી થવાનો. આત્મા જ્યારે અમલ ચલાવી શકે એમ હોતો નથી; ત્યારે તે સોખતી તરીકે ચાલી શકતો નથી. કાં તો તેણે શરીર ઉપર અમલ ચલાવવો જોઈએ, અગર તો તે આધીન રહેવો જોઈએ. ખરોખરીઆ તરીકે હોય તો કદી લાભ થાય નહીં. ”*

આપણે જીંદગીમાં પૂર્ણ રીતે સુખ ભોગવીશું નહીં તો તેમાં આપણો પોતાનોજ દોષ સમજવાનો છે. રસ્કિન કહે છે કે “ થોડાકજ માણસ કામ કરી શકે છે, તો પણ સઘળા માણસ સુખ તો ભોગવી શકે ખરા. ” મન સ્વસ્થ અને સુખાકારી રાખવાને માટે ડહાપણ અને ઉમદા વૃત્તિવાળા વિચારોમાં તમારું મન રોકાયેલું રાખવું જોઈએ. ફ્રીડસમાં પ્લેટો કહે છે કે, “ ઐશ્વર્ય એ સૌંદર્ય, સુસતા સૌજન્ય, અને એના જવા પ્રકારનું છે; તે વડે આત્માની પાંખનું પોષણ થાય છે અને તે ધીમે ધીમે વધે છે, પણ દુષ્ટ કર્મ વડે તેનું પોષણ કરવામાં આવે છે તો તે કરમાઈ જાય છે ને તેનો ક્ષય થાય છે. ”

આ પ્રમાણે છે તેથી પસંદગી કરો તે ઘણા ડહાપણથી કરજો, અને

“તેમ કરીને તારા મકાનમાં આનંદ-સુખ-લ્લહ જા, અને તેને માટે તારા મોટા અંતઃકરણમાં જગ્યા કર, અને તેને વધવાને સાડ વખત આપ તથા તેની વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે તેનું પોષણ કર, આમ થશે ત્યારે તે તારી પાસે આવશે અને તું ખેતરમાં ચાસ પાડતો હશે કે પરોઢિયામાં નીલવામાં રોકાયો હશે તે વખતે તારા આગળ ઘણી વાર મધુર ગાયન ગાશે. ખુશ થવું એ ઘણું સુંદર રિવાજ પડેલો છે. આનંદ-સુખ-મળો એને માટે આપણે પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરીએ છીએ.”+

સોક્રેટીસે કહ્યું છે કે “ઉત્તમ માણસ તો તેજ કે ન પોતં પરિપૂર્ણ થવાને માટે ઘણાજ યત્ન કરે છે, અને વધારેમાં વધારે સુખી માણસ તો તેજ કે ન પોતં પરિપૂર્ણ થવા લાગ્યો છે એવું વધારે જાગે સમજ છે.”

પ્રકરણ ૧૯ મું.

ધર્મ.

નિગમશાસ્ત્રેના ધર્મ જો કે હજી ઘણા વિદ્વાન પુરુષોને પણ ગુપ્ત ભેદ જોવો લાગે છે, તોપણ કર્તવ્યને ધર્મ નાના ખાળકને પણ સ્પષ્ટ સમજાય તેવો છે.

જરેમી ટેલર કહે છે કે, “એમ્પોક્સેને દેવપુરુષે આપેલો ઉત્તર દ્વિઅર્થો, ગુચવણ પડે તેવા વાક્યમાં ગોઠવેલો, ગૂઢ ભાવ-વાળો, ઉપાય યોજવામાં છેતરાઇ જવાય તેવો, અને આશા કંઈ રાખી હોય ને પરિણામ કંઈ આવે એવા પ્રકારનો હતો; તેના જવું કર્તવ્યનું ધારણ નથી. પરંતુ કર્તવ્યના ધારણમાં ઇશ્વરની આજ્ઞા આકાશના જોવી ખુલ્લી, ચંદ્રના જોવી પ્રકાશિત, અને સૂ-ર્યનાં કિરણની અસરની માફક આરોગ્યવર્ધક છે; અને આટલું તો ખેશક ખરું છે કે જ્યારે કોઈ વસ્તુ અસ્પષ્ટ-દુર્ગમ્ય થાય છે ત્યારે જો કે તેનો શોધ ઉઠાપણથી કરવાની આપણને તે જરૂર પાડે છે, તોપણ જટલ અંશે તે સ્પષ્ટ સમજાય છે અથવા સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવી હોય છે, તેટલેજ અંશે વિરૂદ્ધ આચરણથી આપણે દોષવાનું કરીએ છીએ.”

લોક નીચે પ્રમાણે છોકરાંઓ માટે કહે છે તે ખરેખર મોટી ઉમરે પહોંચેલા ઘણાક લોકોને પણ લાગુ પડે એમ છે: “આ પરમાત્માને માટે પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ તેમના મનમાં ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થાય એવો તેમને ઉપદેશ કરો. શરૂઆત કરવાને આટલું ખસ છે, અને તે ખાળત વધારે સમજાવવાની તુરત જરૂર નથી; કેમકે પરમાત્માના ગુણ વિષે તેમના આગળ નાની

વચમાં વાતો કરવાથી, અને તે અનંત પરમાત્માની ગૂઢ પ્રકૃતિ સમજે એવો કવચતે પ્રયત્ન કરવાથી, તેનું મગજ તેના સંબંધી કાં તો ખોટા વિચારોથી ભરાઇ જશે અથવા તો બુદ્ધિગમ્ય નહીં એવા વિચારોથી ગુચ્ચવાઇ જશે એવી ધાસ્તી રહે છે. પ્રસંગાનુસાર તેને તો ફક્ત એટલું જ કહેતા જવું કે ઇશ્વરે સઘળી વસ્તુ સરજાવી છે અને તે તેના ઉપર સત્તા ચલાવે છે. ઇશ્વર સઘળું સાંભળે છે અને જુએ છે, અને જે માણસ તેને ચાહે છે તથા તેના કલ્યાણમાં રહે છે તેનું તે અનેક પ્રકારે કલ્યાણ કરે છે; ઇશ્વરના આવા ગુણ તેમને સમજાવ્યાથી તમને માલમ પડશે કે ઇશ્વરના સંબંધનાં બીજા વિચારોનો તેના મનમાં જલદીથી ઉદ્ભવ થશે; આવા વિચારોમાં જે કંઈ ભૂલ જેવું તમને માલમ પડે તો તે તમારે સુધારતા જવું જોઇએ. મને લાગે છે કે સાધારણ રીતે પરમેશ્વરના સંબંધના આવા વિચાર ખાંધી તે માણસ સંતોષ માને, અને જે પરમાત્માનું ગૂઢપણું સઘળા કબૂલ કરે છે તેના સંબંધના વિશેષ વિચાર કરી તેના ગુણ જાણવાને ઘણા જ જાણસુ ન થાય તો ઘણું સારું છે. કારણ કે પોતે કેટલું જાણી શકે એમ છે અને કેટલું જાણી શકે એમ નથી એ વિવેકથી સમજી શકવાને જે ઘણા માણસોમાં વિચારનું બળ કે સ્પષ્ટતા હોતી નથી તેવા માણસો આવી જાણસા રાખવાથી વહેમી થઇ જાય છે અથવા પરમેશ્વરને પોતાના જેવાજ ધારી લઇને નાસ્તિક થઇ જાય છે.”

જોન્સનનું નીચેનું વાક્ય ઘણા સાનંદાશ્ચર્ય સાથે લોવેલ કહી સંભળાવતો હતો. “જે જે વસ્તુ આપણી ઇન્દ્રિયોના કબજામાંથી આપણને દૂર ખેંચી લે છે, જે જે વસ્તુથી થઇ ગયું હોય તે, દૂર હોય તે અથવા ભવિષ્યમાં થાય તેવું હોય તે, હાલ

વર્તમાન સમયમાં થતું હોય તેના ઉપર પ્રબળ થાય છે, તે તે વસ્તુ વિચાર કરનારા પ્રાણી તરીકેની પદવી નબ્બીકે આપણને વધારે વધારે પહોંચાડતી જાય છે. ” ધર્મ એ એક રીતે શરીર તેમજ મન એ બંનેને પૂર્ણ માન આપવું જોઈએ.

નિગમશાસ્ત્ર તેમજ સ્ત્રીકારવાનો મત એ ધર્મનાં શાસ્ત્ર છે, પણ ધર્મનાં તત્ત્વ નથી. જીંદગીમાં નિત્યના વ્યવહારમાં ધર્મ એ આચરણનું ધોરણ છે, આખાહીમાં રક્ષણનું સાધન છે, વિપત્તિમાં આશ્વાસન છે, ચિંતામાં આધાર છે, ભયમાં આશ્રય છે, શોકમાં દિલાસો છે, અને સ્વસ્થતા-શાન્તિનું શરણનું સ્થાન છે.

ફિક્કે કહે છે તે બરોબર છે કે, “ ધર્મ એ કંઈ સ્વતઃ થાય તેવું કે સ્વતઃને માટે હોય તેવું કાર્ય, કે જે પોતાનાં બીજાં કામોથી જૂદું પાડીને અમુક નક્કી કરેલે દિવસે અને વખતે માણસ કરી શકે તેવું નથી; પરંતુ આપણા વિચાર અને કર્મ, કે જે બીજા બાબતોમાં પોતાના ઠેરવેલા ક્રમમાં ફેરફાર અથવા ભંગ પડ્યા વગર ચાલ્યા કરે છે, તે વિચાર અને ક્રમમાં પ્રવેશ કરનારો, તેને ઉત્તેજન આપનારો અને તે સઘળામાં વ્યાપી રહેનારો, છેક અંતરનો આત્મા છે. ”

બ્રાહ્મણ એ સમજાય નહીં તેવી વ્યાખ્યાઓથી આપણને ગુંથવી નાખતું નથી, પણ તેવા તકોથી આપણા વિચારોને ફેર રાખે છે.

મોઝીસે કહ્યું છે કે, “ આજે હું તને જે આ આજ્ઞા કહું છું તે તારાથી ગુપ્ત રહેલી નથી તેમજ તે ઘણી દૂર નથી; તે સ્વર્ગમાં રહેલી નથી કે તારે એમ કહેવાનું થાય કે અમે સાંભળીએ તથા તે પ્રમાણે કામ કરીએ તેટલા સાફ અમારે માટે હોયે સ્વર્ગમાં જઈ કોણ તેને આણી આપશે? તેમજ તે દરિયા-

ની પેલી પાર નથી કે તારે એમ કહેવાનું થાય કે અમે તે સાંભળીએ તથા તે પ્રમાણે કામ કરીએ તેટલા સાર અમારે માટે દરિયા ઉપર મુસાફરી કરી કાણુ તેને આપશે ? પરંતુ તે પ્રમાણે તું કામ કરી શકે તેને માટે તે શબ્દ છેક તારી નજદીકમાં જ છે, તારા મ્હોમાં છે, અને તારા હૈયામાં છે.”

જે કાયદા બાણનાર માણસે ઇસુ ખ્રિસ્તને પ્રશ્ન કીધો હતો તેને ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું કે, “તારા પૂર્ણ મનથી, તારા ખરા આત્માથી, તારા ખરા અંતઃકરણથી તારા પ્રભુ પરમાત્માને તું ચહાજે. આ પહેલી ને મોટામાં મોટી આજ્ઞા છે. અને બીજી આજ્ઞા તેનેજ મળતી છે કે તું તને પોતાને ચહાય છે તેજ પ્રમાણે તું તારા પાડોશીને ચહાજે. આ બે આજ્ઞાઓ ઉપર બધા કાયદા અને બધા ભાવી કહેનારાઓ અવલંબીને રહ્યા છે.” ૧

સેન્ટ જેમ્સ કહે કે, “શુદ્ધ ને પવિત્ર ધર્મ, જે પરમેશ્વર અને પિતા આગળ નાપાક થયો નથી તે આ છે: ‘દુઃખના સમયમાં નખાપાં છોકરાં અને વિધવાઓની પાસે જવું’ ને તેમની ખરદાસ્ત કરવી, અને આ દુનિયામાં પોતે નિષ્કલંક રહેવું.”

આપણે કયાંથી આવ્યા, અથવા કયાં જવાના છીએ તે આપણે કદાચ કહી શકીશું નહીં, શા વિચાર કરવા અને શું માનવું તેની આપણને કદાચ ખાતરી થશે નહીં, પરંતુ આપણે શું કરવું જોઈએ તેની આપણા અંતઃકરણમાં આપણને હમેશાં ખરેખર ખબર હોવીજ જોઈએ. આપણા પડોશી પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય છે તેનો ભાગ છે. મધ્યમ કાળનો જે લુટારો પોતાને માટે કહેતો હતો કે ‘હું પરમેશ્વરનો મિત્ર છઉં ને મનુષ્ય મા-

હીનો શત્રુ છડે,' તે બીજા ઘણા માણસો કે જાઓએ એવી ભૂલ ન કરવી જોઈએ તેના કરતાં વધારે અંશે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ખરો ભાવ સમજવામાં ચુક્યો નથી. પરમેશ્વર પ્રત્યે આહના-ભાવ એ મનુષ્ય પ્રત્યેના ભાવથી ઉત્તમ રીતે દર્શાવાય છે.

સામા માણસના વર્તન માટે ફરિયાદ કરવાને આપણા મનનું વલણ થઈ જાય તો તે પ્રસંગે યાદ રાખવું જોઈએ કે “તું પોતે તારી પોતાની ઈચ્છા હોય છે તેવો થઈ શકતો નથી, તો સામા માણસ બધીજ ખાખતમાં તારી મરણ લાયક થાય એવી આશા તું શી રીતે રાખી શકે ?”^૧

વળી આપણે ફરિયાદ કરવાનું ખરું કારણ હોય તો પણ ક્ષમા મેળવવાની આપણે આશા રાખીએ છીએ, તેમ આપણે તે સામા માણસને ક્ષમા કરવી જોઈએ; અને તે પણ પીટરે મૂલ્યવ્યા પ્રમાણે “સાત વખત નહીં પણ સિત્તોતેર વખત”^૨ ક્ષમા કરવી જોઈએ.

ઘણાક માણસનાં મન ઉપર સુખની આશા કરતાં દુઃખની ધાસ્તી વધારે અસર કરે છે.

આપણે મળેલી ચેતવણીઓનો અનાદર કરવો જોઈએ નહીં, તેમ મળેલાં વચનોની અવગણના પણ કરવી જોઈએ નહીં. “તમારી પાસે પ્રકાશ હજી થોડોક વાર વધારે રહેશે. પ્રકાશ તમારી પાસે છે એટલાથી ચાલો, નહીંતર અંધારાથી તમે ઘેરાઈ જશો; કેમકે જ અંધારામાં ચાલે છે તે ક્યાં જાય છે તેની તેને ખબર રહેતી નથી.”^૩

“તેટલા માટે આ મારાં વચનો જ સાંભળે છે અને તે

પ્રમાણે કામ કરતો નથી તે દરેક માણસ રેતી ઉપર જોણે ઘર ખાંધું હતું તે મૂર્ખ માણસના જેવો ગણાશે. તે ઘર ઉપર વરસાદ તુટી પડ્યો, ને ત્યાં પૂર આવ્યું અને ત્યાં પવન પુષ્કળ વાયો ને તે ઘર ઉપર તેનાં સુસવાટા લાગ્યા; અને આખરે તે પડી લાગ્યું; તેનું આ પડવું ઘણુંજ ભારે હતું. ” પરંતુ આથી ઉલટી રીતે, “આ મારાં વચનો જે જે સાંભળે છે, અને તે પ્રમાણે કામ કરે છે તે દરેક માણસને ખડક ઉપર જોણે ઘર ખાંધું હતું તે ડાહ્યા મનુષ્યના જેવો ગણીશ. તે ઘર ઉપર વરસાદ તુટી પડ્યો, ને ત્યાં પૂર આવ્યું અને ત્યાં પવન પુષ્કળ વાયો, ને તે ઘર ઉપર તેના સુસવાટા લાગ્યા; આમ છતાં પણ તે પડ્યું નહોતું; કારણ કે તેનો પાયો ખડકમાં હતો. ”

અને વિશેષે કરીને બીજા માણસને અને ખાસ કરીને જીવા-આને જે આડે રસ્તે દોરે છે તેને ધિક્કાર છે.

“અપરાધ થાય નહીં તેવું બનવું તો અશક્યજ છે; પણ જે માણસની શીખવણીથી અપરાધ થાય તેને ધિક્કાર છે ! આવો માણસ નાની વયના માણસોને અપરાધ કરે તેવે રસ્તે લઇ જાય તેના કરતાં તેને ગળે ઘાંટડીનું પડ ખાંધવામાં આવે અને તેને દરિયામાં ફેંકી દેવામાં આવે તે વધારે સારું ગણાય. ”*

“કેમકે માણસ પોતે આખી દુનિયા પ્રાપ્ત કરે પણ પોતાનો આત્મા ગુમાવી દે તો તેને તેમાં લાભ શે થયો ? અથવા પોતાના આત્માના બદલામાં માણસ શું આપશે ? ”+

પરંતુ આપણે ગમે તેટલાં પાપકર્મ કીધાં હોય તોપણ માણસને નિરાશ થતા અટકાવજો.

વિસ્તિ ધર્મ એ ભય કરતાં આશાનો ધર્મ છે.

“મૃત્યુ અને છેવટનો ઇન્સાફ, સ્વર્ગ અને નરક એનો જોઓ વારંવાર વિચાર કરે છે, તે જરૂર સાફજામ કામ કરશે.”

આ પ્રમાણે રેલે સૂચના કરે છે તેમ આપણા વિચારોમાં આપણે લય અને આશા એ બન્નેનું ડહાપણથી મિશ્રણ કરી શકીએ. પણ માણસોને કરજ પાડીને કામ કરાવવા કરતાં તેમને સારે રસ્તે દોરવવા એ વધારે સહેલું પડે છે; કહેવા કરતાં કરી બતાવવું એ વધારે સાફ અને અસરકારક છે. ઇનકવીરીશનના ત્રાસનો જોઓ તિરસ્કાર કરે છે તેમાંના ઘણાખરાને હુમ્મોડનું નીચે પ્રમાણે કહેવું સત્ય છે એમ લાગશે. “દર રોજ ઇસુ ખ્રિસ્તના સમાગમમાં દશ મિનિટ ગાળી હોય, અરે એટલી નહીં તો બધે મિનિટજ ગાળી હોય, ને તે પોતાની સન્મુખજ હોય તેમ તેનામાં એક ચિત્ત રાખીને રહ્યા હોય, તો આખી જીંદગી બદલાઇને જૂદાજ પ્રકારની થાય છે.”

સાફ શું છે તેનો વિચાર કરો એટલે નકાફ હશે તેવું કામ તમે કદી કરશો નહીં. “જે જે બાબતો સત્ય છે, જે જે પ્રમાણિક છે, જે જે વાજબી છે, જે જે શુદ્ધ છે, જે જે ક્ષતિ આપનારી છે; જે કોઇ પણ સદ્ગુણ હોય અને જે કંઇ પણ પ્રશંસા હોય તો આવી બાબતો ઉપર વિચાર કરજો.”*

સેનેકાએ કહ્યું છે કે, “સામા માણસને જે બાબત બજાવા દેવાની તમારી મરજી ન હોય તેવી કોઇપણ બાબત તમે ઇશ્વર પાસે માગશો નહીં તેમજ પરમેશ્વરને જે બાબત બજાવા દેવાની તમારી મરજી ન હોય તેવી કોઇપણ બાબત તમે માણસ પાસે માગશો નહીં.” પણ આ કાળની અને અવકાશની અનંતતામાં આપણે કેવા ક્ષણભંગુર અને અતિસૂક્ષ્મ પ્રાણી છીએ તેનો વિચાર

કરીશું તો સ્વેન્સરના નીચેના પ્રશ્ન મુજબ આપણે પણ વાળી સીતે પ્રશ્ન પૂછીશું કે

“સ્વર્ગમાં શું ચિંતા છે ? અને આવાં અધમ પ્રાણી પ્રત્યે સ્વર્ગના મહાત્માઓ શું પ્રીતિ ખતાવે છે ?”

ખ્રિસ્તિ ધર્મના ભજન ખનાવનાર કહે છે તે યોગ્ય છે કે “તારા સ્વર્ગના, તારા હાથનાં કામોના, ચંદ્રનો અને તારાઓનો કે જે સઘળાંને તે વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવ્યાં છે, તેના હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને એમ થાય છે કે માણસ એ કોણ છે કે તેને માટે તું આટલી કાળજી રાખે છે ? અથવા માણસનો પુત્ર એ કોણ છે કે તેને તું મળવા સારૂ જાય છે ?”

પણ કોલરિજે આનો ઉત્તર આપ્યો છે તેથી ધીરજ મળે છે. તે કહે છે કે,

“માણસો સામા જશે તો સાધુઓ સહાય થશે, કારણ કે આસ્માની આકાશ બંધાના ઉપર જવાયલું છે.”

આપણને શું આવું વચન અપાયલું નથી ? “તારે જોઇએ તે માગ એટલે તે તને આપવામાં આવશે; તારે જોઇએ તે શોધ, એટલે તે તને જડશે; તારે જવું હોય ત્યાંનું પારણું ઠોક એટલે તે તારે માટે ઉઘડશે.”

અને વળી “મારા નામથી જે કંઈ તું માગશે, તે હું કરીશ.”^૨ “તું મારામાં વાસો કરીને રહેશે, અને મારા શબ્દો તારામાં વાસો કરીને રહેશે તો તારી મરણમાં આવે તે તું માગજે અને તે તારે માટે કરવામાં આવશે.”^૩ વળી પરમેશ્વર “સઘળાનાં અંતઃકરણ-મનની વાતો-જાણે છે, તેને સઘળી ધૃષ્ટાઓ

જણાયેલી છે. ”^૧ પશ્ચાત્તાપ કરનારા માણસના વિશ્વાસની, તેમજ શોક કરનારા માણસોની ઇચ્છાઓની તે અવગણના કરતો નથી. “તમારી બધી ચિંતા તમે તેના ઉપર નાખી શકશો, કેમકે તેને તમારે માટે કાળજી છે;”^૨ આ પ્રમાણે આપણને ઠહેવામાં આવ્યું છે.

આપણે પોતે આજસુ થઇને ઇશ્વર તરફની મદદની આશા રાખવી જોઇએ નહીં, પરંતુ મદદની આપણને ખાતરી આપવામાં આવે છે એટલું જ નહીં, પણ એવું જણાવવામાં આવે છે કે “ઇશ્વર મકાન બાંધશે તોજ બાંધશે અને તેની સહાયતા નહીં હશે તો બાંધનારની મહેનત ફાકટ જવાની છે. ઇશ્વર જે શહેરનું રક્ષણ કરશે તોજ તે રહેવાનું છે, નહીંતર ચોરી કરનારો ફાકટ ઉબગરો કરે છે.” વળી એવું પણ ઠહેવામાં આવ્યું છે કે “દરેક સારી બક્ષીસ અને દરેક પૂર્ણ બક્ષીસ ઇશ્વર તરફથી મળેલી છે.”^૩

હવે પછીની દુનિયામાં સુખ પ્રાપ્ત થાય તેની ખાતર આ દુનિયાનો ભોગ આપવો એવું કંઈ અસ્તિ ધર્મનું ફરમાન નથી. એથી ઉલટું તો “જો બાબતની આજ્ઞા કરી હોય તેને માટે પ્રીતિ રાખવી અને જોને માટે આજ્ઞા આપી હોય તે મેળવવાની ઇચ્છા રાખવી,” એમ કરવાથી આ દુનિયામાં તથા હવે પછીની દુનિયામાં આપણા સુખમાં વધારો થશે. દુનિયાદારીના અને સ્વર્ગના ડહાપણમાં ખરેખરો તફાવત કંઈ નથી; કેમકે ધર્મવડે આપણું રોજનું જીવન પવિત્ર થાય છે.

ઈસુખ્રિસ્તે પોતાના શિષ્યો (એનો મત માનનારા) ના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે “આ દુનિયામાંથી તેમને લઈ લે એવી

પ્રાર્થના કરે છું. ”૧

સ્નેહા અને એરિસ્ટોટલ અને એપિકોટસ, સેનેકા અને માર્કસ ઓરેલિયસ, એમના ગ્રંથો અને વચનોમાં ઉમદા વિચારો માલમ પડે છે, પરંતુ ન્યુ ટેસ્ટમેન્ટ (નવા કરાર)માં જે પ્રીતિનો ખ્રિસ્તિ ધર્મને અનુસરીને મત આપેલો છે તેવો મત તેમાંથી કોઈનામાં જણાતો નથી.

ઈસુખ્રિસ્તે યોગ્ય કહ્યું છે કે મારો પોતાનો ધર્મ એ નવોજ ધર્મ છે. “ હું તમને એક નવી આજ્ઞા આપું છું, ને તે એ છે કે તમે જધાએ એક બીજા પર સ્નેહ રાખવો; મેં તમારા પર પ્રીતિ રાખી છે, તેવીજ રીતે તમે પણ એક બીજા પર પ્રીતિ રાખજો. જો તમે એક બીજાને આહુશો તો તે ઉપરથી સઘળા લોકો જણશે કે તમે મારા શિષ્ય-મારો મત માનનારા છો. ”૨

અને વળી “ મેં આ જધી વાતો તમને કહી છે તેનો હેતુ એ છે કે મારો આનંદ તમારામાં રહે અને તમારો આનંદ પરિપૂર્ણ રહે. મારી આ આજ્ઞા છે કે મેં તમારા પર પ્રીતિ રાખી છે તે પ્રમાણે તમે એક બીજા પર સ્નેહ રાખજો. પોતાના મિત્રોને માટે કોઈ માણસ પોતાની જીંદગી જોખમમાં નાખે અગર જીવ જવા દે, એના કરતાં વધારે પ્રીતિ કોઈ પણ માણસમાં હોઈ શકતી નથી. હું તમને જે પ્રમાણે કેમકે કહે તે પ્રમાણે તમે કરશો તો હું તમને મારા મિત્ર ગણીશ. હવે પછી હું તમને મારા નોકર નહીં ગણું; કેમકે પોતાનો ધણી શું કરે છે તેની નોકરને ખબર હોતી નથી; પણ મેં તમને મિત્રો કહ્યા છે; કેમકે મારા પિતા તરફથી જે જે વાત સાંભળી છે તે જધી મેં તમને જણાવી દીધી છે. ”૩

મોઝીઠ ક્રમા આપવાના અને શત્રુ ઉપર પણ પ્રીતિ રાખવાના ફરી ફરીને ઉપદેશ કરે છે. “ તારા પાડોશીના ઉપર પ્રીતિ રાખ અને તારા શત્રુને ધિક્કાર એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે તે સાંભળ્યું છે. પણ હું તમને કહું છું કે તમારા શત્રુને તમે આહો, તમને શાપ દેતો હોય તેનું બહુ થાય તેવી આશીષ દો, તમને ધિક્કારતા હોય તેનું તમે બહુ કરો, અને તિરસ્કાર કરી તમારી પાસે કામ લે અને તમારી પાછળ લાગી તમને હેરાન કરે તેમના બધા માટે તમે પ્રાર્થના કરો, કે જ્યાં કરીને તમારા પિતા જે સ્વર્ગમાં વાસ કરે છે તેમનાં તમે છોકરાં થાઓ, કેમકે દુષ્ટ અને બધા માણસ ઉપર તે પોતાના સૂર્યના પ્રકાશ પસરાવે છે, અને પ્રમાણિક તેમજ અપ્રમાણિક માણસોને માટે વરસાદ વરસાવી ખેતરોમાં લાભ આપે છે. કારણ કે જે તમને ચાહતા હોય તેમને તમે આહો તેમાં તમને ખદલા કે લાભ શો મળે છે. ? પીઠાવાળા પણ શું એ પ્રમાણે નથી કરતા ? અને તમારા ખંધુઓને તમે સલામ કરો તો તેમાં ખીજ કરતાં તમે શું વધારે કરો છો ? પીઠાવાળા પણ શું એ પ્રમાણે નથી કરતા ? તેટલા માટે સ્વર્ગમાં રહેલા તમારા પિતા જેવા પૂર્ણ છે તેવા તમે થાઓ.”^૧

દુઃખ, શોક ને ચિંતા આવશે એવી તો આપણે આશા રાખવીજ નહીં, પરંતુ “ વિપત્તિમાં પણ આપણે આનંદ પામી શકીએ; કારણ કે વિપત્તિથીજ ધીરજ આવે છે, ધીરજથી અનુભવ મળે છે, અને અનુભવથી આશા ઉત્પન્ન થાય છે.”^૨ વળી એવું પણ ખાતરીથી કહેવામાં આવ્યું છે કે “ હાલના સમયમાં જે દુઃખ પડે છે તે હવે પછી જે કીર્તિ અને સુખ આપણને પ્રાપ્ત થવાનાં છે તેની સાથે સરખાવવા યોગ્યજ નથી.”^૩ અને વળી

“ ઇશ્વર ઉપર જે માણસો પ્રીતિ રાખે છે તેમને માટે જે શીબે ઇશ્વરે તૈયાર કરી રાખી છે તે એવી છે કે આંખે કદી દીઠી નથી, કાને કદી સાંભળી નથી, તેમ માણસના મનમાં તે પાળતનો ખ્યાલ પણ આવ્યો નથી. ” ૧

એપિકટેટસ કહે છે કે “ બીજા બધા આનંદને ખદલે “ ઇશ્વરની આજ્ઞા તમે માનો છો એવું તમે જાણો છો, અને સુસ્ત અને સારા માણસને યોગ્ય કામો તમે મોકલો છો એવવામાં નહીં પણ કાર્ય કરીને કરો છો’ એ આનંદ મૂકો. ” આમ છે તે છતાં પણ માણસ પોતાના ધર્મને માટે કેટલું થોડું કામ કરે છે. “ તેઓ તેને માટે ઝગડો કરે છે, તકરાર કરે છે તેને અનેક નામ આપે છે, પોતાના પાડોશીઓને હરાનગતિએ પહોંચાડે છે ને તેમને ખાળી મૂકે છે; ધર્મને માટે લડાઇઓ કરે છે અને પોતાના જીવ પણ આપે છે, ખરેખર એ તેવું બારે કામ તેઓ કરે છે, પણ ધર્મને અનુસરી જીવી જીંદગી ગાળવી જોઈ એ તેવી યાજતા નથી. તેવી રીતે ચાલવાને યત્ન સુદ્ધાં ઘણા થોડાકજ કરે છે. ” ૨

ટામસ આ કોમ્પસ કહે છે કે, “ થોડા પૈસા મેળવવાના હોય છે તો તેની ખાતર ભાંખી મુસાફરી માણસ કરે છે; પણ નિરંતરની જીંદગીની ખાતર ભોંય ઉપરથી એકજ વખત એક પગ ઉપાડવાનો હોય તો તે પણ ઘણાઓ ભાગ્યેજ કરશે. ” અને બીજી જગ્યાએ તે એમ લખે છે કે “ લખો, વાંચો, શોધ કરો, મૈન ધારણ કરો, પ્રાર્થના કરો, સંકટો આવી પડે તે હિમ્મતથી સહન કરો. નિરંતર જીંદગીમાં આ બધા પ્રકારો બનવાનાજ; એટલુંજ નહીં પણ એના કરતાં પણ વધારે બારે અડચણો તમને નડવાની. ”

આટલું છતાં પણ આપણને કેટલું થોડું કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે ?” પરમેશ્વર તારી પાસે શું કરાવવાની આશા રાખે છે ? ફક્ત એટલું જ કે તારે વાજખી રસ્તે ચાલવું, દયા રાખવી, અને તારા પરમેશ્વરની સાથે નમ્રતાથી ચાલવું.”

પણ આપણે આ કરતાંજે ઘણું વધારે કરવાનું હોત, વધારે મોટા ભોગ આપવાનું આપણને જણાવ્યું હોત, આ દુનિયામાંની સર્વ વસ્તુ આપી દેવાનું આપણને કહેવામાં આવ્યું હોત, તો પણ શી અડચણ હતી; કારણ આવરદા કેટલું ટુંકું છે !

આપણે જરૂરની વસ્તુ ખરા ભાવથી માગવી જોઇએ.

“ પણ તું મારી પાસેજ છે એમ ધારીને મારે જવા થવું જોઇએ તેવો થવાનો હું હમેશાં યતન કરીશ. હું જ જ રસ્તો પકડીશ તે તારી ખાતરજ પકડીશ.”^૧

આવો ભાવ રાખવાથી તેનો ખદલો તેમાંથીજ મળે છે, કારણ કે ધર્મનાં જ જ વચનો-કબૂલતો છે તે ફક્ત આવતી દુનિયા-જન્મને માટેજ નથી. તેનાં ફળ આ દુનિયામાં, હમણાં અને એકદમ શરૂ થાય છે. આપણા દરેક જણનાં આત્મામાં સજીવ પાણીનો કુંવા રહે છે, પણ તે સ્વચ્છ ને પવિત્ર રાખવા દરેક ખાત રાખવી જોઇએ.

“ મનુષ્ય પ્રાણીમાં કેટલીક લાગણીઓ

મૂકેલી છે, જેમાં સ્વર્ગના કરતાં પૃથ્વીનો અંશ કમી રહેલો છે.”^૨

સિસરો કહે છે તે તદ્દન ખરું છે કે, “ સારા માણસ સિવાય કોઇ સુખી નથી અને સઘળા સારા માણસ સુખી છે, એ વાત ખરી હોય તો તત્વજ્ઞાનના કરતાં વધારે અભ્યાસ કરવા

ચોગ્ય વસ્તુ શી છે અને સફળતાના કરતાં વધારે દિવ્ય ખીજું શું છે ?”

માણસને તે પોતે સહન કરી શકે તેના કરતાં વધારે લાલચાવવામાં આવતો નથી, પણ “ પરમેશ્વર ભરોસો રાખવા ચોગ્ય છે, અને તે તમારી શક્તિ કરતાં વધારે ભારે લાલચ તમારા આગળ મૂકવા હેતો નથી, પરંતુ તમે સહન કરી શકો તેટલા માટે તેવી લાલચની સાથે નાશી છુટવાનો રસ્તો પણ ખતાવે છે. ” આ ખાખત વસ્તુતઃ ખરીજ છે તો પણ તે માનવી મુશ્કેલ જણાય છે.

તેમ છતાં પણ માણસ એટલો નબળો છે કે, આપણને એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, “ તમે લાલચમાં લપટાઈ ન જાઓ તે માટે સાવધ રહો અને પ્રાર્થના કરો; તમારો અંતરાત્મા તેમ થવાને પ્રેરી છે પણ તમારી કાયા નિર્બળ છે. ” ૨

અરિપૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચવાનો આપણે ઉદ્દેશ રાખવો જોઈએ. “ સ્વર્ગમાં રહેલા તમારા પિતા જેવા પૂર્ણ છે તેવા પૂર્ણ તમે થાઓ. ” અને આનો ખદ્દો તુરંતજ મળે છે તેમ તે અમાપ છે. આપણાં ઘણાંક દુઃખ આપણા પોતાનાજ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. “ જોટો પડછાયો જોઈને માણસ પોતે વ્યગ્ર થાય છે. ” કેનીઅલની માફક આપણે ઘણાખરા કહી શકીશું કે “ મારા મનના તુરંગો મને હેરાન કરતા હતા. ” તેમ છતાં પણ આપણી મરજી હોય તો આપણે સ્વસ્થ થઈ શકીએ. આપણે સ્વસ્થ ને શાન્ત નથી હોતા તો તેમાં આપણા પોતાનોજ દોષ છે. આરામ અને નિર્ભયતા, મનની સ્વસ્થતા અને ચિંતાથી મુક્ત હોવાપણું અને તે પણ આજ દુનિયામાં ધર્મવડે મળવાની ખાતરી થાય છે. સ્વર્ગ એ માત્ર આવતા કાળમાં અને ઘણે અંતરે રહેલું નથી.

સ્વર્ગ તમારા પોતાની અંદરજ છે.

તમે શાકી ગયા હો અને કામને લીધે ઘણા ઘસાઇ ગયા હો તો “ તમે ખધા જે ઘણો શ્રમ કરો છો અને કામના ઝો-જમાં દબાઇ ગયા છો તે મારી પાસે આવો, એટલે હું તમને આરામ આપીશ; ”* એ પ્રમાણે તમને ઝોલાવવામાં નથી આવતા ? “ તમારા મનમાં તમે એદ આણુશે નહીં. ઇશ્વરને તમે માનો અને મને પણ તમે માનો.”* શંકા લાવી મનમાં ઉદ્વેગ આણુવો એ શ્રદ્ધાવગરના હોવા જેવું છે.

વળી એવું પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે ધાસ્તી રાખવાનું આપણને કંઈ ખરું કારણ નથી; “ કેમકે મોતના પડછાયાની ખીણમાં થઇને હું જઈ છું તોપણ કંઈ નહાં થશે એવી ધાસ્તી મને લાગશે નહીં; કેમકે તું મારી સાથે રહેલો છે. તારી સોટી તથા તારી ડાંગ મને ધીરજ આપે છે.” તેમજ વળી ચિંતા રાખવાનું આપણને કારણ નથી એવું જણાવેલું છે; “ હવામાં ઉડતાં પક્ષીઓ ઉપર નજર કર; કેમકે તેઓ વાવતાં નથી તેમજ લણતાં નથી, તેમજ વળી ખળીમાં એકઠાં થતાં નથી; તેમ છતાં પણ તમારો સ્વર્ગમાં રહેનારો પિતા તેમને ખાવાનું આપે છે. તે પક્ષીઓના કરતાં તમે શું વધારે સારા નથી ?...અને કપડાંના સંબંધમાં તમે શું કામ વિચાર કરો છો ને કાળજી રાખો છો ? જુઓ કે એતરોમાં ખુશખોદાર કુલો કેવાં છે ને તે કેવાં ઉછરે છે; તેઓ કંઈ મહેનત કરતાં નથી તેમ સુતર કાંતતાં નથી, અને તેમ છતાં પણ હું તમને જણાવું છું કે સોલોમન પોતે પૂર્ણ દબાઈયામાં હતો તે વખતે પણ આ કુલો-માંથી એકેના જેવો શણગાર સજી શક્યો નહોતો. પરમેશ્વર એ-

તરમાંનું ઘાસ, કે જે આજે અહીં છે ને કાલે બહીમાં જઈ પડશે, તેને આવી રીતનાં કપડાં પહેરાવે છે ત્યારે, જે કમી શ્રદ્ધ વાળા માણસ, શું તમને તેના કરતાં વધારે કપડાં નહીં પહેરાવે?

“તમારે શું ખાવું અને શું પીવું તેની જોળ કરશે નહીં.. કેમકે દુનિયાની પ્રજાઓ આ બધી વસ્તુઓની શોધમાં ફરે છે અને આ બધી ચીજોને તમારે જરૂર છે એમ તમારો પિતા જાણે છે. પણ તમે પરમેશ્વરનું રાજ્ય શોધો, એટલે આ બધી ચીજો તમને ત્યાં પ્રાપ્ત થશે.”

આવી મતલબનો જોધ ફરી ફરીને કરવામાં આવે છે અને તેવાજ પ્રકારનાં વચનો કબૂલતો ફરી ફરીને આપવામાં આવે છે “પૃથ્વી ઉપર તમારી હોલત તમારા પોતાને માટે એકઠી ન કરે કેમકે ત્યાં ઉધાધ અને કાટ તેને ખરાબ કરે છે અને ચોરો ધસી આવી તેને ચોરી જાય છે. પરંતુ સ્વર્ગમાં તમારા પોતાને માટે હોલતનો સંચય કરી રાખો કે જ્યાં ઉધાધ કે કાટ તેને ખગાડ શકે એમ નથી, અને જ્યાં ચોર ધસી આવી ચોરી કરી શકત નથી; કેમકે જ્યાં તમારી હોલત હશે ત્યાં તમારું મન પણ ચોંટલું રહેશે.” અને વળી “જો તમારી પાસે હોલત વધે તો તેન પર આસક્તિ રાખશો નહીં.” ખરું જોતાં ગરીબાઈ નહીં પણ પૈસા એજ કેટલીક ચિંતાનું ખરું કારણ છે. “જે માણસો સ્વર્ગમાં દાખલ થવાને સારું હોલત ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે તેમને કેટલું બધું અઘરું પડે છે.”

પર્વત ઉપરથી જે ધર્મોપદેશ કરવામાં આવ્યો છે તેમ દયાળુ, નમ્ર, સલાહ કરાવનારા, નિર્મળ અંતઃકરણના, એવા માણસોને સ્વર્ગ મળશે એ પ્રમાણે જણાવેલું છે.

પરમેશ્વરની ધાસ્તી રાખવી નહીં, તે આપણો પિતા છે, અને પરિપૂર્ણ પ્રીતિ ધાસ્તીને દૂર કરે છે, એવું આપણને કહેવામાં આવ્યું છે.

માણસની આપણે ધાસ્તી રાખવાની જરૂર નથી. “પરમેશ્વરમાં મેં વિશ્વાસ રાખ્યો છે; માણસ મને શું કરશે તેવા વિચારથી હું ડરવાનો નથી.”^૧

ખરેખર આપણને કોઈ પણ વસ્તુ ઇબ્જ કરી શકનાર નથી. “પરમેશ્વર ઉપર જે પ્રીતિ રાખે છે તેનું કલ્યાણ કરવાને માટે બધી વસ્તુઓ સાથે મળી કામ કરે છે.”^૨

આપણી એવી ખાતરી કરવામાં આવેલી છે કે સંસારમાં પડતી સઘળી આફતો અને મુશ્કેલીઓ તથા થતી અંતઃક્રિયામાં પણ “પરમેશ્વર તરફની શાન્તિ, જે માણસની સમજશક્તિની બહાર છે, તે તમારા અંતઃકરણ તથા મનને પરમેશ્વરના જ્ઞાનમાં અને પરમેશ્વરની પ્રીતિમાં સંભાળથી રાખશે,” અને પરમેશ્વરની આશિષ હમેશાં તમારી પાસે અને સાથે સાથે રહેશે.

અને આવી ખાતરી આપણે બધાને આપવામાં આવેલી છે ફક્ત ધનવાન અને મોટા અને હોંશિયાર અને વિદ્વાન માણસોનેજ એવી પ્રતિજ્ઞા આવેલી છે એમ નથી, પણ આપણે બધાને આપી છે; કારણ કે “પરમેશ્વર માણસ માણસ વચ્ચે ભિન્નભાવ રાખતો નથી.”^૩

“નાનાં છોકરાંઓને મારી પાસે આવવા દો, અને તેમને તમે અટકાવો નહીં; કારણ સ્વર્ગ તેમનાથી ભરેલું છે.”^૪

આપણે મેળવી શકીએ તેવા આ પ્રકારના લાભ આપણે પોતેજ ગુમાવી દઇએ છીએ.

“કેમકે મને એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે કે મોત, કે જીંદગી, કે દેવદુતો, કે રાજ્યસંસ્થાનો, કે સત્તા, કે હાલની

વસ્તુઓ, કે હવે પછી ખનવાના ખનાવો, કે ઉંઝાધ, કે ઉંઝાણ, કે ખીજું કોઈ પ્રાણી, પરમેશ્વર પ્રત્યેની આપણી પ્રીતિથી આપણને છૂટા પાડી શકનાર નથી.”?

આ પ્રમાણે થશે તો, અને માત્ર એજ પ્રમાણે થશે ત્યારે, આપણી જીંદગી-જીવિત-કલ્યાણસૂચક, સ્વસ્થ અને સુખી થશે.

“નિબપાપીપણું જળવી રાખ, અને વાજખી હોય

તેજ વાત લક્ષમાં રાખ, કારણ આથી જ માણસ આખર વખતે સ્વસ્થતા, શાન્તિ મેળવી શકશે.”

અને આ પ્રમાણે થવાથી ‘જીવિતના પુસ્તકમાં જન્મના નામ નોંધાયલાં છે’ તેમના સમાગમમાં રહેવાની તમે આશા રાખી શકશો.

તમે ગમે તેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હશો અને ગમે તે સ્થળે હશો, તેમાં આ પ્રમાણે થવાથી સુખી થવાની તમે આશા રાખી શકશો: કેમકે

“પરમેશ્વરની દૃષ્ટિ તળે જે જે જગ્યાઓ આવે છે તે ખાધી જગ્યાઓ સુસં માણસને બંદર અને સુખ મેળવવાના આશ્રયસ્થળ જેવી છે.”

કિંગ્સલીએ કરેલા સુંદર વર્ણન પ્રમાણે, સારા યાત્રી, “અને

“જન્મની ઇચ્છા હોય તેમને હોંશિયાર થવા દો, હૃત્કૃષ્ટ કામો કરવાનો આજો દહાડો સ્વપ્નવત વિચાર ન કર્યો કરો, પણ તેવાં કામો કરો, અને તેમ કરીને જીંદગી, મોત, અને વિસ્તીર્ણ અનંત સ્થિતિને એક પ્રાદ મધુર ગીત રૂપ કરો.”

સમાપ્ત.

இ. ஏ. யாசுதா

